

iktisat dergisi

Sayı: 545 Mart 2023

ISSN 1302 3535

ifmc

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin
hakemli yayın organıdır

Üç Aylık Dergi

Kurucuları

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umur

Sahibi

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Adına

Yönetim Kurulu Başkanı

Sevil Usanmaz

Genel Yayın Yönetmeni

Serhat Aligil

Yayın Kurulu

Anıl Aba, Hikmet Akçipek (Yazı İşleri Müdürü)

Aylin Aktükün, İlker Aktükün,

Serhat Aligil, Aylin Altınay,

Murat Birdal, Yasemin Çamur, Ertan Erol,

Derya Kömürçü, Deniz Oktay, Kurtar Tanyılmaz,

Mehmet Türkay, Berna Uymaz Yılmaz

Editör Kurulu

Öztin Akgüç, Mehmet Altan, Kaya Ardiç,

Cengiz Arın, Taner Berksoy, Birol Çaymaz,

Fuat Ercan, Nihat Falay,

Ahmet Haşim Köse, Kuvvet Lordoğlu,

Hakan Ongan, İzzettin Önder, Murat Özyüksel,

Ümit Şenesen, Gül Günver Turan, Erinc Yeldan

Yönetim Yeri

Galipdede Cad. Birlik Apt. No: 24/1 Tünel

34420 Beyoğlu / İSTANBUL

Tel: +90 (212) 252 61 30 - 292 60 64

Fax: +90 (212) 292 60 85

E-Posta

iktisatdergisi@gmail.com

Mizanpaj

Ülkü Gündoğdu

Yayın Türü

Ulusal Hakemli Yayın

Abonelik Koşulları

Ücretsiz dijital kayıt

* Hakemli dergi kuralları 2. sayfadadır.

İçindekiler

editörden 2

Emine Tahsin 3

erol manisalı:
toplumsal bir iktisatçı...

yuvarlak masa 4

seçime giderken türkiye

İzzettin Önder 20

farklı bir bütçe yaklaşımı

Sinan Araman 26

cumhuriyetin 100. yılında
konut sorunu ve kentleşme

Aziz Çelik 54

asgari ücret tuzağı:
sınıflar arası değil sınıf içi dağılıma
müdahale

Demet Özmen 63

erken sanayisizleşme: türkiye
bağlamında bir değerlendirme

Koray R. Yılmaz 77

kamuda işçi sınıfı:
yapısal dönüşümün eleştirel politik
ekonomisi

Tolga Tören 89

bölgesel kalkınma, üniversiteler
ve bir atan(a)mama hikâyesi...

**Nihat Falay-
Ayşe Handan Gönülenen 98**

kölelik ve kadınlar

Faruk Sönmezoğlu 110

yüzüncü yılında
lozan barış konferansı
ve türkiye'nin dış politikası

HAKEMLİ DERGİ KURALLARI

Yayın Kuralları:

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Dergide yayınlanmak üzere gönderilen her türlü yazı, yayın kurulu tarafından bir ön incelemeye tabi tutulduktan sonra, uygun görüldüğü takdirde hakem tespiti yapılacak ve ilgili hakemlere gönderilecektir.

Makale konuları başta iktisat olmak üzere sosyal bilim alanıyla sınırlıdır.

Yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar hakem denetiminden geçer.

Teknik Özellikler:

Makale Microsoft word programıyla yazılmalıdır. Dört adet A4 boyutunda çıktıyla, 200 kelimelik bir özet ve en fazla 8 anahtar kelime ile teslim edilmelidir.

Makaleyle birlikte yazarın (yazarların) adını, ünvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşabilecek iş ve cep telefonlarını, email adreslerini belirten bir kapak yazısı yollanmalıdır.

Makale sonlarında yazar soyadlarına göre sıralanmış bir kaynak yer almalıdır

editörden

Merhaba,

Gelecek yıl 60. yılını kutlayacak olan İktisat Dergisi, uzun diyebileceğimiz bir sürenin ardından yayın hayatına bu kez dijital olarak yeniden başlıyor. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti'nin (İFMC) 1 Temmuz 1964'te yayın hayatına armağan ettiği dergimiz, özellikle son üç yıllık dönemde yaşanan krizlerden kendine düşen payı aldı. Yayıncılıkta da hızla yükselen maliyetler ve yönetim süreçlerindeki sorunlar bu aranın önemli unsurlarını oluşturdu. Artık yeniden başlarken hem kendimiz hem yazılarıyla destek veren yol arkadaşlarımız hem okuyucularımız için dergimizin şu özelliğini bir kez daha vurgulamak istiyoruz: "İktisat Dergisi ekonomik konularla kurumsal iktisat tartışmalarının bir arada ele alındığı platformda, güncel akademik yapısıyla kendi alanında en uzun süreli yayındır."

Yeni sayımızın ana başlığını "Krizden Krize Türkiye" koyduk. Bugün ülke, özellikle 2018'de resmi olarak başlayan "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" süreciyle birlikte daha da derinleşen ekonomik, toplumsal ve politik bir krizin içinde savruluyor. 2020 yılı başındaki küresel Covid-19 salgını ve en son 6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş merkezli depremler büyük can kayıplarına yol açarken çok boyutlu bir değişimin gereğini de ortaya koydu. İki büyük kırılma noktasının uzun dönemli ekonomik etkilerini

uzun süre düşünmek ve çözüm üretmek zorunda kalacağımız aşikar. Ülkeyi yöneten iktidarın bu süreçteki ayrıştırıcı-kutuplaştırıcı uygulamaları ile ideolojik politik tercihleri ise geniş toplumsal kesimler için özellikle yoksullaştırıcı sonuçların ortaya çıkmasını sağladı.

Dergimizde yer alan yazılarda, yaşanan bu sürecin değişik yönlerinin örneklerini bulacağınızı umuyoruz. Yuvarlak masamız ise büyük deprem öncesi yapılsa da hem kriz sürecine hem 14 Mayıs 2023'teki seçimlere ışık tutmayı hedefliyor. Yeniden başlarken bugüne kadar destek veren herkese ve okuyucularımıza bir kez daha teşekkür etmek isteriz.

Dostlukla,

İktisat Dergisi Yayın Kurulu

Düşünceleri hep bizimle yürüyecek

Geçen zaman birçok yol arkadaşımızı da aramızdan aldı. Uzun yıllar yayın kurulunda birlikte çalıştığımız Prof. Dr. Metin Sarfati, derslerine girme şansını bulduğumuz; her zaman hocamız Prof. Dr. Erol Manisalı, editörler kurulu üyemiz de olan Prof. Dr. Tamer İşgüden ve zaman zaman katkısını bizden esirgemeyen Prof. Dr. Fikret Şenses vefat etti. Anıları ve düşün dünyamıza katkılarının önünde saygıyla eğiliyoruz.

Metin Sarfati

erol manisalı: toplumsal bir iktisatçı...

İktisat Fakültesi'nin başlıca değerlerinden biri olan Prof. Dr. Erol Manisalı'nın, akademik yaşamı, mezun olduğu 1962 yılında, "Umumi İktisat ve Maliye kürsüsünde", başlamıştır. 1964 yılında "yatırım kriterleri" başlıklı çalışması ile doktor unvanını alan Manisalı, 1965-1966 yılları arasında UNESCO bursiyeri olarak London School of Economics'te, uluslararası ekonomi ve gelişme teorileri alanlarında, doktora sonrası çalışmalarını yürütmüştür. Erol Manisalı, 1970 yılında "uluslararası iktisat-iktisadi entegrasyon" alanındaki çalışmaları ile doçentlik, 1976 yılında ise profesörlük unvanını almıştır. Bu sürede, uluslararası iktisat alanına yönelik çalışmalara yoğunlaşan Manisalı aynı zamanda Türkiye-Avrupa ilişkilerine yönelik tezlerinin temellerini oluşturmuştur.

1979 yılında İktisat Fakültesi'nde kurulan Avrupa ve Orta Doğu Araştırmaları Merkezi başkanlığını üstlenen Manisalı, bu yıllarda Türkiye-AET ilişkileri, Türkiye ekonomisinin sektörel düzeyde rekabet koşullarını ele alan araştırmalara imza atmıştır. 1984-1994 yılları arasında Journal of Banking and Middle East Dergisi'nin kurucu editörlüğünü yapmıştır. 1984 yılında Kıbrıs Araştırmaları Merkezi kurucularından olan Manisalı, 1984-1994 yılları arasında düzenlenen "Uluslararası Girne Konferansları'nın düzenleyicisi olmuştur. Bu yıllar, Manisalı'nın fikirlerini, uluslararası platformlara taşıma çabalarını temsil etmiştir.

Türkiye-AB ilişkilerinde Gümrük Birliği ile başlayan gelişmeler, Prof. Dr. Erol Manisalı'nın akademik duruşunda önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Cumhuriyet gazetesinde 21 Ekim 1997 tarihinde "Bıçak Sırtı" başlıklı köşesinde ilk yazısını yayınlamaya

başlaması da bu sürecin belirleyicilerinden olmuştur. Manisalı, bu dönemde Türkiye-Avrupa ilişkileri başta olmak üzere, Türkiye'nin Kıbrıs ve genel olarak dış politikasına yönelik tezleri ile de öne çıkmış, küreselleşme sürecini "Türkiyeli bir aydın gözü" ile analiz etmiştir. Bundan dolayı Türkiye'de "büyük sermaye" olarak tanımladığı sermaye kesimlerinin, ulusal ve uluslararası çıkarlarını teorileştirme çabalarını ortaya koymuştur. Yine toplumsal çıkarlar ile bireysel çıkarlar arasındaki çatışma ve uzlaşma süreçlerini, Türkiye'deki işçi-işveren örgütlerinin eğilimleri ile Türkiye dış politikasının dinamikleri üzerinden ele almıştır.

Manisalı, İktisada Giriş derslerinde, günlük hayattan verdiği örneklerle anılan, sayısız iktisat öğrencisinin M1 amfisi ile bütünleştiği "hocalardan" biri olmuştur. 1994-2007 yılları arasında İktisat Bölümü İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat, 2002-2007 yılları arasında ise İktisat Bölüm başkanlığını yürütmüştür. Manisalı, benimsediği idarecilik anlayışı ile İktisat Fakültesi'nde usta-çırak ilişkisi, kürsü geleneğini temsil etmiştir. Prof. Manisalı, genç meslektaşlarının özellikle belli alanlarda uzmanlaşma süreçlerini desteklerken, toplumsal gelişmeler ile ilgili fikirlerini önemseyen bir çizgiyi benimsemiştir.

Manisalı son yıllarında yayınladığı çalışmalarda aynı zamanda anılarını derlemiştir. Prof. Dr. Burak Atamtürk tarafından hazırlanan "Prof. Dr. Erol Manisalı İle Nehir Söyleşi" ile son olarak "Fatih'ten Beyoğlu'na Benim İstanbul'um" adlı kitabı bunlardan başlıcalarıdır. Prof. Dr. Erol Manisalı yaşamı boyunca ortaya koyduğu eserleri ve eylemlilikleri ile "iktisatçı" bir aydın olarak "toplumsal" olma iddiasını taşımış ve bunun üretimine katkı sunmuştur. Türkiye ve dünyadaki gelişmelere, kendisinin ifadeleri ile "Batıya rağmen Batıcı" olma durumunu, analiz etme çabasına odaklanmıştır. Türkiye'nin bilim insanlarından biri olarak Manisalı'nın mirası ve gelecek kuşaklar açısından önemini; Türkiye'nin politik ekonomi temelli yakın tarihini analiz etme sürecinde kaçınılmaz olarak ilk uğrak yerlerinden biri olacak olması şeklinde özetleyebiliriz.

Anısına saygıyla...

Emine Tahsin*

Toplumsal ile bireysel çıkarlar arasındaki çatışma ve uzlaşma süreçlerini, Türkiye'deki işçi-işveren örgütlerinin eğilimleri ile Türkiye dış politikasının dinamikleri üzerinden ele aldı.

* Asistanı, Doç. Dr.

barış terkoğlu

AKP'nin arkasında duran koalisyonlardan biri tarikatlardı. bugüne kadar Erbakan dâhil hiçbir sağcı iktidarın hayal bile edemeyeceği derecede tarikatları arkasında buluşturdu AKP.

YUVARLAK MASA

seçime giderken türkiye

mehmet türkay: Merhaba, İktisat dergisinin yeni sayısına bir çerçeve oluşturmak için bir açık oturum yapıyoruz. Bu çerçevede Barış Terkoğlu, Derya Kömürcü ve Murat Birdal ile konuşacağız. Barış'la başlayalım derim. Genel olarak dediğim gibi bağlayıcı bir şey değil, ama Türkiye bu sürece nasıl geldi? AKP iktidarı dönemini kastederek söylüyorum. Burada ne düşünüyorsunuz? Bunu bir tur yapalım diye düşündüm.

barış terkoğlu: Şimdi bu çok tabii ki büyük bir soru, ama bu sorunun içerisinde dolduracak, bir kere Adalet ve Kalkınma Partisi, Türkiye'deki iktidar sistemi içerisinde yönetmeye aday isimlerin yönetmediği bir dönemde ortaya çıktı, yönetmeye talip oldu. Kastettiğim, hem o dönem AKP'nin arkasında duran koalisyon ortakları adına ve hem de Batı ittifakı adına Türkiye'deki reformları gerçekleştirmeye aday olduğunu söyledi. Hem Türkiye'deki ekonomik krizden çıkmış Türkiye sermayesi adına Derviş programını üstlendi, hem de muhafazakâr kesimleri iktidar ortağı edebileceğini, yani 90'lı yıllarda yaşanan krizi sonlandırabileceğini söyledi, hem de liberal bir vizyonla şehirli kesimlerle barışabileceğini anlattı. O gün bu denklem onun için iktidar imkânı yarattı ve bu iktidar imkânının içerisinde bir koalisyon vardı aslında, bizim çok da fazla dışarıdan görmediğimiz. Neydi bu koalisyon: Bir, liberallerle bir koalisyon vardı. İki, önemli bir kadrosu aslında bugün ortalarda gözükmeyen, tasfiye olmuş, kimi huzurevlerinde, kimi cenazeleri kaldırılan isimler, eski Anavatan partisinden, Doğruyol'dan gelmiş ve çoğu zaman merkez sağ siyasette bulunmuş isimlerdi. Üçüncüsü tarikatlar koalisyonuydu; gerçekten de bugüne kadar Erbakan'la hiçbir sağcı iktidarın hayal bile edemeyeceği derecede tarikatları arkasında buluşturdu. Ama

açıkçası Adalet ve Kalkınma Partisi aşama aşama hem Türkiye devletinin geleneksel kurumlarıyla, hem de Türkiye'deki muhalefet bloğu içindeki unsurlarla çatışarak devleti de toplumu da fethetti. Bu açıdan bu noktaya nasıl geldik dersiniz: Bir, Adalet ve Kalkınma partisine alternatif olabilecek unsurların aşama aşama tasfiyesi ile geldik. Atatürk'ü kesimle, devlet içerisinde tarihsel olarak kurumsallaşmış ve anayasa mahkemesinden Türk Silahlı kuvvetlerine kadar bir şekilde rejimin içerisinde sigorta olarak görülen kurumların tasfiyesi ile geldik. Nasıl geldik; bu koalisyonun dağılıp, yeniden Erdoğan çevresinde daha tekçi bir şekilde kurulması ile geldik. Örneğin Fethullahçılar tasfiye oldular, liberaller vitrinden indirildiler. Öte yandan bu sermaye yapısı içerisinde bir şey değişmedi. Adalet ve Kalkınma Partisi bir sermaye sınıfı partisi, bir zengin partisi. Bu kuruluşunda da böyle idi, bugün de böyle. Ama kendi içerisinde kendisine yakın bir sermaye sınıfı etlendirilip, budaklandırıp öne çıkarması ile geldik. Ve bugün o sermaye sınıfıyla Erdoğan'ın çevresinde birleşmiş iktidarın bir tür tutarlı uyumu var. Ve bundan sonra bence Türkiye sistemi onun devam edip etmeyeceğini, yıkılıp yıkılmayacağını veya bence en muhtemel görünen seçenek o, onun restore edilip, onarılarak devam ettirilip, ettirilmeyeceğini tartışacak. Zaten sonra bu üç seçeneği de konuşuruz.

mehmet türkay: Aslında devam edelim. Benim bir de aklıma şöyle bir soru Barış anlatırken geldi; hem genel olarak liberalizm ve muhafazakârlık arasında tarihsel bir uyum var Türkiye'de totaliterlik özelinde baktığımızda. Yani dünyada da liberalizm muhafazakârlık bir şekilde birbirini besleyen iki unsur olarak karşımıza çıkıyor. Türkiye'de bu şu an AKP eliyle hayata geçirildi. Evet, Derya sen ne dersin?

derya kömürcü: Özellikle bu 20 yıllık AKP iktidarına bakarsak; Türkiye’de liberal düşünceyle muhafazakâr düşüncenin aslında bir şekilde bir arada aynı partinin içinde temsil edildiğini, bir arada olduğunu ama zaman içinde o liberal ayağın giderek gerilediğini ve daha muhafazakâr, hatta muhafazakârın da ötesinde belki daha İslamcı bir vurgunun partiye egemen olduğu söylenebilir. Şimdi 2002’de AKP ilk iktidar olduğunda -çok detaya girmeye gerek yok- aslında Türkiye kapitalizmi bir egemen kriz yaşıyordu ve bir hegemonya ya projesi aslında hegemonya projesi olarak ortaya çıktı. Oradan bu partinin toplumla ilişkisine ya da seçmenle ilişkisine bakarsak, temel başardığı şey bence insanlara daha iyi bir yaşam vaadinde bulunup, buna ikna edebilmesiydi, yani kabaca orada nasıl çerçeveleyebiliriz? İşte Avrupa Birliği standardında, Avrupa Birliği değerlerine yakın bir demokrasi ve ekonomi, yaşam koşulları vesaire ve buna ikna etti insanları ve oyunu aldı. Sonrasında çeşitli ittifaklarla, koalisyonlarla siyasi süreçleri yöneterek ve tabii ki bu devletin temel dinamikleri ile de mücadele ederek aslında devam ettirdi iktidarını. Bana kalırsa orada temel kırılmalardan birisi Gezi Direnişidir aslında. Yani 2013’ten itibaren biz başka bir safhaya geçtik AKP iktidarında. Orada Erdoğan dedi ki ben kendi yüzde ellimi evde zor tutuyorum, siz dışarıdasınız. Ve o günden itibaren o yüzde 50’yi konsolide edici politikalar ve diğer tarafla kutuplaştırıcı politikalar, hepisi birbirini takip etti. Karşı taraf da yüzde 50 aslında, ama karşı taraf hep dağınıktı. Yani işte Kemalistlerle Kürtler bir araya gelemiyor. Bir takım milliyetçiler bir araya gelemiyor vesaire. Şimdi ilk 2015, 7 Haziran’ında orada bir kırılma yaşandı. Çünkü HDP’yi de destekleyecek şekilde toplumda yeni bir tercih dağılımı ortaya çıktı. Onun sonrasındaki süreçte de açıkçası Erdoğan siyaseti bana kalırsa baştan aşağı topluma konuşmak değil, var olan siyasi dengeleri siyasi mühendislik yoluyla yönetmek üzere kuruldu. Yani Bahçeli ile ittifak yapmakla, işte o dönem cemaatle ittifak yapmak, sonra cemaatle mücadele etmek. Tabii ki işte o Allah’ın lütfu denilen darbe. Burada son

6 yılın yönetilmesinde çok büyük bir imkân sağladı. Şimdi bugün geldiğimiz şey biraz sonra açarız gene ama bugün geldiğimiz noktada benim gördüğüm şey o yüzde 50-50’nin konsolide olan tarafı artık muhalefette 50’nin üzerinde bir arada durabilen ve kendisi 50’den 30-35’lere gerileyen de bir Erdoğan taraftarları var diyebiliriz.

mehmet türkay: Evet Murat, seninle devam edelim.

murat birdal: Yani gerek Barış, gerek Derya farklı yönleri ile vurguladılar. Ben biraz daha ekonomik tarafından bakmaya çalışayım. Şimdi 2002 yılında uluslararası konjonktür o dönem hatırlayalım; Amerika’nın özellikle Orta Doğu’da yeniden bir hegemonya kurma, özellikle ılımlı İslam yoluyla Amerikan hegemonyasını ilerletme arayışında olduğu ve Tayyip Erdoğan liderliğindeki AKP’nin de büyük ölçüde bu yeni Amerikan hegemonyasını bölgeye taşıyacak o liderliği temsil ettiği bir dönemden bahsediyoruz. Ben o dönemde yurt dışında öğrenciydim ve Amerikalıların, yani kendini solda tanımlayan Amerikalıların bile Erdoğan hayranlığı çok dikkat çekiciydi. Dergilerde kapak oluyor, demokratik İslam diye tanımlanıyor, partinin demokratik değerleri ön plana çıkarılıyor, Babacan gibi isimler sürekli yurt dışında siyasi liderlerle buluşuyor, konferanslar veriyor, büyük hayranlıkla izleniyordu. O dönem değişen Amerikan siyasetinde bir karşılığı vardı AKP’nin ve bu aslında Suriye savaşına kadar da sürdü. Orada da o destekle Türkiye bir pozisyon aldı, ama Amerika içindeki dengelerin değişmesi, özellikle oradaki İslami siyasete bakışın değişmesi ile birlikte Obama iktidarı yavaş yavaş onun altını boşalttı ve o pozisyon boşa düştü. Bunun ekonomik olarak da bu dönemde bir karşılığını gördük. 2001’den itibaren Amerika’da FED faizleri tarihte görülmemiş -daha sonra 2008 krizi sonrasında gördük, ama geçmişte görülmemiş- düşük düzeylere çekmişti. Faizlerdeki bu gerileme ile birlikte bizim gibi ülkelere, borçlu, gelişmekte olan ülkelere çok büyük bir sermaye girişi gerçekleşmeye başladı. 2002’de iktidarı devralan Tayyip Erdoğan

derya kömürcü

Bugün geldiğimiz noktada yüzde 50-50’nin konsolide olan tarafı artık muhalefette 50’nin üzerinde bir arada durabilen ve kendisi 50’den 30-35’lere gerileyen de bir Erdoğan taraftarları var diyebiliriz.

murat birdal

İktidar yapısındaki değişimin, yabancı sermayenin hız kesmesiyle yakından ilişkili olduğunu düşünüyorum. Çünkü o kanaldan beslenemeyen bir iktidar artık daha fazla Batı'yla ilişkiyi korumaktansa, Batılı değerleri karşına alıp içerideki kutuplaşmayı artırarak mesafe alabileceğini gördü.

böyle tarihte eşi benzeri görülmemiş şanslı bir döneme denk geldi. O dönemde çizdiği Batılı değerlerle barışık muhafazakâr iktidar profili ve Avrupalılaştırma vaatleriyle yabancı sermaye çekmeye başladı. 2004-2006 yılları arasında doğrudan yabancı yatırım girişimlerinin zirve yaptığı dönemdi biliyorsunuz. Portföy yatırımlarında hızlı girişler oldu. Böylece özellikle yabancı sermaye girişleriyle hızla büyüyen bir ekonomi karşımıza çıktı. Bu büyümeyi tabanla bağlarının güçlü olması sayesinde -çünkü gerçekten tabanda örgütlü bir kesimden bahsediyoruz, diğer partilerden en önemli farkları oydu o zaman- alt toplum kesimlerine de belli oranlarda yaymayı becerdiler, bunu da kabul etmek lazım. Ancak nerede döndü bu, 2009'da. Amerika'daki krizin ardından, faiz artırımları ve sermayenin tekrardan gelişmiş ülkelere dönmesi ile birlikte dışarıdan fonlanan büyüme sürecinin sendelemeye başladığını gördük. Ardından 2011 sonrası kısmi rahatlama ve sonrasında tekrardan merkezde faiz oranlarının yükselmeye başlaması ile birlikte yaşanan kriz. Hem içerideki yönelimin değiştiğini gördük bu süreçte, hem de dışarıdan da artık fon girişleri hız kesmeye başladığı için çok daha kolay dışarıyla arasına sınırlar çizebilen, Batılı ülkelerle arasındaki mesafeyi açan, otoriterlerle rejimlerde daha sıkı bağlar kuran, içerideki seçmenini korumaya amacıyla toplumsal kutuplaşmadan medet uman bir iktidar yapısı gördük. Benim baktığım perspektiften iktidar yapısındaki değişimin, yabancı sermaye girişlerinin hız kesmesiyle yakından ilişkili olduğunu düşünüyorum. Çünkü artık o kanaldan beslenemeyen bir iktidar artık daha fazla Batı'yla ilişkiyi korumaktansa, Batılı değerleri karşısında alıp içerideki kutuplaşmayı artırarak daha fazla mesafe alabileceğini gördü bu aşamadan itibaren. Bugün vardığımız noktada da büyük ölçüde aynı yerde duruyoruz. Doğrudan bu tür otoriter rejimlerle anlaşmalar yaparak, ülkeye yabancı sermaye çekmeye çabalayan, geçtiğimiz birkaç aydır da bu konuda başarılı olan, piyasa reformları vesaire gibi belki çok da ikna olmadığı ama fon girişlerinden faydalanabilmek için geçmişte

taviz verdiği konularda da artık geri adım atmak zorunda olmayan bir iktidarla karşı karşıyayız. Burada bırakayım, daha sonra devam edeceğiz herhâlde zaten.

mehmet türkay: Anlatılanlardan ortaya çıkan hem dünya konjonktürü, yani iktisadi ve siyasi konjonktür açısından AKP'yi besleyen AKP için olumlu bir dönem söz konusu, hem de Türkiye'de aslında yaşanan o siyasi tıkanmanın sonunda ortaya çıkan bir iktidar ve o iktidarın da -buna da değinmeden geçmeyeceğim- tabii ki konsolide ettiği büyük bir muhafazakâr kesim var, ama bir de muhafazakârlar dışında desteği var, hani daha çok sol liberaller diye tanımlanan. Şimdi onların durumu biraz daha farklılaştı, ama en başta çok ciddilerdi, hatta düşmanca şeyler de yaşandı Türkiye'de. Ben de şahsen yaşadım. Dolayısıyla bu çerçevede baktığımızda tabii ki dünya konjonktürü önemli, ama daha çok Türkiye içindeki şey üzerinden bakarsak kritik özellikler dediğimiz zaman, böyle bir iktidarın kritik özellikleri ne olabilir ya da nedir? Ne olabilir demeyeyim de, sizce ne diyebiliriz, geçmişten devraldığı ve kendisinin hayata geçirdiği bir çerçeveden bakarsak?

barış terkoğlu: Adalet ve Kalkınma partisinin son dönemini mi soruyorsunuz?

mehmet türkay: Kuruluştan itibaren başlayan süreçten başlarsak, yani son dönemlerden de destek alarak..

barış terkoğlu: Yani ben Türkiye'de Adalet ve Kalkınma partisinin kurduğu bu ittifakın mesela İttihat ve Terakki karşısında da oluşmuş bir ittifak olduğunu düşünüyorum. Atatürk de benzer bir şeyle karşılaşmıştı. Bana sorarsanız mesela ben hiçbir liberal yorumun da bu kadar kötü bir ideoloji olduğunu düşünmüyorum. Yoksa akli başında bir liberalle de aynı masada oturduğunuzda bu iktidara verilen desteği açıklayamıyor. Örneğin 10 yıl önce herkesin telefonları dinlendiğinde, buna destek veren liberaller vardı. Telefonlarınızın dinlemesinden neden rahatsız oluyorsunuz, yasadışı bir şey mi yapıyorsunuz diyordu bir tanesi? Bunu bir liberal söylemez normalde, özgürlükçü bir insan veya bir liberal, ben li-

Murat Birdal

Derya Kömürcü

Mehmet Türkyay

Barış Terkoğlu

beral değilim ama hani hakkını da teslim etmek istiyorum, bu kadar cemaatçi tarikatçı yapıları, bunların içinde bireyin özgür olmadığı ortamda oluşmasının bu kadar fanatik savunucusu olmaz. Ama Türkiye’de siyaset daha çok neye karşı olduğumuzla şekilleniyor. Bugün de muhafazakârla liberal denilen kesimi yan yana getiren şey karşılıklarında yıkmaya çalıştıkları unsurlardı. Hep Türk Silahlı kuvvetlerini, Türkiye’deki Anayasa Mahkemesi gibi aslında bir şekilde eski kavgaların içerisinde sistemi korumak üzerine oluşturulmuş, -Anayasa Mahkemesi 1960 sonrasında kuruldu ve anayasayı korumak için oluşturulmuş, Türkiye’ye özgü olmasa da özgün yanları olan bir kuruluş- bunları yıkmak üzerinden bir araya geldiler. Haliyle bu bir ittifaktı ve ittifakın eğer köklerini liberalizmin geçmişinde veya muhafazakârlığın bilmem nesinde ararsak bence hata yaparız. Bence yıkmak istedikleri şeyler üzerine kurdular bu ittifakı. Çünkü gerçekten de mesela bir kesim liberaller Türkiye’deki bütün siyasi sistemi sivillerle askerler üzerinden okuyorlardı. Türkiye’de halkın niye ekonomik refahı yok, çünkü siviller iktidar olamıyor, askeri vesayet var. Türkiye’de neden kurumlar iyi çalışmıyor, çünkü askeri vesayet var, Türkiye demokrasisi niye böyle, çünkü askeri vesayet var, işte siviller yönetirse her şey daha iyi olacak. Ve bu o kadar çarpık bir bakış açıydı ki sivil dedikleri de Tayyip Erdoğan, sivil dedikleri Fethullah Gülen başta olmak üzere cemaatlerdi. Böyle çarpık bir ilişki üzerinden karşıtlarını hep eski sistemi tasfiye, eski sistem diye tanımladıkları o canavarı tasfiye etmek üzerine kurgulamışlardı. Adalet ve Kalkınma Partisi de öyle. O da siyasi İslam iktidarının önünde engel olarak gördüğü bu yapıları tasfiye etmeye çalışıyordu. Ben siyasetin hem sağda hem solda evrensel yasaları olduğuna inanan bir kişiyim. Yani cephe sol üzerinde tartışılan bir kavram, ama orada da bir cephe kuruldu ve bu cephenin ana özelliği bu eski sistemin unsurlarını tasfiye etmek üzerineydi. Söylediğin gibi, (Birdal’ı kastediyor) küresel sistem bunları yan yana getirdi, ama aşağı yukarı her yerde bu nedenle yan yana getirdi. Sosyalizmin olmadığı yerlerde de ulusal devletleri tasfiye etmek üzere, yani ne bileyim gümrük duvarlarını yıkmak üzere yan yana geldiler, piyasa ekonomisini onlar adına kazanımlarını yaygınlaştırmak için eski sistemi tasfiye etmek üzere yan yana geldiler. Ben o yüzden küresel ölçekte bu ittifakın, Türkiye ölçeğinde de yan yana oluşmasını liberalerin daha eğitilmiş, daha çok dil bilen, daha çok konuşan insanlar olarak bunların vitrinde durmasını, arka planda muhafazakâr kesimin o tarihsel köklerinden kopmadan pragmatik nedenlerle sürdürmesini de yıkmak istedikleri güçle açıklıyorum. Ben karakterini böyle tanımlıyorum.

ladıkları o canavarı tasfiye etmek üzerine kurgulamışlardı. Adalet ve Kalkınma Partisi de öyle. O da siyasi İslam iktidarının önünde engel olarak gördüğü bu yapıları tasfiye etmeye çalışıyordu. Ben siyasetin hem sağda hem solda evrensel yasaları olduğuna inanan bir kişiyim. Yani cephe sol üzerinde tartışılan bir kavram, ama orada da bir cephe kuruldu ve bu cephenin ana özelliği bu eski sistemin unsurlarını tasfiye etmek üzerineydi. Söylediğin gibi, (Birdal’ı kastediyor) küresel sistem bunları yan yana getirdi, ama aşağı yukarı her yerde bu nedenle yan yana getirdi. Sosyalizmin olmadığı yerlerde de ulusal devletleri tasfiye etmek üzere, yani ne bileyim gümrük duvarlarını yıkmak üzere yan yana geldiler, piyasa ekonomisini onlar adına kazanımlarını yaygınlaştırmak için eski sistemi tasfiye etmek üzere yan yana geldiler. Ben o yüzden küresel ölçekte bu ittifakın, Türkiye ölçeğinde de yan yana oluşmasını liberalerin daha eğitilmiş, daha çok dil bilen, daha çok konuşan insanlar olarak bunların vitrinde durmasını, arka planda muhafazakâr kesimin o tarihsel köklerinden kopmadan pragmatik nedenlerle sürdürmesini de yıkmak istedikleri güçle açıklıyorum. Ben karakterini böyle tanımlıyorum.

derya kömürcü: Bu sol liberaller ya da liberaller AKP’ye bir kitle desteği sağladığı için değil, ama bir ideolojik meşruiyet sağladığı için her zaman yanında oldular ve bütün sürecin sonunda Tayyip Erdoğan’ın itiraf ettiği şey de bu zaten. Yani biz kültürel hegemonyayı kuramadık bir türlü dediği şey. Yani küçük küçük eklemelerle sonun-

barış terkoğlu

Türkiye’deki siyasi sistemi sivillerle askerler üzerinden okuyorlardı.

Örneğin

“Türkiye’de halkın niye ekonomik refahı yok, çünkü siviller iktidar olamıyor, askeri vesayet var” gibi. bu o kadar çarpık bir bakış açıydı ki sivil dedikleri de Tayyip Erdoğan, sivil dedikleri Fethullah Gülen başta olmak üzere cemaatlerdi.

derya kömürcü

Meşruiyetinin kaynağını esas sağlayan şey çoğulculuk değil, çoğunlukçuluk oldu. Yani her zaman "toplumun çoğunluğunun desteğini aldığım için ben haklıyım" iddiasını gündeme getiren bir parti ve lider söz konusuydu. geldiğimiz noktada çoğunluk da olmadığını görüyoruz.

da ortaya çıkan şey ana görüntüyü değiştirmedir. Sonunda ana şey neyse, o olarak var olmaya devam ediyor. Şimdi "AKP'yi güçlü kılan özellikler neydi? Şimdi nereye geldi?" diye bakacak olursak; 1- Refah Partisi milli görüş geleneğinden AKP'ye devralınan bir örgüt vardı, yani güçlü bir örgüt söz konusuydu. Ortada işleyen bir yapı, bir parti yani liderin ya da partinin sözünü topluma taşıyan, nüfuz etmesini sağlayan bir yapı vardı. Bugün geldiğimiz noktada itibarıyla ben AKP'nin bir parti olmaktan uzaklaştığını, artık bir parti olmadığını düşünüyorum, topluma nüfuz edebildiğini de düşünmüyorum. Bir tür çıkar birliği içindeki insanlar topluluğu olarak nitelendirebiliriz. Bu ciddi bir kayıp.. Gelinen noktada bir tek adam, lider üzerinden siyasetini anlatmaya çalışan bir yapıdan bahsediyoruz. 2- O meşruiyet meselesinde, meşruiyetinin kaynağını esas sağlayan şey çoğulculuk olmadı hiçbir zaman, ama çoğunlukçuluk oldu. Yani her zaman "toplumun çoğunluğunun desteğini aldığım için ben haklıyım" iddiasını gündeme getiren bir parti ve lider söz konusuydu. Şimdi geldiğimiz noktada çoğunluk da olmadığını aslında görüyoruz. Yani bunu MHP ile kurduğu ittifakla önce sağladı, ama şimdi geldiğimiz noktada o ikili yapının cumhur ittifakının bile çoğunluk olmaktan uzak olduğunu, dolayısıyla meşruiyetinde ciddi bir aşınma olduğunu görüyoruz diyebilirim.

mehmet türkay: Peki, burada devleti kontrol etmesinin bir şeyi yok mu? Zayıflamış olması..

derya kömürcü: Açıkçası ben o konuda biraz farklı düşünüyorum. Yani Erdoğan ya da AKP devleti ele geçirdi kontrol ediyor değil, 15 Temmuz sonrasındaki süreçte bir tür rehin alınma söz konusu oldu, yeni bir koalisyon oluştu. Bizim devlet diye gördüğümüz şey aslında bir koalisyon. Onun içinde Erdoğan'ın güçlü olduğu yerler var, ama Erdoğan'ın inanılmaz böyle her şeyi kontrol eden, muktedir bir lider olduğu bir yapı da görmüyorum açıkçası.

mehmet türkay: Şu an itibarıyla?

derya kömürcü: Evet..

mehmet türkay: Peki, aslında karşı karşıya kaldığımız şey AKP'nin ya da iktidarının 20 yılında bence başardığı kritik şey kurumları dönüştürmesi meselesi. Kurumları önemli ölçüde değiştirdi ya da yeni kurumlar oluşturdu. Dolayısıyla kalıcı olma gücünü ya da psikolojisini diyelim oradan sanki alıyor, oradan besleniyor gibi geliyor bana. Bu anlamıyla sen ne dersin?

murat birdal: Evet, yani kurumları dönüştürdü derken ne yaptı aslına bakarsanız; büyük ölçüde kendi kadrolarını var olan kurumlara yerleştirdi. Yeni ve ısrarla arkasında durduğu bir kurumsal mimari olduğunu düşünmüyorum, çünkü öyle politik çizgi yok. Çok hızlı bir yerden bir yere atlayan, son derece pragmatik bir siyasetçi var ve o tek adam etrafında örülmüş bir örgütsel yapı var. Bu yapıya artık bildiğimiz anlamda parti demek de zor. Çünkü parti mekanizmaları dahi işlemiyor. Geçtiğimiz 20 sene içerisinde AKP'nin geçirdiği dönüşümün devletin dönüşümünde de karşılık buluyor. 20 sene önceki bürokrasiden bahsetmek olası mı? Değil. Hiçbir kurumun kendi dinamikleriyle işleyemediği bir süreçten geçiyoruz bugün; TÜİK tartışmaları vesaire de bunun parçası olarak eline alınabilir veya Merkez Bankası açısından da benzer şeyler söylenebilir. Dolayısıyla bir kurumsal yapı yaratmaktan ziyade o kurumsal yapıları kendi kadrolarıyla doldurmakla birlikte büyük ölçüde de işleme hale getirdiğini de düşünüyorum. Buradan besleniyor mu? Elbette ki devletin olanaklarıyla kendini güçlendiren bir yapı var. Ancak öte yandan da devletin altını da büyük ölçüde boşaltan bir yapı olduğunu ve işleme hale getirdiğini de görüyorum ki, artık vatandaş da bunu görmeye başlıyor. Yani benim burada önemsedğim şey AKP'nin bugüne değin varlığını dayandırdığı ana ideolojik zemindeki kayma. Bugün geldiğimiz noktada, Barış'ın da belirttiği gibi geçmişte İttihat Terakki karşısında yaygın kullanılan söylemlerin, muhafazakâr kesimde karşılık bulmuş tevatürlerin -ki bunların Demokrat Parti tarafından da CHP'ye karşı kullanıldığını görürüz- AKP tarafından da sıkça kullanıldığını görüyoruz. Bu

söylemlerin belli bir kesimden, belli bir yaş grubundan -özellikle ileri yaş gruplarından- ciddi bir desteği var, buraya yaslanıyor. Ancak bunun ötesinde geleceğe dair bir açılım sunmakta da bir o kadar yetersiz kalıyor. Geçmiş tartışmalara atıfla sürekli bu kutuplaşmayı sürdürmeye çabalıyor, ama geleceğe dönük de nasıl bir Türkiye vadettiğine, küresel sistem içerisinde nasıl konumlanacağına dair de bir resim çizemiyor. Geçmişte bunu yapabiliyordu. 2006'da, 2007'deki AKP bu anlamda çok farklıydı. İşte o liberal kesim bu anlamda bir ideolojik açılım sunuyordu. Ve hegemonyasını ciddi anlamda geniş toplum kesimleri üzerinde tesis etme olanağı bulmuştu. Neydi, Batı değerleriyle uyumlu, ama aynı zamanda da ayağını kendi geleneksel değerlerine de basan, oradan da kopmayan yeni bir Türkiye tasvir ediyordu. Orada batılılar da, modern insan da kendi karşılığını bulabiliyordu, geleneksel Anadolu köylüsü de kendi karşılığını bulabiliyordu. İşte bu ideolojik zemini büyük ölçüde yitirmiş durumda olduğunu düşünüyorum bugün AKP'nin.

mehmet türkay: Evet, benim baktığım çerçevede de AKP'nin yaptığı özellikle ideolojik düzlemdeki şey; bir cehaleti örgütledi, iki korkuyu örgütledi. Bunun tabii bir adım sonrası da kötülüğü örgütledi ve bunlar meşru hale geldiler, yani insanların gözünde meşru hale geldiler. Burada bence oradan çok beslenen bir yanı var gibime geliyor, bu iktidarın kendi içinde haklı şeyler olmakla beraber. Bu çerçevede baktığımızda AKP'nin şu anki pozisyonunu düşündüğümüz zaman ileriye dönük olarak AKP'ye dair ne diyebiliriz?

barış terkoğlu: Yine evrensel yasaların olduğunu söyleyeceğim. Elbette siyaset muhalefette de yapılır, öbür tarafta da yapılır. Ancak siyaset iktidar olmak için yapılır. Yani siyasetin temel enstrümanı iktidardır ve Erdoğan bence Türk siyasetinde iktidar olmayı en çok isteyen, iktidar olduktan sonra en çok iktidarda kalma güdüsüyle siyaset yapan bir siyasetçi. İktidarda kalmak için her şeyi değiştirebiliyor; kurumları değiştirebiliyor, seçim sistemini değiştirebiliyor, anayasayı değiştirebiliyor, her şeyi

değiştirebiliyor yani. Kale çizgilerinin yerini değiştirmek, kaleyi küçültmek veya büyütmek.. Eski siyasetçilerin iktidarda kalma refleksi bu denli güçlü değildi. Tayyip Erdoğan iktidarda kalma güdüsüyle en güçlü oldu. Ve bu iktidarda kalma güdüsü onu hiç kimsede görmediğimiz oranda pragmatik yapıyor. Yani tam tersini söylüyorlar biliyorum, ama ben Türk siyasetinin en pragmatik siyasetçisi olduğunu düşünüyorum. Aynı yıl içerisinde hem PKK ile ittifak kurabilmiş, -çözüm süreci bir ittifaktı, kabul edin- o ittifakı bozup, MHP ile ittifak kurabilmiş bir siyasetçi yok Türk siyasi tarihinde. Aynı yıl içerisinde Fetullah ittifakını bozup, en Fetullah karşıtı olan isimlerle -bugün kabul edelim 10 yıl önce liberaller nasıl vitrindeyse şu anda da ulusalcılık kıyafeti giydiği görülen bazı kimseleri vitrine koydu- ittifak kurabiliyor. Bu Türk siyasi tarihinde pragmatizmin başarısı değil, iktidarda kalma, yani siyasetin doğal yasası iktidarı ele geçirmek, orada kalabilmekse Tayyip Erdoğan da bunun için olabildiğince pragmatik tavırlar sergiliyor. Ve şu anda dedim ya başlangıçta bir koalisyondu, bütün koalisyonlar bir tür esnek ideolojilere dayanır. Muhalefet de öyle değil mi? Anketlerden çıkan bir tür altılı masa olsun veya millet ittifakı olsun veya emek özgürlük ittifakı da dâhil olmak üzere, ortak bir cephe politikası kurulduğunda, içindeki ilkeler gittikçe esnekleşir. Altılı masada ne kadar CHP, ne kadar Saadet Partisi olduğunu bilemiyoruz mesela. Emek ve özgürlük ittifakında ne kadar Kürt siyasi hareketi, ne kadar EMEP olduğunu bilmediğimiz gibi. Bu açıdan ama bu ittifaklar bozulup, siyaset daha tekleştikçe, yani Tayyip Erdoğan daha belirgin hale geldikçe, artık AKP var mı yok mu dedi ya Derya, artık Tayyip Erdoğan partisi var. Tayyip Erdoğan partisi iktidar oldukça, siyaseti daha net, daha belirgin, daha o kişi üzerinden tanımlanmış, her şeyin üstünde onu tanımlayan bir hale geldi. Bence bu hikâyenin bundan sonra sürdürülmesi açısından büyük bir kriz var. Orada da bir kriz yaşandığını düşünüyorum. AKP ve MHP'yi yan yana getiren şey, Tayyip Erdoğan'ın iktidarda kalmak ve iktidarını sürdürmek arzusu dışında nedir dersenez, ben bula-

murat birdal

Kurumları dönüştürdü derken ne yaptı: büyük ölçüde kendi kadrolarını yerleştirdi. Yeni bir kurumsal mimari olduğunu düşünmüyorum, çünkü öyle politik çizgi yok. Çok hızlı bir yerden bir yere atlayan, son derece pragmatik bir siyasetçi var. Bu yapıya bildiğimiz anlamda parti demek de zor. Çünkü mekanizmalar işlemiyor.

barış terkoğlu

10 yıl önce liberaller nasıl vitrindeyse bugün ulusalcılık kıyafeti giydiği görülen bazı kimseleri vitrine koydu. ittifak kurabiliyor. Bu Türk siyasi tarihinde pragmatizmin başarısı değil ama siyasetin doğal yarası iktidarı ele geçirmek, orada kalabilmekse Tayyip Erdoğan da bunun için olabildiğince pragmatik tavırlar sergiliyor.

mıyorum çok fazla. Çünkü o açıdan o iktidarın kurumları da kriz yaşıyor. Bu krizi de zaman zaman görüyoruz. Mesela Murat'ın anlattığına baktığınızda tasfiye etti, ama yerine ne koydu? Mesela Kuleli Askeri Lisesi tartışmasına bakın; 1830'ların başına kadar gidiyor. Çünkü tasfiye edilmiş bir yeniçeri ocağı vardı, yerine yeni bir ordu kuruluyordu. Tayyip Erdoğan Kuleliyi kapattı, ama yerine ne koydu? Sadece Yüksek Askeri Şûra'nın yapısını değiştirip, kendisine yakın generalleri atadı Hulusi Akar'ın ricasıyla. Ama bu yapı da devam edemiyor. Bu yapı devam edemediği için artık kendisi bir kriz yaşıyor. Yönetemiyor, ama alternatifini herhalde konuşacağız; nasıl yönetebileceğine dair kendisinin bir çözümü yok. Yerine geçebilecek, ben yönetim diyebilecek ve yönetmeye aday, toplumsal sınıfları veya toplumsal kesimleri yönetebileceğini gösterecek bir alternatif var mı bunu oturup, tartışmamız gerekiyor, bence Türk siyaseti burada kitleniyor.

derya kömürcü: Yani şuradan bakmakta fayda var aslında, bence çok fazla AKP konuşuyoruz, ama biraz aslında AKP sonrasını da dâhil ederek belki konuşmak gerekiyor. Çünkü ben şimdi Türkiye toplumuna baktığımda, yani demografik özelliklerine, sosyolojik özelliklerine, iktisadi yapısına, siyaset içindeki güç dengelerini baktığımda Türkiye aslında radikal bir dönüşüme gebe, yani öyle bir ülke. Gerçekten genç nüfusu, 20 yıllık AKP iktidarı döneminde modernleşen, kamusal alana çıkan o muhafazakâr kesimleri vesaire, şu anki ekonomik krizi de, hepsini bir arada düşündüğümde ortada ciddi bir dönüşüm potansiyeli var ve bu dönüşüm dediğim şey iktidar değişikliğini aşan bir şey aslında. Yani AKP iktidarı gidecek, yerine CHP iktidar geleceğin ötesinde bir şey. Türkiye'de siyasetin ana ekseninin değişebileceği bir durum. Yani Türkiye'de daha kutuplaşmaya dayanan, kimlik siyasetine dayanan, işte kültürel eksende yapılan bir mücadele var. Bunun biraz daha sınıfsal eksene kayabileceği bir süreçteyiz aslında. Belki de seçimden sonra, iktidar değişikliğinden sonra böyle bir süreci yaşayabiliriz. Ama

bu potansiyelin gerçek olma koşulu siyasal aktörlerle ilgili, yani böyle bir siyasal aktör var mı? Şimdi AKP'nin güç kaybettiğini hepimiz görüyoruz. Soruya dönecek olursak AKP kan kaybediyor. Eski seçmen desteğine sahip değil.

mehmet türkay: Tam burada şey aklıma geldi, parantez açayım hani bu dönüşüm dedin ya aslında muhafazakâr kitle de dönüştü, değil mi?

derya kömürcü: Tabii ki.. Özellikle muhafazakâr kitlenin gençleri inanılmaz, yani kendi anne babalarıyla kıyaslandığında Dünya ile kurdukları ilişki inanılmaz derecede dönüştü. Bu onların siyasi tutumlarını ve davranışları da etkiliyor, ama her zaman öyle olmak zorunda da değil. Yani hala AKP'ye oy vermeye devam eden, Erdoğan destekleyenlerin dahi dünya ile kurdukları ilişki artık farklı. 20 yıl önce yaşadıkları hayatla, bugün kentlerde, modern hayat içinde kurdukları ilişki farklı bir ilişki. Dolayısıyla biz şu kutuplaşma ekseninden bunu çıkarttığımızda, onlar da başka ekseninde bir siyaset kurabiliriz. Yeniden Türkiye siyaseti ayaklarının üzerinde, başka bir hale gelebilir. O anlamda önemsiyorum, yani şu pragmatik soruya yanıt olarak söylemiyorum; bu insanlar AKP'yi desteklemeye devam edecekler mi? Mesele o değil, mesele siyasetin nasıl kurulduğuyla ilgili. Yani bir önceki soruyla da bağlantılı. Şimdi orada mesela AKP'nin avantajlarını, başarılarını vesaire yaptıklarını konuşurken ben, hani kitabını yazacak olsak Deniz Baykal'dan bahsetmeden olur mu yani? AKP'nin iktidara gelmesinde, 10 yıl boyunca bu ülkede güçlenmesini sağlayan farklı siyasal figürlerden birinin de Deniz Baykal olduğu görülüyor yaptığı muhalefetle vesaire. Şimdi çok dağıtmadan tekrar şeye dönecek olursak, AKP geriliyor, burası çok açık. Bundan sonra AKP birinci parti de çıkabilir, birinci parti olma özelliğini yitir edebilir. Erdoğan bence yeniden Cumhurbaşkanı seçilemez, ama her zaman bir "ama" var. Çünkü o karşı tarafı bence esas konuşmamız lazım. Yani Erdoğan da AKP de yapabileceklerinin sınırına dayandı, topluma yeni bir hikâye anlatamıyorlar,

oylarını arttıramıyor, karşı taraftan seçmen çekemiyorlar. Yapabileceği şey karşı tarafı bölmek. Karşı tarafı dağıtırsa ancak kendi seviyesine, geriye oy oranlarını düşürmek olabilir. Kaldı ki bu konuştuğum şeyler oyla ilgili, seçimle ilgili, seçimde başarı. Onun ötesinde hani deniyor ya Türkiye’de seçim olacak mı acaba ya da seçim olsa da kabul edecek mi kaybetmeyi falan. Türkiye’nin bugün yönetilebilir olmasını sağlayan şey seçim beklentisi zaten. Türkiye’de iktidar değişikliği, seçim sonuçlarını gördüğümüzden daha aslında büyük bir beklenti bana kalırsa ve hani iktidar değişmezse Türkiye daha da zor yönetilebilir bir ülke olmaya devam edecek diye düşünüyorum.

murat birdal: Şimdi şunun üzerinde durmak lazım tabii, gerçekten genç kesimde, özellikle muhafazakâr ailelerin çocuklarında çok ciddi bir değişim olduğunu görüyoruz. Çok fazla öğrenci ile yan yana geliyoruz, isimler Sümeyye, Tayyip vesaire, bu çocukların aileleriyle dünyaya bakışları, gelişen teknolojinin de etkisiyle bugün çok farklı. Bu arada AKP’nin de yarattığı bazı şeyler var. Her yerde üniversite açılması eleştiriyoruz, ama nihayetinde geliyor öyle veya böyle AKP’yi vuruyor. Çünkü üniversiteli gençlik içerisinde iktidarın aldığı destek oldukça zayıf ve artan üniversiteleşme oranı bu gençler ile içinden geldikleri ailelerinin dünyaya bakışı arasındaki mesafeyi arttırıyor. Dün Saraçhane’deki İmamoğlu’na destek mitingine uğradık, ders arasında bir bakmak istedik. Orada benim dikkatimi çeken şey, CHP’li belediye başkanına desteğe gelen kitle içinde çok sayıda fazla başörtülü gencin de olmasıydı. Şimdi bir dönem Deniz Baykal’ın, Bülent Ecevit’in çıkışlarını hatırlarsak, orada kimi zaman bu kesimi düşmanlaştıran, ötekileştiren, aşağılayan söylemlerle karşılaşmıştık. Aslında o besliyordu iktidar bloğunu ve bugün artık burada onu bulamıyorlar. Yani Tayyip Erdoğan buradan güç alıyordu. Şu an onu bulamadığı noktada da tekrar aynı düşmanlığı yaratmakta, kitesine aynı korkuyu vermekte zorlanıyor. Sonuçta ne oluyor daha da dar bir kesime, mesela işte cemaatlere yüzünü dönüyor. Bugün ce-

maatler iktidar değişirse hayatta kalabilir miyiz endişesine kapılabilirler. Doğrudur da, AKP çekildikten sonra cemaatlerin zorluklarla karşılaşabileceği aşikâr, ama öte yandan da bu cemaatler toplumun ne kadarına hitap ediyor dediğimizde, iktidar içerisinde bulunduğu toplumdaki bulamadığını görüyoruz. Yani toplumun yaşadığı bir dönüşüm var geçtiğimiz 20 sene içerisinde. Bu zorunlu olarak AKP’nin de kendi hegemonya araçlarını dönüştürmesini gerektiriyor, ama bugün gelinen noktada ortada bir parti olmadığı için, bir kişiden bahsettiğimiz için, partinin verebileceği cevapları, refleksleri de üretilmiyor ne kadar pragmatik olursa olsun. Bunu ekonomi politikasında da görüyoruz, dış politikada da görüyoruz. Çünkü bazı hatalar var ki o da parti mekanizmaları içerisinde yapılmayacak hatalar. Tartışmayla, istişare ile. Hep söylüyorlar ya istişare diye, istişare mekanizmaları yürütmeye olmayacak hatalarda ısrar edildiğini, mesela faiz politikasında olduğu gibi, kendi sonlarını hazırlayan politikaların uygulandığını görürlerdi.

mehmet türkay: Şimdi bir de siyasetin diğer ayağı muhalefet var. Tabii ne kadar muhalefet var, ne kadar yok o bile tartışılır halde Türkiye’de malum şu günlerde, epeydir daha doğrusu. Bu günlerde biraz değişmiş olabilir. Ne dersin Barış, seninle başlayalım.

barış terkoğlu: Şimdi şöyle, bir iyi haberim bir kötü haberim var, önce iyi habere başlayayım. Bir kere Türkiye’de muhalefetin zemini var. Bu iyi haber. Çünkü işte Derya hocanın anketlerini biz televizyonda yayınlarken, benim bulduğum bir isim var; Erdoğan gitsin partisi, Türkiye’nin en büyük partisi o. Türkiye’de artık çok büyük bir kitle Erdoğan’la devam etmek istemiyor. Kimisi ekonomik nedenlerle istemiyor, kimisinin gerçekten rejime ilişkin dertleri var, kimisi kadınlar veya işte eşcinseller veya işte Ale-viler, ne dersiniz deyin kendini güvende hissetmiyor Erdoğan’ın yönettiği ülkede. Liberallerden kimi muhafazakârlara kimi cemaatlere sola zaten, tarihsel olarak sola karşı, Atatürkçülere uzanan böyle bir geniş blok var. Ama benim gördüğüm en büyük

derya kömürcü

Toplumun demografik ve sosyolojik özelliklerine, iktisadi yapısına, siyaset içindeki güç dengelerini baktığımda Türkiye radikal bir dönüşüme gebe. ve bu dönüşüm dediğim şey iktidar değişikliğini aşan bir şey aslında.

murat birdal

Baykal'ın, Ecevit'in çıkışlarında bu kesimi düşmanlaştıran, ötekileştiren söylemlerle karşılaşmıştık. O besliyordu iktidar bloğunu ve Erdoğan buradan güç alıyordu. Bugün onu bulamadığı noktada da tekrar aynı düşmanlığı yaratmakta, kitesine aynı korkuyu vermekte zorlanıyor. Sonuçta ne oluyor daha da dar bir kesime, mesela cemaatlere yüzünü dönüyor.

sorun, bu geniş bloğun olması sizi iktidar yapmak için yeterli değil. Dedim ya siyaset bir iktidar olma ve iktidarda kalma meselesi. Muhalefetin bir takım işte altılı masa örneğinde olduğu gibi veya işte başka ittifaklarda olduğu gibi buna ilişkin oluşturmaya çalıştığı çözümler var, ama hala topluma çok inandırıcı bir şekilde “Ben ülkeyi yöneteceğim ve bu şekilde yöneteceğim” diyen, bunu da yazılı programların dışında gösterebilen bir alternatif olduğunu düşünmüyorum ben açık söyleyeyim. Böyle bir inandırıcılık sorunu olduğunu düşünüyorum. Belki bundan sonra yapılabilir. Çünkü mesela ben bir gazeteci olarak televizyonda soruyorum, geliyorlar işte, bilmem neyi ne yapacaksınız diyorum. Aldığım en çok cevap, hangi parti olursa olsun, bizim işte 192 sayfalık bir programımız var, yazdık bunu programımızda diyor. Bense iktidar demiş olduğum şeydeki en gerçek programın bayağı dizlerdeki yaralar, dirseklerdeki sıyrıklar olduğunu düşünüyorum ve Tayyip Erdoğan'ın dirseklerinde ve dizlerinde sıyrıklar var. Sizin de topluma böyle net bir programla çıkmanız lazım. Örneğin bu programı açık ve net bir şekilde Tayyip Erdoğan'ı istemeyenlere sizin yönetebileceğinizi ve örneğin geliri onlarla paylaşabileceğinizi, örneğin toplumsal özgürlüğü otoriter yönetimden çıkarıp, onların daha özgür kılabileceği hale dönüştürebileceğinizi, anayasal kurumları yeniden ihlas edebileceğinizi vs., bu tür konularda net ve anlaşılır bir programa kavuşturmaları lazım. Bunu böyle görüyorum, yani böyle bir eksiklik olduğunu düşünüyorum. Evet, Erdoğan'ın gitmesi yönünde, hani meşhur kriz şeyi var ya yönetenlerin yönetemediği, yönetilenlerin de yönetilmek istemediği, böyle bir durum var. Ama krizin iktidar doğurması için iktidarın bir alternatifinin olması ve yönetebileceğini de göstermesi gerekiyor. O yüzden her kriz iktidar üretmez. İkincisi ben önümüzdeki dönemi şöyle görüyorum: Önümüzdeki dönemde üç seçeneği var Türkiye'nin; Birincisi, bu düzen, Tayyip Erdoğan'ın kurmuş olduğu düzen devam edebilir. Ben böyle bir risk görüyorum. Bu riski, toplumun çoğunluğunun istemediğini söylediğim halde

düşünüyorum. Neden böyle bir riski görüyorum, Tayyip Erdoğan blok kurabilen ve blok dağıtabilen, kendisi iktidarda kalırken, muhalefeti parçalayabilen veya muhalefet adına da oyun kurabilen, zaman zaman bunları da gördük, bir lider. Bunu yapabiliyor, yargıyı da bunun için kullanabiliyor, medyayı da kullanabiliyor. Bu açıdan böyle bir risk var, bu bir. İkincisi düzen değişebilir. Tayyip Erdoğan'ın ürettiği bütün figürlerin tartışılmadığı bir düzen değişikliği olabilir. Ben bunu isterim bu arada. Ama ben önümüzdeki dönem, 6 aylık seçim periyodunu konuştuğumuz için söylüyorum, büyük ihtimalle şu an bunun olası olduğunu görmüyorum. Bunu da görmememin nedeni bunu gerçekleştirebilecek güçlerin ne programlarında, ne örgütlenmelerinde, ne toplumun önünde çıktıkları kitlesel güçlerinde böyle bir şey görmediğim için. Üçüncü ihtimal restorasyon. Bu üç ihtimalden üçüncüsü restorasyon. Görülüyor ki Erdoğan'ı değiştirmeye çalışan ve sistemi bütünüyle değiştirmek değil de, restore etmeyi planlayan ve bu açıdan belirli kesimleri de yan yana getirmiş ve altılı masa diye formüle edilebilecek bir tür oluşum var. Türkiye'nin önünde ben bu üçüncü seçeneğin de muhalefet adına olduğunu ve en güçlü ihtimalin şu anda bu olduğunu düşünüyorum. Burada mesela baktığınızda şunu görüyorsunuz, ne demektir restore etmek? Bunun ortalamasını alsam elmayla armudu toplayıp, ortasındakini söylerim. Ortalamasını alsam, bu 2002-2010 arasındaki Türkiye ile denkleşiyor yer yer. Ama burada mesela Cumhuriyet Halk Partisi'ni var eden bazı fikirlerin olabileceği, bir eski Türkiye'ye ama çok eski olmayan bir Türkiye'ye dönüşü hedefleyen bir programa doğru gidiyor. Bu, sistemi değiştirmek isteyen, “ya bu sistemde gerçekten çok kötüyümüş” uyanmasına yol açmış insanlar için bir tehlike barındırıyor. Çünkü benim “değişim çalıcılar” dediğim bir kesim var. Değişim çalıcılar nedir? O da şudur; toplum eskisi gibi yaşamak istemez, yani mesela artık gittiği okullardan memnun değildir, bu üniversite ne böyle, bu ne ya, böyle hoca mı olur? der. Adam torpille gelmiştir oraya. Yargıdan memnun değildir. Bir tane doğ-

ru dürüst hâkim yoktur karşısında. Bunlar birikir. İlle de öyle sistemin değişmesini istemesi için; TÜİK'in rakamlarına, bilmem işte enflasyon okumasına, faiz şu puan mı olsun demesine gerek yok. Yani yaşadığı sistem içinde, adalet mekanizmasının, ekonomik mekanizmanın artık dikiş tutmadığını görür, artık topyekûn dönüşüm ister. BİM'de, A101'de asgari ücretle çalışan insanlar, sistemden memnun olmayabilirler ve değişmesini isteyebilirler. Bu insanların değişim isteği ile bir enerji ortaya çıkar. Muhalefet de böyle restorasyoncular tarafından yönetilirse bu istek, bu kaçınılmaz bir şekilde o değişim isteğinin çalınması, yerine eskinin, başka bir isim altında, belki daha insanileşmiş veya başka kıyafetlerle kendisini devam ettirebilecek bir ortam yaratabilir. Keşke muhalefette bütün sistemi değiştirenler güçlü olsalardı, ama bunun olmamasının handikabını yaşıyoruz. Ama muhalefetin önünde bir tehlike var, o da şu ki toplumun değişim isteği, en önemli unsurların restore etme eğiliminden kaynaklı olarak çalınabilir. Ve biz bu masada 10 yıl sonra oturduğumuzda, başka isimler altında aynı sorunları tartışıyor olabiliriz. Yine tarikatları tartışabiliriz. Bakın, ben gerçekçi olayım, 10 sene sonra bu 4'lü otursun yine tarikatları tartışacak. Yine Türkiye'deki gelir adaletsizliğini tartışabilir, yine yargıdaki başka adalet sorunlarını tartışabilir. Belki bu kadar ağır tartışmayabilir, ama tartışabilir. Böyle bir risk var muhalefetin önünde. Ben önümüzdeki dönemde üç ihtimali görüyorum. Üç ihtimalden muhalif görünen en güçlü seçeneğin o restorasyoncular olduğunu düşünüyorum. Buranın da içinde en büyük tehlikelinin bu değişim isteğinin çalınması olarak görüyorum. Ben böyle sınıflandırmış olayım.

mehmet türkay: Peki, millet ittifakının dışında kalan HDP ve diğer sol ittifak diyelim, adı vardı onun, Emek ve Özgürlük ittifakı. O konuda onların şu anki pozisyonuna dair ne düşünürsün?

barış terkoğlu: Şöyle, açık söyleyeyim yedi parti, yedi oluşum var, ama HDP'nin belirlediği bir platform. Temel siyaset çizgisini HDP belirliyor. HDP de başta hüküme-

tin uygulamış olduğu kayyum politikası, işte genel başkanı dâhil siyasetçilerin içeride tutulma politikası nedeniyle bir sıkışmışlık içinde. Açıkçası burada bana da yapsalar ben de sıkıştırım politika üretmekte. İkincisi kaçınılmaz bir şekilde PKK'nın merkezinin belirlediği bir -onu mesela Demirtaş ile yaşanan gerilimlerde de gördük- oranın da özellikle Kürt toplumu üzerinde veya Kürt siyaseti üzerinde nüfuzu var inkâr edilemeyecek. O nüfuzun HDP'nin zorunda olduğu güncel politikayla da çatışması kaçınılmaz. Orada da bir sıkışmışlık yaşanıyor. Ortada öyle bir sıkışma olduğunu düşünüyorum. HDP'nin yanındaki sol güçlerle samimi bir şekilde konuştuğunuzda, o da biraz önce saydığım üç seçenek içerisinde en gerçekçi olanla buluşma eğilimi sergiliyor. Yani şunu istiyor; altılı masada bizi de kapsayabilecek bir aday çıksın veya bizi de kapsayabilecek bir program çıksın, biz de destekleyelim. Yani o açıdan bana kalırsa HDP de yaşamış olduğu sıkışmışlıklar nedeniyle, HDP'nin Türkiye siyasetinde varoluş gerekçesini oluşturan sebepler nedeniyle, kendisinin politik başarısızlıkları da var bence, mesela işte Türkiyelileşme, Türkiye işçi sınıfıyla buluşma, daha sol programlar üretme, Türkiye yoksulları ile aynı siyasi çizgide bulunma. Bunlarda da ben başarılı olduğunu düşünmüyorum. Yine hani ana eksen Kürt meselesi haline dönüştü. Bunlar nedeniyle onun da bu restorasyon programı ile bir şekilde buluşacağını düşünüyorum kısa vadede. Uzun vadeli bir Türkiye zaten şu an konuşmuyoruz.

derya kömürçü: Şöyle başlayayım, Barış'ın çizdiği çerçevede yani bu üç olasılığın üçünün de olma ihtimali bence de var, üçüne de katılıyorum. AKP ya da Erdoğan bana kalırsa önümüzdeki seçimi kazanamaz, ama muhalefet kaybedebilir. Orada öyle bir risk var. Muhalefetin içinde çatlaklar olduğu, altılı masanın kendi içinde de bir takım şeyler var. Ayrıca olmazsa olmazlardan biri eğer emek ve özgürlük ittifakının seçmenlerinin ortak adayı desteklemesi ise orada da daha Erdoğan'ın oynayacağı hamleler, yapacağı hamleler olduğu görülüyor. Altılı masanın da açıkçası buna ne

barış terkoğlu

HDP'nin Türkiyelileşme, Türkiye işçi sınıfıyla buluşma, daha sol programlar üretme, Türkiye yoksulları ile aynı siyasi çizgide bulunma gibi konularda başarılı olduğunu düşünmüyorum.

derya kömürcü

Topluma ve seçmenlerin niteliğine baktığında şunu da görüyorum, bir dönüşüm potansiyeli var, ama Erdoğan gitse bile, Erdoğan benzeri bir siyasetin devam etme olasılığı da var.

kadar hazırlıklı olduğu konusunda şüphem var son 2 ayda izlediklerimiz de bence o şüpheyi kuvvetlendiriyor. O yüzden bu kaçınılmaz bir şekilde "bu seçim AKP ve Erdoğan'ın yenilgisiyle sonuçlanacak" demek isterdim, ama diyemiyorum. Sebebi Erdoğan çok iyi siyaset yaptığı için değil, muhalefet tarafındaki bazı eksikliklerden dolayı. İkincisi, evet biraz önce de söylediğim gibi Türkiye'de çok ciddi bir dönüşüm potansiyeli var. Bu gerçek olabilir, ama bunu gerçekleştirebilecek bir siyasal aktör şu an gördüğüm kadarıyla yok. Dahası muhalefet siyaseti neredeyse bir siyasal pazarlamaya dönüştürmüş durumda. Yani bir takım kabuller var Türkiye siyasetine dair; ortada müşteri gibi bir seçmen var, bütün talepleri yerine getirilmesi gereken, işte Türkiye'de seçmen sağcıdır, Türkiye'de seçmen muhafazakârdır, Türkiye'de seçmenin şu şu şu konularda duyarlılıkları vardır. Aman girmeyelim oralara, yoksa oy kaybederiz. Dolayısıyla var olan yapıyı yeniden üretmek üzerine kurulu belki de bir siyasal atmosfer var. Hani oradan işte çok radikal bir dönüşüm çıkar mı? Siyasetin var olan yapısında bu mümkün gözüküyor. Ayrıca topluma ve seçmenlerin niteliğine baktığında şunu da görüyorum, bir dönüşüm potansiyeli var, ama Erdoğan gitse bile, Erdoğan benzeri bir siyasetin devam etme olasılığı da var. Yani Türkiye toplumu öyle bir toplum haline gelmiş durumda ki, Erdoğan'dan desteğini çekenler, Erdoğan tarzı siyaseti beğenmediği için değil, Erdoğan'ın artık vaat ettiklerini artık yerine getiremediği için bir kısmı geri çekiyor. Dolayısıyla önümüzdeki belki 10 yıl içinde Türkiye yeniden bir takım tek adamların, popülist liderlerin öne çıktığı bir yer de olabilir. Öyle bir riski de içinde barındırıyor. Ama en kuvvetli, en olası senaryo öyle görünüyor ki altılı masa kazanabilecek bir adayın arkasında birlikte duracak. Bu HDP'nin Kürt seçmenlerin de destekleyebileceği bir aday olacak. Ama sonuçta ortaya çıkacak olan tablo Erdoğan'ın gittiği, belli bir süreçte parlamenter sisteme geri dönüldüğü bir yapı olabilir. Ama o yapının ortaya çıkaracağı Türkiye, nasıl bir Türkiye diye konuşacak olursak; yani bana öyle

geliyor ki bugün altılı masaya da herkese de 2002 Türkiye'sine, AKP'sinin siyasetine geri dönssek nasıl olur? diye sorsa herkesin Kabul edeceği bir yer 2002-2010 arası gibi.. Hadi daha iyi bir yaşam kuralım, Avrupa Birliği'ne üye olalım, daha demokratik olalım, gelir dağılımı bölüşüm meselelerini de çok tartışmalıym denebilecek bir noktaya doğru gidiyor.

Bitirirken bir iki şey daha söyleyeyim. Belki gireriz ama bu İmamoğlu ile ilgili verilen karar, yasak kararı ve hapis cezası kaçınılmaz olarak şunu düşündürüyor; bu çok cüretkâr bir karar. Bu iktidarın neler yapabileceğini gösteren ve iktidarda kalabilmek için yapabileceklerinin sınırının olmadığını gösteren bir şey. Şimdi o kısmına girip tartışmayacağım, ama şunu söyleyerek bitireyim; ben bu kararı gördükten sonra bu ülkede HDP'nin çok rahat kapatılabileceğini, çok rahat milletvekili aday listeleri üzerinden seçime çok kısa zaman kala YSK eliyle çok ciddi operasyonlar yapılabileceğine daha da iknayım şu anda.

murat birdal: Şimdi muhalefetin yapısına kısaca değinerek başlamak istiyorum. Barış'ın dile getirdiği o üçüncü alternatif, restorasyon ihtimalinin çok güçlü olduğu aşıkâr. Orada hem fikiriz. Muhalefetin bu parçalı yapısı ve ittifak zorunluluğu zaten bu ihtimali çok güçlendiriyor. Yani öyle bir zorunluluk var ki elimizde, bir tarafta İslamcı bir parti bunun bir bileşeni, öte tarafta milliyetçi bir parti oturuyor, bir tarafında sosyal demokrat parti var, öte tarafta liberal bir parti var. Diğer tarafta Kürt seçmen var. Bir kere en temel zorluk bu. Erdoğan'ın da güvendiği buydu açıkçası. Hem milliyetçi seçmenin, hem de Kürt seçmenin desteğini alacak bir aday profili nasıl çıkabilir? Altılı masa, bu uzlaşmanın aslında temelini ortaya koydu. O da aslında adayın kimliğinden ziyade, istenmeyen kişinin kimliğinden kaynaklanıyor. Ama burada Türkiye'nin önünü açacak bir siyasi ekonomik dönüşüm çıkar mı dersiniz, işte bu çok zor. Çünkü detaylarına girdiğimiz anda -mesele ekonomi politikaları alanında- Deva ile CHP'nin uzlaştığı ekonomi politikaları sadece restorasyon yönünde olabilir. Merkez

Bankası bağımsızdır vesaire. Yani buraya bir üniversite öğrencisini getirseniz, koysanız, ne yaparsın deseniz, o da onu tekrarlayacak, uygulanacak politikalar genel geçer piyasa ilkeleri, doğruları üzerinden şekillendirilebilir. Bunun ötesinde mesela iki seçim önce CHP'nin ortaya koyduğu bir şey vardı, bir bölgesel kalkınma modeli vardı. Bölgesel kalkınma merkezleri oluşturacaktı. Oralardaki sanayi yatırımlarına gerektiğinde devlet önyak olacaktı mesela. Bu iddialı bir projeydi. Cumhuriyet döneminin KİT'leri gibi yatırımlarla bölgesel endüstri merkezleri yaratacağı ve bunun etrafında endüstri kümelenmesi, İstanbul'dan tekrardan nüfusun Anadolu'ya taşınması, istihdam merkezleri oluşturulması, yani bütün sosyo-ekonomik yapıyı dönüştürebilecek projeydi. Bunun altı doldurulabilirdi. Böyle bir proje, mevcut parçalı yapıda ortaya konamaz. Şimdi bu bir zorunluluk, dolayısıyla çok fazla da bir şey beklemek lazım. Çünkü ortaklaşılacak alanları çoğaltmaya çalışırken, çok fazla noktada ayrı düşüp, aslında altılı masanın varlık zeminini de ortadan kaldıracabilirsiniz. Ancak sosyalistler açısından ben bu sürecin çok önemli imkânları da beraberinde getirdiğini düşünüyorum. Çünkü bu altılı masanın getirdiği zorunluluklarla birlikte giderek merkeze kayan ve soldaki alanı iyiden iyiyeye niye boşaltan bir CHP var karşımızda. Sosyalistlerin burada söyleyecek çok şeyi var. Bu seçim değil belki seçimleri. Çünkü mevcut tablo nihayetinde bir aday etrafında buluşulmasını gerekecek ve buna paralel olarak pek çok seçmeni de merkezdeki ittifaka yönlendirecek. Ama bu seçimden sonrası süreçte sosyalistlerin önünde çok büyük bir alan açılıyor. Halka nasıl bir ekonomi gerektiği konusunda alternatifler sunabilmeliler. Yaşadıklarımız bize bunu gösterdi. Neden o marketlere BİM'e Şok'a giderek ekonomideki fiyatları kontrol edemiyorsun? Devlet o fiyatları nasıl kontrol eder? Yoksula, büyük küresel fiyat artışlarının olduğu dönemde ucuz, ekonomik gıda sağlayabilir? Bunun cevabını geçmişe baktığımızda buluyoruz. Buradan hareketle kamu girişimciliğini, mesela Et Balık Kurumu'nu tekrardan tartışabilirsin, SEKA'yı

tekrardan tartışabilirsin. İşte sosyalistlerin yapması gereken bu. Sosyal demokratların boşalttığı alanı doldurmak ve "bugün nasıl bir sosyalist ekonomi kurulabilir?", "toplumun hangi ihtiyaçlarına karşılık verebilir?", bunların cevabını vermek. O açıdan ben çok karamsar görmüyorum bu tabloyu. Ancak tabii beklentilerimizi de sınırlı tutmalıyız, altılı masanın Türkiye'ye sunabileceği kazanımlar açısından. Küçümsemiyorum asla, bir şeye karşılık gelmiyor demiyorum. Bugün geldiğimiz noktada, az önce söylemişti ya Barış, iktidar istediği kadar kaleyi büyütüyor, daraltıyor, ceza sahasını büyütüyor, daraltıyor. Şimdi bu oyunun kurallarının en azından önceden belirlendiği, partilerin kapatılma endişesi taşımadığı aydınların, üniversite hocalarının, yazarların ben bir şey söyledim, başıma bir şey gelirmi endişesi taşımadığı bir ortam yaratılabilir. Bu elbette küçümsenecek bir kazanım değil. Ancak mevcut muhalefet yapısı gözetildiğinde bunun çok da ötesine geçecek bir kazanım sunacağını düşünüyorum.

barış terkoğlu: Bir de şöyle bir şey var, benim uzun yıllardır gördüğüm bir sorun. Yani çok iyi anlıyorum seçimleri, parlamento önemsemeyen, toplumsal hareketler üzerinden siyaset yapmayı anlayabiliyorum, ona hiçbir itirazım yok. Ama eğer İç İşleri Bakanlığı'na bir dilekçe vermiş ve o şekilde kurulmuş bir partisiyseniz, tabelalarınızı asmışsanız, seçimlere giriyorsanız, sizin toplum önünde bir politika üretmeniz lazım ve gerçekçi bir politika üretmeniz lazım. Bu arada sosyalizm de gerçekçi fikirdir, kurulabilir şeydir yani. O fikirleri hayatın içerisinde kuracaksınız. Sisteme dair önerdiğiniz değişiklikleri uzayda bu sorunların konuşulmadığı bir yerde yapmıyorsunuz. TÜİK'i konuşuyorsak bugün bunun bir nedeni var. Çünkü hepimizin yüzde 200 yaşadığı enflasyonu, adamlar yüzde 75 diye açıklıyorlar ve bunu o yüzden halkla konuşabiliyoruz, halkla konuşuyoruz aslında. Programlarda iktisatçı halkla konuşarak bunu anlatıyor. Normalde TÜİK'i hangi ülke konuşur? Dolayısıyla siz de burada politika ürettiğiniz için gerçekçi bir şekilde açıklayacaksınız. Elektrik faturasını işte demin konuştuk nasıl olacağını, ücretle-

murat birdal

CHP'nin ortaya koyduğu bir bölgesel kalkınma modeli vardı. Bölgesel kalkınma merkezleri oluşturacaktı. Bunun altı doldurulabilir. Ancak böyle bir proje, mevcut parçalı yapıda ortaya konamaz.

derya kömürcü
Önümüzdeki seçim,
zemin temizliği
eğer gerçekleşirse,
Türkiye’de sol
siyasetin önünde,
sosyalistler önünde
çok ciddi imkânlar
var. Aslında bu
seçim de dâhil
buna.

ri nasıl belirleneceğini. Bunları anlatacak bir programa ihtiyacınız var ve seçime gireceksiniz ve böyle gideceksiniz. Türkiye’de muhalefetin bence bu oyunu kabul ettiği halde, yani tabelasını astığı, Anayasa mahkemesine kuruluş dilekçesini verdiği, seçimlere girdiği halde seçimleri, bu politik hattı, politik ortamı ciddiye almıyor. Hep başka güçlerin politikalarına sığınmak zorunda kalıyor. Kimi zaman Kürt siyasi kimliğinin üretmiş olduğu partiler olabiliyor veya Cumhuriyet Halk Partisi olabiliyor. Bağımsız, gerçekten sistemi değiştirecek bir politik gücü asla bu masada konuşmuyoruz. 10 sene sonra da maalesef konuşmayacağız böyle giderse.

murat birdal: Dur bakalım ya..

barış terkoğlu: Böyle giderse, bu olursa konuşmayacağız. Çünkü hepimiz burada konuşmaya başladığımızda, en gerçekçi yolun restorasyon olduğuna hem fikir olduk. İkincisi bu sistem bir sorun üretti. O da şu ki yüzde 50-50 sistemi kaçınılmaz şekilde herkesi birbirine benzetti. Mesela AKP-MHP bloğunu bu tarafa koyduğunuzda, diğer tarafta bazı söylemler solcular sağ söylemi kullanmaya, sağcılar sol söylemi kullanmaya başladı. Oysa ben bunu tehlikeli buluyorum. Türkiye’de en hayırlı bölünme, fikir bölünmesidir. Parti zaten bölünmek demektir, hizip Arabi’de o da bölünmek demektir, bölünmemiz gerekir fikren. Ama muhalefette öyle bir sorun oluştu ki, bu fikir aşıldı. Aynı anda liberal olan, ama aynı zamanda topluma gelir adaleti vaat eden, aynı anda işte efendim cemaatlara, tarikatlara özgürlük alanı açalım, aynı zamanda laik olan bir program arayışı oluşmaya başladı. Oysa bence bu sistem en azından normalleşikten sonra, herkesin muhalefet gerekçelerinin farklılığının farkında olup, herkesin farklı program üretmesi gerektiğini fark edip, bu kadar birbirine benzeşmekten de kurtulması gerekiyor.

derya kömürcü: Bence bunun nedeni, bu benzeşmenin bu sağdakinin sol, soldakinin sağ jargonu kullanabiliyor olmasının temel sebebi “siyasi pazarlama” dediğim şey. Herkes o bir fazla oyu alabilmek için “Ne olur da satabilirim? Neyi satabilirim?

Neyi yapabilirim?”. Yani ben bu topluma baktığımda ne görüyorum, bu toplumun nasıl olması gerektiğini düşünüp, bunu söyleyen yok. Türkiye nasıl bir yer olmalı, insanlar burada nasıl bir hayat yaşamalıya dair bir şey değil, var olan müşterilere ben nasıl en iyi ürünü sağlar da, kendimi beğendiririm, satarım mücadelesi var. Ama Murat’ın söylediğine çok katılıyorum. Gerçekten şu önümüzdeki seçim, zemin temizliği eğer gerçekleşirse, Türkiye’de sol siyasetin önünde, sosyalistler önünde çok ciddi imkânlar var. Bu seçim de dâhil aslında, yani bu seçimde de özellikle altılı masanın belli avantajları var, ama aynı zamanda bazı yerlerde özellikle CHP’li seçmenin hayal kırıklığına uğrayacağını listelerden dolayı, bu hayal kırıklığının emek ve özgürlük ittifakı adaylarına ilgiyi arttırabileceğini düşünüyorum. Bir de şunu söyleyeyim HDP ile ilgili olarak; HDP’nin seçmen tabanında da tıpkı AKP’nin seçmen tabanında olduğu gibi bir değişim yaşanıyor aslında. Bugün en büyük Kürt illerinden biri İstanbul, metropollerde çok ciddi Kürt nüfus var ve genç Kürtlerin hayatla kurduğu ilişki, kimlik siyasetiyle kurduğu ilişki değişiyor, farklılaşıyor. Ha biz araştırmalarımızda şunu görmüyoruz, yani bu değişim Kürt olmaktan Kürt kimliğinden kaynaklı oy davranışını değiştirmiyor şu anda ve HDP’nin oylarında ciddi bir düşüş görmüyoruz. Bir miktar işte yüzde 10 barajını geçsin diye oy vermiş olan merkez sol seçmenin CHP’ye geri döndüğünü görüyoruz belki, ama onun ötesinde ciddi bir kayıp yok, yüzde 10 seviyesinde etkisini sürdürdüğü görülüyor. Bence ondan belki daha da önemlisi mesela Türkiye İşçi Partisi gibi bir etken var genel olarak o ittifakın içinde. Araştırmalarda biz TİP’i yüzde 1 ve biraz üzerinde ölçtüğümüz için analiz edebiliyorum. Yani diğer sol sosyalist partileri analiz etmek çok kolay değil sayı çok düşük olduğu için, frekans düşük olduğu için. Ama TİP’e baktığımda mesela Türkiye İşçi Partisine oy vereceğim diyenlerin yarısının CHP’den geldiğini görüyoruz ki bu önemli bir şey, dörtte biri HDP’ye oy vermiş olan son seçimde seçmenler. Ama yine oradaki o dörtte birde şunu bilmiyoruz, kemik HDP

seçmeni midir, yoksa HDP barajı geçsin diye son seçimde destekleyenler midir?

murat birdal: Muhtemelen ikincisi.

derya kömürcü: Ama şaşırtıcı olan, bende biraz hayal kırıklığı yaratan şey de bu kadar olup bitenin içinde gençlerin desteğinin çok düşük olması. Yani ilk defa oy kullanacaklar içinde öyle bir özel ilgi görmüyorum mesela sosyalist siyasete karşı. Ama tam tersi tarafından Zafer Partisi'ne mesela böyle bir ilgi olduğu görülüyor genç seçmenlerde, o çok ilginç. En son şunu söyleyerek bitireyim. Yani işte hep konuşuluyor çok önemli gerçekten Türkiye'de siyasetin o temel dinamiklerini değiştirecek etkenlerden birisi, bu ülkenin çok genç bir ülke olması.

mehmet türkay: Seninle daha önce de konuştuğumuz gibi gençliğin niteliği konusunda değişik bir muhafazakârlıkları var. Bu aynı zamanda toplumsal olanla ne kadar ilgili oldukları, kendileriyle daha çok ilgili oldukları bir tip çıktı ortaya, bir insan tipi çıktı. Yani bunun etkisini düşünürsek..

derya kömürcü: Bunun etkisi var. Yani şöyle siyaseti bizim anladığımız anlamda, geleneksel siyaset olarak takip etmiyorlar. Çok saniyelik şeylere ilgi duyuyorlar, yani bir görsel, Twitter'daki o 280 karakteri okumak bile onlar için zor. Instagram'da Tiktok'taki saniyelik görsel uyarana tepki vermeyi tercih ediyorlar. Ama bu şu demek değil, bu insanlar bu gençler apolitikler, politik bir tavır sergilemiyorlar demek değil. Sadece politikadan anladıkları şey farklı, böyle liderler, milletvekilleri, partiler, meclise falan, bu değil. Ama biraz önce arada örnek verdiğim gibi, mesela araba almak çok önemli bu gençler için, o araba ile ilgili yaptığınız ÖTV almayacağım vaadi karşılık buluyor karşı tarafta ya da oyun konsollarından vergi almamak onlar için etkili bir şeye dönüşüyor. Yine de bu insanlar modern bir ülkede yaşamak istiyorlar, baskının olmadığı, olabildiğince özgür oldukları bir ortamda yaşamak istiyorlar. Bu yüzden zaten istisnasız her araştırmamızda Cumhuriyet Halk Partisi ilk defa oy kullanacak seçmenler içinde açık ara birinci parti çıkıyor. Burada hiçbir tereddüt yok.

mehmet türkay: Orada özgürlükten ne anlıyorlar? Buna dair bir şeyler söyleyebilir misin?

derya kömürcü: Bu biraz zor bir soru hocam. Mesela adaletsizliği Türkiye'nin en önemli sorunu olarak dile getirdiklerinde de adaletsizlik dediğin şeyi ben mahkemede tarafsız yargılanamamak, antidemokratik yasalar vesaireyi anlıyorken mesela, o eğitimle ilgili bir konuda yaşadığı bir adaletsizliği..

mehmet türkay: Daha bireysel..

derya kömürcü: Ya da işe girmekle ilgili meseledeki liyakat meselesini de bir tür adaletsizlik bütünü içinde görüyor. Özgürlükten kasıt ise çok büyük ölçüde birey olmakla ilgili bir şey. Yani o birey olarak kendi özgür hayatını yaşamasını engelleyecek her şey. Bunun içine dini şeyleri de koyabilirsiniz, işte tek adam rejimini de koyabilirsiniz. Ama öte tarafta dayanışmacı bir toplum görüşünü de kendi özgürlüğüne karşı bir tehdit gibi algılayan da bir geniş kesimden aslında bahsediyoruz diyebiliriz.

mehmet türkay: Murat, sen hala ders veren bir arkadaşımısın. Dolayısıyla gençlerle çok daha yüz yüzesin. Onların şu anki topluma dair algıları ya da kendilerine dair algıları ve bunun muhtemel olarak seçime tahvil edilebilip, edilemeyeceği?

murat birdal: Şimdi tabii biz büyük bir devlet üniversitesiyiz, en büyük devlet üniversitesiyiz. Çok sayıda öğrencimiz oluyor. Birçoğu da orta gelir grubundan -şimdi özel üniversitelerin sayısı da arttığı için orta gelir grubundan gelen ailelerin çocukları. Bu çocukların yaşamlarını sürdürmek için çalışmaya ihtiyaçları var ve sıkça konuşuyoruz bunu öğrencilerle, eski mezunlarımızla. Şimdi Türkiye'de iş bulabilmenin başlıca koşulunun aile bağlantıları olduğunu görüyorlar, düşünüyorlar. Dolayısıyla Derya'nın da belirttiği gibi yani bu adaletsizlikle tırnak içerisinde hayata başlıyorlar. Onlar için çok önemli mesele bu. Bu liyakatsizlik dediğimiz mesele o yüzden gençleri gerçekten çok fazla mağdur ediyor ve o talep de muhalefete yönlendiriyor. Burada çok muhafazakâr kesimden gelen ailele-

murat birdal

Bir taraftan eğitimsiz olanları alıyoruz ülkeye, öteki taraftan eğitimi gençlerimizi çok yüksek sayılarda yurtdışına veriyoruz. Burada ekonomiyi dönüştürmemiz, toplumu dönüştürmemiz bu koşullar altında giderek zorlaşıyor.

barış terkoğlu
Pek çok kişi, iş balsa dahi çalışma koşullarının gerçekten açıklık olduğunun farkında. Buradan bir çıkış olmadığını, umut olmadığını görüyor. Zaten iktidardan da bu yüzden kopmuş durumda.

rin çocuklarının da benzer bir düşüncede olduğunu görüyorum. İkincisi, çok büyük bir genç işsizliği var zaten, devletin istatistikleri de bunu gösteriyor ki önemli ölçüde genç kızlarımızın aslında iş gücüne katılmamasıyla da bu olduğundan düşük gözüküyor. Şimdi artık bu muhafazakâr ailelerin çocukları, kız çocukları da çalışmak istiyor. Çünkü üniversite eğitimi alıyorlar, geçmişe oranla orada çok ciddi bir dönüşüm var. Üniversite eğitimi alıyorlar ve istihdam piyasasında da bir şekilde yer almak, kendi ayakları üstüne basmak istiyorlar. Çünkü farklı yaşamları görüyorlar, sadece annelerini, ablalarını, teyzelerini görmüyorlar artık. İnternetle birlikte işte televizyon vesaire ile birlikte alternatif yaşamları görüyorlar ve özgür bir birey olarak o toplumda yerlerini alabilmek, kendi geçimlerini sağlayabilmek istiyorlar. Ve bu kesimde de hayal kırıklığının çok yüksek olduğunu görüyoruz. İkinci bir mesele şu, şimdi mesela üniversite mezunlarının başlangıç gelirleri. Ben üniversiteye girdiğim dönemde benim 2-2,5 katım gelir elde ediyordu bir asistanımız, bankaya giren öğrencilerimiz. İktisat Bölümü, genelde biz bankalara öğrenci veriyoruz veya o ayar sigorta şirketlerine vesaire. Şu anda bir asistanın yarısı kadar maaş alıyorlar, almıyorlar. E gündelik harcamalarına baktığınızda, mesela bankada çalışan bir insanın bir takım elbisesi olacak değil mi, güzel bir ayakkabısı olacak, belli giyim kuşam koşulları var. Bunu sağlayabilmek de oldukça maliyetli. Dolayısıyla bunlar gerçekten geçmişin, bizim çocukluğumuzun işçi sınıfının çok daha altında bir yaşam standardına sahipler. Sadece onlara sunulan statü belki o işi cazip kılıyor. Bunun da getirdiği çok büyük bir sıkıntı ve ümitsizlik var gençlerde, bunu sürekli görüyoruz. O yüzden de şu ana kadar hiç şahit olmadığım kadar yüksek sayıda öğrenci bana sürekli geliyor, yurt dışına nasıl gidebilecekleri, işte nerelelere bakabilecekleri, ne bağlantı kurabilecekleri ve her sene de çok fazla öğrenci gönderiyoruz bu şekilde. Birçoğu çok ufak tefek işlerde çalışarak başlıyor, ondan sonra bir şekilde önünü açabilirse devam ediyor, ama gençler bu ülkede artık geleceğini görmüyor maalesef. Bence en önemli za-

ten dezavantajımız bu geleceğe bakarken. Çünkü hani bir katma değer yaratmaktan bahsediyorlar ya sürekli, işte bilgi çağı, toplum vesaire diyoruz. En önemli üretim aracı ne burada? İnsan akli değil mi? Biz eğitilmiş gençlerimizi sürekli eğer yurt dışına kaybedersek, burada mesafe kazanmayı nasıl bekleyelim? Diğer taraftan eğitimsiz olanları alıyoruz ülkeye, öteki taraftan eğitilmiş gençlerimizi çok yüksek sayılarda yurt dışına veriyoruz. Burada ekonomiyi dönüştürmemiz, toplumu dönüştürmemiz bu koşullar altında giderek zorlaşıyor. Bence en büyük tehdit bu karşılaştığımız. Eğer yeni bir iktidar gelirse, bunu dönüştürmek de öyle çok kolay olmayacak.

mehmet türkay: Peki, Barış sen de bu çerçeveye ilgili söyle, sonra bitirelim.

barış terkoğlu: Şöyle açıkçası genç dediğiniz kişi henüz "kurmamış" kişi. Yani kendi adıma baktığımda şimdi evlendim, çocuğum var filan, şimdi başka dertlerim var. Ama bundan 20 yıl önce iş bulacak mıyım? Evim olacak mı? İstanbul'da yaşayabilecek miyim? Doğru dürüst bir hayatım olacak mı? Bütün bunları kurmamış bir topluluktan söz ediyoruz. Ve toplum yoksulluk çekebilir, kriz çekebilir, ama bu kesimde "yine de ben burada kurabilirim" umudunun olması lazım, o umut yok açıkçası. Zaten onun sonucu olarak yurt dışına gitmeye karar veriyorlar çoğu. Çünkü pek çok kişi, iş balsa dahi çalışma koşullarının -yüzde 50'sinin üstünde asgari ücret civarında çalışıyor- gerçekten açıklık olduğunun farkında. Buradan bir çıkış olmadığını, umut olmadığını görüyor. Zaten iktidardan da bu yüzden kopmuş durumda. Yani bunun sorumlusu olarak iktidarı saydığı için kopmuş durumda. Bu açıdan gençliğin muhalefete yakın olmasını buna bağlıyorum. Yani sistemin artık onlar için umut verememesine bağlıyorum. Ama tek başına gençliğe dayanarak, gençler işte, zaman zaman yapıyor muhalefet partileri, onların diline göre videolar üretmek falan, bu tek başına iktidar üretmez. Siz gerçekten bir toplumsal refah üretirsiniz, bunun planlamasını yaparsınız ve insanlar da burada kalmak istediklerine karar verirler. Şimdi bakın Almanya'nın

daha dün mü, evvelsi gün mü göçmen için başvuranların istatistiklerine bakıyorsunuz, Suriye Irak veya Afrika ülkelerinden sonra Türkiye. Çok basit bir nedeni var. Sadece politik neden değil, burada değil, orada bir gelecek kurabileceğini düşünüyor, böyle olduğunu düşünüyorum. Haliyle muhalefete baktığım zaman, mesela örneğin benim için bile iki sene önce araba bir ihtiyaçtı, şimdi araba hayal ve lüks haline geldi, alabilir miyim diye tartıştığım bir şey haline geldi. Bunun da çok basit şeyleri var, ücretle bir araba fiyatını karşılaştırıyorsunuz, örneğin bir avukat, aylık 8 bin lira kazanırken yaptık bunun ölçümlerini kendi hayatımızda, 40 bin liraya araba alabiliyormuş, 50 bin liraya, 60 bin liraya araba alabiliyormuş. Yani 1 yıllık maaşıyla, belki çok sıkı tutarsa alabiliyormuş, şu anda imkânsız bir şey. Bu servet transferini çözersek, bu sosyal adaleti kurabilirsek, Türkiye'de liyakat sorununu, adalet sorunlarını çözebilirsek aslında en çok, en fazla bu toplumda yaşamak isteyen kişiler, en uzun sürede onlar yaşayacaklar olduğu için, gençler için de yaşanabilir bir ortam kurulacak. Bence muhalefetin gençlerle kuracağı ilişki böyle videolar üzerinden, tweetler üzerinden değil, bu sistemi bu şekilde kurabileceği üzerinden olması gerekiyor, onların diliyle anlatması gerekiyor en fazla belki de.

Son bir şey daha. Bir şey eksik kaldı. Bu hani Derya Hoca'nın çalışmalarında da, mesela hep o yüzden Türkiye'deki muhalefetteki bu sorun nedeniyle şunu görüyoruz; biz oturup Gelecek Partisi'ni tartışabiliyoruz, ankette kaç Gelecek Partisi biliyorum.

derya kömürcü: Binde 2.

barış terkoğlu: Programda hep Gelecek Partisi'nden birisini mutlaka oradan biri oluyor ve onun da görüşüne başvuruluyor. Hani olmasın diye söylemiyorum. Bizi oradan da izleyenler olacaktır. Atıyorum Deva Partisi'ni konuşabiliyoruz. Evet, değişim toplumsal sistemin tümüyle değiştirmeyi isteyenlerin, değiştirebilecek kadar gücü yok, bu kesin. Ama en azından kendilerinin dışındaki muhalefeti belirleyebilecekleri de bir imkân yaratabilirler. Yani, dönüp cumhurbaşkanı adayını belirleyelim derken,

hep gerekçe muhafazakârlardan da oy alabilen, cemaatleri kızdırmayacak, bana sorarsanız işte Merkez Bankası'nın bilmem bağımsızlığı, bilmem işte piyasayı, TÜSİAD'mış, bilmem ne buralarda kırılma yaratmayacak. Yani aslında sürekli sağ taleplere endekslenmiş, piyasa taleplerine endekslenmiş, siyasal İslamcıların bir şekilde dışarıda bıraktığı kesimlere endekslenmiş bir solcu arayışı var, soldan çıkacak bir isim arayışı var. En azından kendi iktidar olmasa dahi, iktidar olanı daha sola, daha toplumsal adaletlere, adaleti politikalara, daha örneğin laik politikalara yönlendirebilecek bir güç olmak için bir de böyle bir toplumsal muhalefete ihtiyaç var. Yani o açıdan dedim biraz önce ben olmasını istiyorum ama 6 ay içinde böyle bir şey kurulabileceğini gerçekçi görmüyorum ama şu anki Türkiye'deki toplumsal muhalefet güçleri en azından doğru bir şekilde yan yana gelebilirlerse, 6 ay sonraki cumhurbaşkanının kim olabileceğine etki edebilecek bir imkân yaratabileceklerini düşünüyorum. Bugünkü dağınıklıklarını, hatta o kadar dağınık ki Türkiye'de siyasi sistem var, seçim pusulasında 10 tane parti adını yan yana yazdırabiliyor, oy verebiliyorsunuz. Yan yana pusulada bir de yazılmayan bir toplumsal muhalefet var. Bu açıdan baktığınızda ben bunu kısa vadede de bir ihtiyaç olarak görüyorum ve emin olun herkesin işini kolaylaştıracaktır. Üniversitedeki akademisyen Türkiye'de böyle toplumsal muhalefet olsaydı daha başka konuşurdu. Merkez Bankası'nın bağımsızlığı çok önemli demezdi belki, Merkez Bankası'nın faiz politikası sayesinde servet transferinin nasıl aktarıldığını anlatabilirdi ve biraz önce benim söylediğim arabanın lüks olmasının sebebinin bu olduğunu söyleyebilirdi, çünkü bu servet transferinin sonucu. Gazeteci için de aynı şey geçerli. Bizi bu açıdan hepimizi rahatlatacak şey bu ve bu tabi ki seçime endekslenemez ama seçimi de belirleyebilir. Türkiye'nin toplumsal geleceğini de belirleyebilir diye düşünüyorum.

mehmet türkay: Peki, teşekkürler.. İktisat dergisi adına teşekkür ediyorum hepinize katıldığınız için.

barış terkoğlu

Bugün Türkiye'deki toplumsal muhalefet güçleri en azından doğru bir şekilde yan yana gelebilirlerse, bir sonraki cumhurbaşkanının kim olabileceğine etki edebilecek bir imkân yaratabileceklerini düşünüyorum.

farklı bir bütçe yaklaşımı

İzzettin Önder* özet

Kamu bütçesi, toplumsal üretimin ne kadarının hangi kamu hizmetine tahsis edileceği konusunda parlamentoda yasalaştırılarak yürütme erkine yetki verildiği siyasi bir belgedir. Siyasal bir belge olan bütçe, yüzeysel görüntüsüyle, burjuva demokrasisinin bireysel özgürlük ve mülkiyet haklarına dayalı toplumsal yaşamın temel dayanaklarından biri olarak görülür. Ancak, gerek kamu hizmetleri maliyetinin toplumsal yük dağılımı, gerek kamu harcamalarının toplumsal yarar dağılımı, bütçenin sistem ideolojisi doğrultusunda sosyal niteliği zayıf, sermaye destekli kamusal belge olduğunun kanıtıdır. Bütçenin sermaye yanlı siyasi belge niteliği, gelir kalemlerinin safi miktarlarıyla, harcama ve desteklerin ise sektörler itibarıyla selektif yansıtılmalarıyla da ağırlık kazanır. Özel kesim performansının bütçeye asimetrik yansımaya karşın, kamu açıklarıyla özel kesim verimliliği/verimsizliği arasında organik ilişki kurulmasından kaçınılması da yine bütçenin sermaye yanlı siyasi belge niteliğini güçlendirir. Burjuva demokrasisinin temellerinden biri olarak görülen bütçe, parlamentonun oluşumu ve sistem ideolojisi gölgesinde, ekonomik demokrasiyi sağlamaktan uzak, siyasi demokrasiyi dahi ancak kısmen sağlayabilen şekilsel nitelikli bir kamusal mali araçtır.

anahtar kelimeler: siyasi demokrasi, ekonomik demokrasi, sistem ideolojisi, tahkim komisyonu, varlık barışı

Yarım ya da bir asır sonra araştırmacılar günümüz parlamento çatısı altında bütçeyle ilgili yaşananları inceleseler, gördüklerinin tam bir 'kayıkçı kavgası' olduğu konusunda fikir birliği oluştururlar.

nasıl bir anlatım

2023 yılı bütçe hazırlığı parlamentoda son hızıyla sürüyor. Her harcamacı daire ile ilgili Bütçe Komisyonu'nda yapılan görüşmeleri de hayretle izliyor, iktidar ile muhalefet sözcülerinin birbirine akıl almaz ifadelerle saldırılarına tanık oluyoruz. Bundan yaklaşık yarım ya da bir asır sonra araştırmacılar günümüz parlamento çatısında yaşananları inceleseler, gördüklerinin tam bir 'kayıkçı kavgası' olduğu konusunda fikir birliği oluştururlar. Evet yaşananlar, maliye ve bütçe kitaplarında anlatılanlarla oldukça uyumlu olarak gelişen tam bir kayıkçı kavgasıdır. Zira kitaplar der ki, bütçe görüşmelerinde halkın adına toplumsal varlığın ne kadarının kamu kesimine ayrılacağı ve bu miktarın harcama kalemleri arasında nasıl tahsis edileceği konusunda tek yetkili merci ancak ve sadece parlamentodur. Bu tanımın ilk yorumu, parlamentoda yaşanan hararetli tartışmalar sonucunda bütçe tasarısının kabul edilişi ile bütçe hacmi ve kamu harcama dağılımı konularında piyasa işleyişinin dışında, demokratik kararlar sosyal adalete oldukça

yakın bir optimal karar düzeyine ulaşılacağı düşünülür. Burjuva demokrasisinde bir yanda siyaset-yönetişel alanında genel seçim, diğer yanda ise ulusal ekonominin kamuya ayrılan payının toplumsal yük ve harcama alanları arasında dağılımında ise bütçeleme sistemi, demokrasiyi iki temel direği olarak anlatılır ve topluma öylece yansıtılır.

Burjuva demokrasi sisteminin önemli mihenk taşı anlayışıyla bütçe, parlamento kararı doğrultusunda piyasadan ayrı ve ona tercihli toplumsal adaleti sağlayıcı politik araç olarak görülür. O kadar ki, hükümetlerin her yıl bütçe tasarısı başlangıcına koymayı ihmal etmedikleri, "2015 Yılı Programının temel amaçları, ülkenin refah seviyesinin artırılması nihai hedefi doğrultusunda; büyümeyi ve istihdamı arttırmak, cari açığı azaltmak, kamu maliyesindeki güçlü durumu devam ettirmek, fiyat istikrarını sağlamak ve sürdürmektir"¹ ifadesi kafalara ve gönüllere inşirah saçır. Bütçe metnindeki böylesi parlak anlatımlardan ve bütçe görüşmelerinde siyasilerden, özellikle de muhalefet cephesinden

* Prof. Dr.

duyduklarımızdan beslediğimiz umut, ne yazık ki gerçek yaşam koşullarında kısa sürede ufuktan silinir. Anlatımla gerçeklik arasındaki uçurum, tam da bütçe görüşmeleri esnasında kafalarda çelişkili fikirlerin oluşumuna neden olmaktadır. Burada söz konusu farklılıklarla ilgili paylaşacağım düşüncelerimi, *siyasal demokrasi* ile *ekonomik demokrasi* görüşleri arasındaki farka dayandırıyorum.²

kamu bütçesi nedir

Standart kitapların anlatımına göre, kamu bütçesi bir yıl boyunca ulusal gelirden ne kadarının hangi harcamalara tahsis edileceği konusunda, parlamento tarafından harcamacı dairelere yetki veren bir yasadır. Bu tanıma göre, halkın ulusal gelirin ne kadarının, ne sürede ve nasıl kullanılacağı konusunda mutlak yetkili merci seçilmiş parlamentodur. Ondan dolayıdır ki, parlamentonun onaylayarak yasalaştırdığı bütçe metni, hiçbir itirazla karşılaşmadan, *Resmi Gazete*'de yayınlanmak üzere son şeklini almış olur. Toplumsal varlık üzerinde tasarruf yetkisi o denli önemlidir ki, parlamento idareyi yetkili kılma gücünü de, her yıl yinelemek üzere, sadece bir yıl için kullanır.

İlk algılamada kulağa hoş gelen ve güçlü bir demokrasi esintisi oluşturan bu tanımlama, biraz kurcalandığında içinin boşluğu nedeniyle kâğıttan bir kule gibi yıkılır. Bütçe metinlerinde vaat edilen sözlerin metne yazılması da, gerçekleşmemesi de aynı sebepten, yani kapitalist sistem mantığından kaynaklanır. Kapitalizmin tarihinde iki farklı nitelikli devrimci hareket iki farklı demokrasi kavramını ortaya çıkarmıştır.³ Burjuva demokrasisi tanımı, ekonomik demokrasi anlamında değil, siyasal bağlamda siyasal demokrasi anlamında ele alınır. Buna göre, her vatandaş eşittir ve eşit vatandaş olarak seçme ve seçilme özgürlüğüne sahiptir. Kapitalist sistemin benimsediği eşit vatandaş ütopyasında seçilmiş olarak ya da seçilmişleri belirleyici, yani seçmen olarak her vatandaş ulusal üretimden kamu alanına aktarılacak miktar ve bu miktarın harcama kanallarına da-

ğılımı üzerinde söz sahibi olabilir görüşü başattır.⁴

Oysa bu yaklaşım hem kapitalist sistem dinamiklerine, hem de kapitalist devletin sınıfsal niteliğine aykırıdır. Kapitalist işleyiş dinamiklerinde bir yanda toplumsal gelir dağılımı bozulur ve sınıflar oluşurken, diğer yanda da devlet mülksüzleşerek vergi devleti yapısına dönüşüp, mülk-sermaye sınıfının etki ve hâkimiyeti altına girer. Bu koşulda, emekçi kesimden ve halktan uzaklaşan devlet yapılanması, sermayeye bağımlı konuma dönüşür.⁵ İşleyişin mutlak dairesi bizlere bu sinyalleri veriyorsa, o zaman bütçelerdeki halkçı söylemleri ve ders kitaplarındaki yüzeysel ve şekli açıklamaları nereye koyacağız? Bir kere, bütçe yasalarının başlangıç bölümlerinde yer alan olumlu ve halkçı söylemlerin, bir tür işleyiş perdeleme ya da toplumsal rıza oluşturma süreci olduğu zaten her yıl vaat edilenlerle gerçekte yaşananlar arasındaki farktan anlaşılmaktadır. Peki, her yıl yinelenen bu denli açık çelişkiye toplum nasıl oluyor da tepki geliştiremiyor ya da parlamentodaki temsilcilerinden hesap soramıyor, diye düşündüğümüzde de karşımıza düşüncemizi ketleyen sistem ideolojisi ve benzer işlevlerle yükümlü ideolojik işlevli siyasi propagandalar çıkmaktadır. Formel ders kitaplarına yöneldiğimizde ise daha karmaşık bir yapı ile karşılaşırız. Bir kere her sistem gibi, kapitalist sistemde de üst-yapı kurumları işleyişin dinamiklerini ideoloji ve düşünsel ağlarla topluma yayar ve sistemi korur. Eğitim kurumları ve üniversiteler bu bağlamda sistemin çok başat ideolojik üst-yapı kurumlarıdır. Bu tür kurumlardaki elemanların düşünce yapılarının yeni elemanlarla aşındırılması için, sembolik şiddet modeli çerçevesinde, sisteme giriş esnasında potansiyel elemanlara uygulanan çeşitli giriş sınavları, sistem içinde çeşitli yükselme ve atanma sınavları ya da çalışmaları uygulanarak korunur ve devam ettirilir.⁶ Böylece, standart bütçe kitaplarında yazılan kutsal ifadelerle bütçe yasalarının başlangıcında ifadesini bulan vaatler, gerçekte değil, fakat birbiri ile uyumlu kavramlar

Bütçe yasalarının başlangıç bölümlerinde yer alan olumlu ve halkçı söylemlerin bir tür işleyiş perdeleme ya da toplumsal rıza oluşturma süreci olduğu, her yıl vaat edilenlerle gerçekte yaşananlar arasındaki farktan anlaşılmaktadır.

Eğitim ve sağlık harcamaları konularında dikkat edilmesi gereken iki husus atlanmamalıdır. Bunlardan birincisi, eğitime ve sağlığa yapılan harcamaların tümü söz konusu bakanlıklar bünyesinde gözükmez.

olarak karşımıza çıkar. Ne var ki, gerçekte yaşananlar ne bütçe yasalarında vaat edilenlerle, ne de ders kitaplarında sayılıp dökülenlerle ilgilidir; olamaz da. Çünkü her iki kaynaktan da örtülü amaç gerçeği yansıtmak olmayıp, ulusal değeri oluşturanlar sınıfından sermaye sınıfına fazla hır[sız] çıkarmadan, kaynak aktarmak ve bu aktarımı bütçe belgesi ile yasalılaştırarak meşrulaştırılıp, devlet koruması altına almaktır. Bu süreç, bütçe büyüklüğünden, vergi yükünün toplumsal yük dağılımına ve kamu fonlarının harcama kalemleri arasındaki paylaşımına dek her alanda ve aşamada gerçekleştirilmektedir.

bütçe büyüklüğü nasıl okunmalı

Bütçe büyüklüğü, yani ulusal gelirin ne kadarının kamu kesimine aktarıldığı meselesi, alt detaylara dahi girmeden bize çok şey söyler. Kamu hizmeti görmekle yükümlü merkezi ve yerel yönetimlerin harcamaları bütçede büyük bir yer işgal eder. Son üç yılın büyüklüğüne baktığımızda, merkezi yönetim bütçe giderlerinden bazı kalemlerin GSYH'ye oranı, Orta Vadeli Plana göre, 2021-2023 aralığında aşağıdaki şekilde seyretmektedir.⁷ Bu görüntü siyasi erkin amacını yansıtmaya açısından anlamlıdır. Dönem sonu yaşanan değişimler ve ayarlamalar, kimi zaman tahmin hatası, kimi zaman bütçe harcamasını düşük tutabilmek için yapılmış kasıtlı düşük tahmin, kimi zaman da Bourdieu'nun ideoloji ya da sembolik şiddet olarak tanımladığı etkiler altında yaşanan değişiklikler olarak görülmelidir.

Tablo verilerine göre, faiz dışı giderlerin GSYH'ye oranları, yaşanan tüm ekonomik sıkıntılara ve bu koşullarda kamu kesimi harcamalarının toplumun lehine yükseltilmesi gerekirken, tam ters geriletilmiş, buna karşın faiz harcamaları ise düzeyini

korumuştur. Ulusal gelirin yaklaşık dörtte birinin kullanıldığı bütçede dar ve orta gelirli halk kesimi için zarurî olan eğitime ayrılan kaynağın GSYH'ye oranı yüzde 3'ü geçmemiş, aynı şekilde sağlığa ayrılan pay da benzer düzeylerde seyretmiştir. Kaldı ki, gerek eğitim gerek sağlık harcamalarının anlamlı yorumu, söz konusu kalemlere yapılan harcamalar kadar, siyasi eğilim ve amaçlarla uygulanan politikaların hizmetlerin nitelikleri üzerinde yaptıkları etkileri de kapsamak durumundadır. Eğitim ve sağlık harcamaları konularında dikkat edilmesi gereken iki husus atlanmamalıdır. Bunlardan birincisi, eğitime ve sağlığa yapılan harcamaların tümü söz konusu bakanlıklar bünyesinde gözükmez. Örneğin bazı meslek okulları ya da eğitim kursları farklı bakanlıklar bünyesinde, üniversiteler ise katma bütçe olarak bu tablonun dışındadır. Benzer konular sağlık harcamaları için de geçerlidir. Ancak bu boyuttaki bir yazıda her iki kalem harcamada da ana arter verileriyle yetinmek zorundayız. Tablodan ve kısa açıklamalardan çıkarılabilecek sonuç şudur: Meseleye genel bakışla, dar ve orta gelirli vatandaşlar için sosyal amaçlı kamu hizmetlerine ayrılacak kaynaklar açısından bütçe büyüklüğünün birinci derece önemi haiz olduğu açık olmakla beraber, bütçenin savunma ve idare gibi kamunun vazgeçilemez harcama kalemleri dışında kalan bölümünün fevkalade dar alana sıkışmış olarak, yetersiz olduğudur. Başka bir deyişle, bütçe hacminin büyüklüğü ile dar ve orta gelirli vatandaşlara sunulan hizmetlerin nicelikleri ve nitelikleri arasında doğrusal ve yakın bir ilişki vardır. Özellikle eğitim harcamalarının analizinde yıllar itibarıyla görülen artış değil, uluslararası karşılaştırmalı olarak, ülkenin gelişmesi için olması gereken düzey ile fiilen ula-

FDG ve faizin GSYH'daki payı (%)

Yıllar	FDG	Personel	Faiz
2021	23.8		5.8
2022	23.1		5.6
2023	22.4		5.4

Kaynak: OVP, (FDG= Faiz Dışı Giderler)

şılan düzey arasındaki durum önemlidir. Yukarıda verilen değerlere bakarak şunu söyleyebiliriz ki, IMF emirleri doğrultusunda bütçenin küçültülmesinin gündemde olması bütçenin sosyal niteliğini fevkalade zayıflatmaktadır. AKP döneminde sosyal harcamaların yükseldiği görülür. Fakat bu harcamalar siyasal amaçlı olup, gerçek anlamda sosyal devletin sorumlu olduğu, örneğin bedava sağlık, bedava eğitim, güçlü işsizlik desteği türü harcamalar niteliğinde değildir. AKP'nin sosyal nitelikli harcamaları vatandaş temelinde ekonomiyeye sosyal destek olarak değil, uygulanan politikalarla oluşturulan çöküşü siyasal oya dönüştürme harcamaları olarak görülür. Sosyal devlet politikalarının geçerliliği, halkı yoksullaştırarak destek sağlayarak değil, sosyal politikalarla halka iş olanağı sağlayıp, topluma katkı, devlete gelir sağlayan konuma getirmekle sağlanır.

niçin gayrisafi bütçe sistemi kullanıyoruz

Kamu bütçesi görüldüğü şekliyle ve harcamalara verilen isimlerle ekonominin ve kamu hizmetlerinin net görüntüsünü vermez. Bu durum kasıtlıdır, sebebi ise, topluma net olarak yansıtılmaması istenen bazı harcama kalemlerinin farklı ve ilgisiz başlıklarla gizlenmesidir. Diğer taraftan bazı harcamalar ise bütçede hiç yer almaz ve görüntü vermez. Bu perdelemenin çok bilinen örneğini, istisna ya da muafiyet adına tanınmış bazı vergi avantajlarının gizlenip, bütçede brüt miktarın yer alması oluşturur. *Vergi Harcaması* olarak bilinen bu kalem potansiyel vergi gelirlerinin tahsil edilmeyip, halkın aleyhine sermaye kesimine yapılan haksız bağıştır. Bu niteliği ile vergi harcaması bütçede yer almaz. O nedenle, ulusal gelirin önemli bölümünü oluşturan kâr ve faiz kalemlerine uygulanan vergi oranı ile hesaplanan vergi gelirine ulaşılamaz. Vergi yasalarında yazılı olsa da, hele de günümüz uygulamalarında alışılmışın dışında görüldüğü üzere, hukuk mantığı ile rahatlıkla sorgulanabilen kararnamele sağlanan vergi avantajları, parlamento onayı ile yasalarda tanınan

ayrıcalıklardan çok daha vahimdir. Şunu da unutmayıp, kapitalist devletin sınıfsal niteliği hanesine kaydetmemiz gereken vahim bir konu da, parlamentodan geçirilmiş ve yasalaşmış haliyle, yüksek miktarda vergi borcu ve bunun üzerinde oluşmuş gecikme faizinin belirli bölümünün, hiç alamamaktansa bir bölümünün tahsil edilmesi gibi devlet olgusu ile uyumsuz bir mantıkla oluşturulmuş *tahkim komisyonu* meselesidir. Sınıfsal tabana dayalı kapitalist devlet yapılanmasının anlaşılabilir bir başka uygulaması olarak, samimi ya da görevine sadık mükelleflerle alay edersine, *varlık barışı* vb. adlarla oldukça sık gündeme gelen bazı yükümlülüklerin affedilmesi, hatta yurda getirilen kaynaklarda menşé sorgulaması yapılmaması suç sayılan işlemlere devlet mekanizmasının alet edilmesi anlamına gelir.

kamu gelirlerinde durum

Kamu bütçesinin kapitalist ruhu kadar, devletin sınıfsal niteliğini de göstermesi açısından kamu gelir sistemi de önemli bir göstergedir. Faiz dışı harcamalar GSYH'nın yüzde 20-23 aralığında gezinirken, vergi gelirlerinin yüzde 16-18 aralığında seyretmesi, vergi dışı gelirlerin de kapsandığı bütçe gelirlerinin ise yüzde 19-20 aralığında seyretmesi doğal olarak sistematik bütçe açığına neden olmaktadır. Bütçe dengesi, geniş bantta seyrederek, kamu açığı eksi yüzde 3-5 aralığında gerçekleşmektedir. Klasik iktisat-maliye teorisinde denk bütçe olgusu savunulurken, İkinci Paylaşım Savaşı ertesinde başat olan *Keynesgil* yaklaşım doğrultusunda, adeta Paul Samuelson'un veciz ifadesiyle hafif enflasyon ve hafif işsizliğin ekonomi için olumlu olduğunu kanıtlarcasına açık bütçe uygulaması sisteme oturdu.⁸ Peki, nedir açık bütçenin işlevi diye baktığımızda, yine karşımıza sermaye başat görüşler çıkmaktadır. Şöyle ki, sermaye kesimine olağanüstü vergi avantajının sağlanmadığı durumda acaba bütçe açığı olur mu ya da ne kadar olur? Benzer şekilde, verimsiz sanayi yapısının merdiven altı üretimini sebep olduğu vergi kaybı acaba bütçe

Eğitim harcamalarının analizinde yıllar itibarıyla görülen artış değil, uluslararası karşılaştırmalı olarak, ülkenin gelişmesi için olması gereken düzey ile fiilen ulaşılan düzey arasındaki durum önemlidir.

Bütçe açığı politikası iradi olarak durgunluk ve kriz dönemlerinde uygulanırken de, olağan dönemlerde oluşurken de daima sermaye yanlı etki oluşturur, emekçiler, dar ve orta gelirli halk kesimlerinin aleyhine sonuç verir.

açığının ne kadarı için sorumludur? Bu dar çalışmada böylesi detaya girememekle beraber, işleyişin kamu bütçesine yansımalarının ve devletin sınıfsal tabanının sergilenmesi açılarından önemli görülmektedir. Vergi kayıpları ve denetimsizliğin de sermaye açısından ek kaynak teşkil ettiği açıktır. Kaldı ki, bütçe açığının oluşturduğu enflasyonist baskı da yine Samuelson ifadesinde yerini bulduğu şekliyle, enflasyon vergisi olarak dar ve orta gelir tabakaları üzerine yük yıkarak sermayenin lehine çalışır. Bütçe açığı politikası iradi olarak durgunluk ve kriz dönemlerinde uygulanırken de, olağan dönemlerde oluşurken de daima sermaye yanlı etki oluşturur, emekçiler, dar ve orta gelirli halk kesimlerinin aleyhine sonuç verir. Maliye araştırmalarından da rahatlıkla görebildiğimiz üzere, kamu bütçesindeki sosyal harcamaların bütçe açığına neden olması enflasyon yoluyla hizmetten yararlananlara yük yıktığı gibi, sosyal devlet politikalarının genellikle düşünüldüğü şekliyle farklı gelir grupları arasında değil, aynı gelir grupları arasında zaman içinde dağılım yaptığından, sosyal devlet mantığı ile de çelişkilidir.⁹

kamu bütçesinin mantığı ve felsefesi

Kapitalist parlamento sistemde bütçe gibi kapitalist sistemin uygulama araçlarına değil de, bizzat sisteme karşı çıkış olası mıdır? Hayır, değildir! Çünkü parlamento da bizzat sistemin çok başat bir üst-yapı organıdır.¹⁰ Hal böyle olunca, devlet ve onun altında örgütlenen seçilmiş politika uygulayıcı konumdaki hükümetlerin sınıfsal niteliği de sisteme bağlı olmaktadır. Bu durum iktidar partisi için olduğu kadar muhalefet için de geçerlidir. İktidar ve muhalefet sınıfsal niteliği ile benzeştiği için bütçe tasarısı görüşmelerinde sermaye başatlığı ya da emek üzerindeki sömürü gibi çok temel konular gündeme gelmemekte, tartışma ve çatışmalar koltuk kavgası ve seçmene selam niteliğini aşmamaktadır. Bütçe görüşmelerinde taraflar parti olarak farklı olabilmekle beraber, sınıfsal olarak ekonomik demokrasiyi sağlayabilecek şe-

kilde birbirine karşıt ve zıt değildir. Çünkü tartışmalarda karşı karşıya gelenler çıkar çatışması tarafları olmayıp, bizzat sistemin üst yapı kurumu niteliğinde yer alan elemanlardır. Bu durumda, tartışmalarda emekçi ve genel halk çıkarları gereği şekilde gündeme gelemediği gibi, sermayeye tanınan olağanüstü ayrıcalıklar da ciddi eleştiri konusu yapılmamaktadır. Benzer gruplar arasında iktidar kavgasına sıkışan tartışmalar sonucunda, sermaye-devlet aygıtı sanal büyüklüğüne rağmen sistemin somut gücüne mağlup olarak, basit ve göstermelik mücadeleden öteye gidemeden yasalaşan bütçe yoluyla sermayenin gücü devlet katında tanınmış ve emekçi ve halka karşı çıkarları da yasalaşarak devlet gözetim ve koruması altına alınmış olur.

Günümüzün neoliberal koşullarında geleceği hedefleyen ve ekonomik ve mali araçları bu yönde kullanan teknokratik görüşler başat olmadığından, bütçeler de tedrici artış yöntemiyle yapılmaktadır.¹¹ Başka bir deyişle, günümüzün nomokrasi uygulamasında gündemde olan tedrici bütçe sistemi, bu yönü ile içte ulusal sermayenin, dış bağlamında ise emperyalizmin etkisinde olarak halkın karşısında yer alır. Oysa gelecekteki hedefleri olan ekonomi sistemlerinde bütçeler tedrici sistemle değil, planlama mantığı ile 'sıfır tabanlı bütçe' sistemine benzer şekilde genel gidişattan sapan hedefler ve tahsisler yapılabilir. Neoliberal devlet yapısı, sıkışan küresel kapitalizm karşısında çevresel ekonomiler için önemli risk unsuru oluşturur. Şöyle ki, ileri sanayi ülkelerinde işsiz kalan nakdî ve maddî sermaye unsurları yeni piyasa arayışlarında yönetim modeli ile çevreye yayılırlar.¹² Çevreye yayılan söz konusu sermaye unsurları üretim alanlarına girerken ulusal devletleri de kendilerine ortak ederler. Yönetişim olarak bilinen bu sistemde yap-işlet-devret ya da kamu-özel ortaklığı tipindeki girişimler, ilgili devletlerle ortaklıklar modeliyle genellikle alt-yapı yatırımlarına yönelirler. İlk aşamalarında bütçeden para çıkmaması siyasilere de cazip gelir. Ancak, yatırım tamamlandıktan sonra, yatırılan miktar üzerinden veri

kâr ve ya faiz oranında getiri gündeme gelerek, aynı yatırımın kamu finansmanı ile yapılması halinde oluşacak maliyetten çok daha yüksek miktarda bedel tahsil edilir ki, bu durumda halka olağanüstü yük yıkılmış olur. Bu tür uluslararası yatırımlar MIGA (Multinational Investment Guarantee Agreement) adı verilen uluslararası yatırım garanti sözleşmesi ile de garanti altına alınmış olup, sözleşmeden cayılması hemen hemen olanaksızdır.

Kamu bütçesi salt bir gider-gelir tablosu olmayıp, sermayeye bağlı ve bağımlı devletin sınıfsal tabanlı hükümet sisteminde iç ve dış sermayeyi örtülü yöntemlerle koruyucu sistemin yasalaştırılarak meşrulaştırıldığı, bunun yanında da toplumsal rızanın sağlanması amacıyla halka yönelik meşrulaştırıcı harcamalara da yer verilen siyasi bir metindir.

dipnotlar

- 1 2015 Yılı Bütçe Gerekçesi'nden alıntılanan bu ifade hemen her yıl bütçelerinde yer alır.
- 2 Callinicos, Alex (1983), *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*, Haymarket Books; 38-47.
- 3 Ibid; bölüm II.
- 4 Dunleavy, Patrick and Brendan O'Leary (1987), *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*, New Amsterdam Books.
- 5 Barrow, Clyde E (1993), *Critical Theories of the State*, The University of Wisconsin Press; farklı açılardan zengin bir devlet tartışması literatürü için bkz. *State and Capital: A Marxist Debate* (1978), Edward Arnold.
- 6 Sembolik Şiddet Pierre Bourdieu'nun geliştirdiği kavramdır. Bourdieu'ya göre, ideoloji ya da sembolik şiddet, örtülü şekilde uygulanan ekonomik ya da politik güç yoluyla sosyal düzene içselleştirilerek uyulmasının sağlanması sistemidir. Bkz. Aktaran Swartz, David (1977), *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, The University of Chicago Press; Bourdieu, Pierre (1991), *Language and Symbolic Power*, Translated by Gino Raymond and Matthew Adamson, Harvard University Press.
- 7 <https://www.sbb.gov.tr/orta-vadeli-program-2023-2025>, zaman 12.2022; 00:222.
- 8 Bütçe açığı konusunda bkz. Weber, Carolyn and Aaron Wildavsky (1986), *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, Simon and Schuster; 590-94.
- 9 Müller, Wolfgang and Christel Neusüss (1978), "The 'Welfare State Illusion' and the Contradiction between Wage Labor and Capital", *State and Capital: A Marxist Debate*, (ed. by John Holloway and Sol Picciotto), Edward Arnold; 32-39; Offe, Claus (1984), *Contradictions of the Welfare State*, M.I.T. Press.
- 10 Devlet aygıtı ve sermaye arasındaki ilişki için bkz. Gianfranco, Poggio (1990), *The State: Its Nature, Development and Prospects*, Stanford University Press; Skocpol, Theda (1985), "Bringing the State Back In", *Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research*, (ed. by P.Evans, D. Rueschemeyer, and T. Skocpol); 3-43.
- 11 Plant, Raymond (2010), *The Neo-Liberal State*, Oxford University Press.
- 12 Jessop, Bob (1990), *State Theory: Putting Capitalist States in Their Place*, Cambridge University Press.

Kamu bütçesi salt bir gider-gelir tablosu olmayıp, sermayeye bağlı ve bağımlı devletin sınıfsal tabanlı hükümet sisteminde iç ve dış sermayeyi örtülü yöntemlerle koruyucu sistemin yasalaştırılarak meşrulaştırıldığı, bunun yanında da toplumsal rızanın sağlanması amacıyla halka yönelik meşrulaştırıcı harcamalara da yer verilen siyasi bir metindir.

Türkiye'de büyük oranda piyasa ekonomisinin dinamiklerine terk edilen toplumun konut ihtiyacı ve talebi, Cumhuriyet'in yüzüncü yılının arifesinde hâlâ çözülemeyen en önemli sorunlardan biridir!

cumhuriyetin 100. yılında konut sorunu ve kentleşme

Sinan Araman* özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılına büyük bir konut kriziyle girilmektedir. Modern bir toplum projesiyle önceliğin "millî" bir burjuvazinin oluşması yönünde kalkınma ve sanayileşmeye ayrıldığı Cumhuriyet'in ilk yüzyılında, kapitalist temeldeki ekonomik gelişmenin yükünü taşıyan emekçilerin barınma sorununa ne yazık ki büyük oranda kayıtsız kalınmıştır. Bunun sonucunda başta deprem olmak üzere doğal afetlere karşı dayanıksız konutlar, altyapısı yetersiz çarpık bir kentleşme ortaya çıkmıştır. 2002'de iktidara gelerek ekonomik faaliyetlerini bu sorunun çözmek iddiasıyla inşaat üzerine kuran Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) yönetimi ise zorunlu kentsel dönüşümü istismar ederek inşaat ve müteahhit sermayesi başta olmak üzere gayrimenkul zenginlerine çalışmıştır. Geline aşamada boşta duran ve üretilen milyonlarca yeni konuta rağmen ev ve kira fiyatları olağanüstü bir şekilde artarak emlak balonuna ve barınma krizine yol açmıştır. Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında katılımcı bir demokrasi ve ekolojik bir kentsel dönüşüm modeli ile insan onuruna uygun sağlıklı yaşam alanlarının inşa edilerek halkın barınma sorununun giderilmesi sosyal devlet olmanın temel bir gereğidir.

anahtar kelimeler: 100. yıl, konut sorunu, kentleşme, emlak balonu, inşaat sektörü.

1. giriş

1945'te yayımlanan İnsan Hakları Bildirgesi ve çok sayıda uluslararası sözleşmede¹ barınma sorununun sağlıklı ve insanlık onuruna uygun bir şekilde çözümünü sosyal devletlerin bir görevi olarak geçmektedir. Buna karşın tüm kapitalist dünyada sorun farklı ölçülerde yaşanmaktadır. Türkiye'de büyük oranda piyasa ekonomisinin dinamiklerine terk edilen toplumun konut ihtiyacı ve talebi, ne yazık ki Cumhuriyet'in yüzüncü yılının arifesinde hala çözülemeyen en önemli sorunlardan biridir! Ülkemizde konut üretimi kapitalist gelişimin kendine özgü evreleri tarafından şekillenirken, plansız ve "çarpık" bir kentleşme, sağlıksız yaşam alanları, depremlerle yaşanan yoğun can ve mal kayıpları, tarih ve doğa katliamları, göğe uzanan beton yığınları, çirkin ("ucube") bir mimari, ekolojik sorunlar vb. trajik bir manzara ortaya çıkarmıştır! Bu çalışmada insanlığın en temel haklarından biri olmasına rağmen barınma ihtiyacının Türkiye kapitalizminin çarkları arasında neden ve nasıl yakıcı bir probleme dönüştüğünün hikâyesi tarihsel

süreçlerin kendine özgü koşulları ve dinamikleriyle birlikte ele alınmıştır.

2. konut sorunu ve mekânın dönüşümünde tarihsel evreler

Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de sermaye birikim süreçlerinin özellikleri mekânın üretim ve dönüşüm biçimlerini belirlemiştir. "Mekân, kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin hâkim olduğu bir toplumda sermaye tarafından programlanmış bir gündelik hayat aracılığıyla kentsel çevreye dönüştürülmüştür." (Lefebvre, 2007: 78). H. Lefebvre'den hareketle sermaye birikimine mekânsal üretimi de dahil eden Harvey'e (2013: 45-47) göre, mekân sürekli akışkan bir hâldedir. Marx tarafından "mekânın zaman tarafından yok edilmesi" şeklinde yorumlanan kapitalist birikim sürecinde birbiriyle ilişkili faaliyetler –üretim, dolaşım ve tüketim mekânları- kârların artırılması, maliyetlerin düşürülmesi yönünde yeniden konumlandırılmaktadır. Sermayenin dolaşım giderleri ve devir sürelerini azaltma ihtiyacı, üretimin ve dola-

* Dr.

şımın coğrafi mekânlarını belirlemektedir. Hammadde ve enerji kaynakları, ulaşım maliyetleri, işgücü olanakları, üretimin massedilmesine olanak tanıyan piyasalar; kapitalizme özgü mekânsal yoğunlaşma ve biçimlerini, üretim ve pazar yerlerinin görelî konumlanışlarını bölgesel ve küresel ölçekte koşullandırmaktadır. Sermaye birikiminin özgül ihtiyaçlarına göre yapılandırılan mekânlar ayrıca, krizleri aşma çabası içinde sermayenin yöneldiği bir mecraya dönüşmektedir.

Sermayenin mekânda yayılması ve yoğunlaşması eşitsiz ve bileşik bir biçimde gerçekleşmektedir. Mülkiyet ilişkilerinden türeyen eşitsizlik merkez ve çevre ilişkileriyle birlikte küresel ve yerel ölçekleri içine almaktadır. Yerellikler arası rekabet küresel sermaye akımlarını kendine çekerek kendi içinde yeni merkez-çevre ilişkileri ve yerellikler üretmektedir. Bu temelde kentsel dönüşüm faaliyetlerinin eşitsiz ve bileşik gelişimi ile rant ilişkileri iç içe geçmektedir (Kaynar, 2015: 8-12).

Türkiye’de sermaye birikimine bağlı olarak mekânsal dönüşüm, kentleşme pratiği ve konut sorunu dönemin özgünlükleri gözetilerek tarihsel açıdan dört temel başlıkta ele alınabilir;

1. 1923-1945 Sürecinde Kapitalist Dönüşüm ve Konut Sorunu,
2. 1945-1960: Kırdan Kente Göç Dalgası ve Mekânsal Dönüşüm,
3. 1960-1980: Sanayileşme, Kentleşme ve Gecekonduklar,
4. 1980’den Günümüze Neoliberal Dalga, Kent ve Barınma Sorunu.

2.1. 1923-1945 sürecinde kapitalist dönüşüm ve konut sorunu

Değişen dünyaya ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasıyla emperyalist işgale karşı verilen bir savaşın ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kapitalist temelde bir modernleşmeyi hedeflemiştir. Ulusal pazar ağlarını oluşturup sermaye birikimini “millileştirmeyi” amaçlayan Cumhuriyet, uluslararası konjonktü-

rün de etkisiyle başlangıçta serbest ticarete, 1929 krizinden sonra ise “korumacı” uygulamalara yönelmiştir. Kriz koşulları ortamında Sovyetler Birliği’nin teknik ve mali yardımıyla 17 Nisan 1934 tarihinde Türkiye’de yürürlüğe konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) ile devlet öncülüğünde önemli sanayi yatırımları gerçekleşirken, ikincisi uygulanamayarak rafa kaldırılmıştır! Cumhuriyet’in ilk döneminde Ankara’nın başkent yapılması dolayısıyla bu kentin imar planlarına ve de ulusal pazarın demiryolları ile inşasına ağırlık verilmiştir.

1923-1945 döneminde devletin konut politikası toplumun henüz bir tarım toplumu olması, yetersiz sermaye birikimi, kentleşme hızının düşüklüğü ve alt yapı eksikliği gibi kısıtlar altında şekillenmiş ve büyük oranda memurların konut sorununu çözmeye odaklanmıştır. 1925’te çıkarılan 586 sayılı yasayla konut kooperatifleri kurmaları amacıyla bütün memurlara aylıklarının yarısı kadar avans ödenmiştir. Sonraki yıllarda da konut yapımı amacıyla çeşitli ödenekler devlet bütçesi kanalıyla verilmiştir. Yurtdışından getirilen soydaşların konut edinmelerini sağlamak bu dönemin öncelikleri arasında yer almıştır. 1939’da dünyadaki ekonomik kriz ortamında kiralara sınırlar getirilmiş, bu sınırlama 1963’e kadar sürdürülmüştür (Tekeli, 2009: 145-150; Keleş, 2012: 460).

1927’de gerçekleştirilen ilk nüfus sayımına göre Türkiye’nin nüfusu 13.648.270 kişidir. Köy nüfusunun toplam nüfus içindeki payı yüzde 75.78, şehirlerin payı yüzde 24.22 çıkmıştır. 1950 yılına kadar nüfus içinde köy ve kentin payı pek değişmemiştir. Keza, bu tarihte yapılan sayımlara göre kent nüfusu yüzde 25, kırsal nüfus yüzde 75’tir. Cumhuriyet’in kuruluşundan 1950’ye kadar hızlı bir kentleşme süreci yaşanmamıştır. Bu dönemde özellikle Ankara başkent ilan edilmesi nedeniyle büyümeye ve göç almaya başlamıştır. Türkiye’de “İkinci Dünya Savaşı’nın ardından tarımda makineleşme, karayollarının yaygınlaşması, çok partili hayata geçiş” vd. etkenlerle kırdan kente doğru yoğun-

Sermaye birikiminin özgül ihtiyaçlarına göre yapılandırılan mekânlar ayrıca, krizleri aşma çabası içinde sermayenin yöneldiği bir mecraya dönüşmektedir. Sermayenin mekânda yayılması ve yoğunlaşması eşitsiz ve bileşik bir biçimde gerçekleşmektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşunda Ankara'ya çalışmak üzere gelenler öncelikle iş merkezi ve yerleşik bölgelere yakın yerlerde iskâna açılmamış mahallerde, 1924teki bir yasada "baraka" olarak adı geçen derme çatma konutlar inşa etmişlerdir.

laşan göç hareketleriyle kent nüfusu artmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde başkent olmasının etkisiyle "Ankara'ya çalışmak üzere gelenler öncelikle iş merkezi ve yerleşik bölgelere yakın yerlerde iskâna açılmamış mahallerde", 1924 tarihindeki bir yasada "baraka" olarak adı geçen derme çatma konutlar inşa etmişlerdir. Gecekondu 1950'li yıllardan önce de Ankara başta olmak üzere Türkiye'nin bir kaç büyük şehrinde yaygınlık kazanmıştır (Sağlam, 2016: 257-9).

Memurlar dışında Cumhuriyetin ilanından İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içinde toplumun konut gereksinimi çok büyük bir oranda bireysel konut üretimiyle giderilmiştir. Tek parsel üzerine yapılan müstakil konutlar ve binalar hanehalkının kendi gelirleri, birikimleri ve kişisel borçlanma yöntemiyle finanse edilmiştir. Banka yoluyla finansman sınırlı kalırken, "yetim hakkını koruyarak" Ankara ile diğer gereksinim duyulan kentlerde halkın yaptıracağı konutlara mali destek sağlamak amacıyla 1926'da kurulan Emlak ve Eytam Bankası ise daha çok orta sınıflara konut kredisi açmıştır (Tekeli, 2010: 160-6). Türkiye'de konut sorunu 1945'lerden itibaren yaşanan göç dalgası, artan sanayi yatırımları ve kentleşme hızının artışıyla daha açık bir şekilde görünür olmuştur.

2.2. 1945-1960: kırdan kente göç dalgası ve mekânsal dönüşüm

1945 İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ölçeğinde yeniden yapılandırılan kapitalist üretim ve sermaye birikim rejimi Keynesyen iktisadın belirlediği bir çerçevede sürdürülmüştür. Bu sürecin en önemli özelliklerinden biri, üretken sermayenin uluslararasılaşmasıdır. Gelişmiş kapitalist merkezlerde Keynesyen iktisat politikalarıyla uyumlu bir şekilde ortaya çıkan "sosyal devlet" anlayışı yerleşirken, siyasal bağımsızlığını kazanan ülkelerin taleplerini karşılanması amacıyla ABD tarafından Sovyet tipi gelişme modeline alternatif kalkınma "reçeteleri" sunulmuştur.² Kapitalist yol-dan kalkınmayı hedefleyen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında

kurulan IMF ve DB'ye 1947'de, OECD'ye ise 1948'de üye olmuştur. 1947'de, Marshall Yardımları'ndan yararlanarak tarımsal üretime ağırlık veren Türkiye'nin, ekonomik alanda yoğunlaştığı diğer faaliyetler arasında karayolu ulaşımı, inşaat ve madencilik yer almıştır.

Marshall Yardımları kapsamında alınan dış kaynakla tarımdaki yapısal ve ekonomik dönüşüm yaşanmıştır. 1945'te 1.156 olan traktör sayısı, 1950'de 16.585, 1952'de 31.145 olarak kaydedilirken, tarımdaki makineleşme kırsal nüfusu kente sürüklemiştir. 1950-1960 arasında toplam nüfus 20.947.000'den 27.755.000'e çıkmıştır. Kent nüfusu yüzde 19'dan yüzde 23'e yükselirken, kır nüfusu yüzde 81'den yüzde 77'ye gerilemiştir (Yılmaz ve Çitçi, 2011: 259). Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarımda kapitalist yöntemin sağladığı verimlilik artışıyla oluşan nüfus fazlası kentlere akmaya başlamıştır. Sanayi burjuvazi büyümeye başladığı bu dönemde büyük kentlerde gecekondu bölgeleri artmış, Ankara ve İstanbul olmak üzere yoğun göç hareketleriyle birlikte konut sorunu kendini daha açık bir şekilde hissettirmiştir.

1946 yılında Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşu ile başlayan çok partili sisteme geçiş sürecinin ardından DP'nin Mayıs 1950'de iktidara gelişi ile birlikte Türkiye'de geniş çaplı bir imar hareketine başlanmıştır. Bu dönemde Emlak ve Eytam Bankası'nın yeniden yapılandırılırken 1951'de 5656 sayılı Belediye Yasası'nda yapılan değişiklikle yerel yönetimlere konut yapımında sorumluluklar verilmiştir. 1954 yılında Tapu Kanunu'nun 26. maddesinde yapılan değişiklikle kat mülkiyetine imkân tanınırken 1956'da Ocak 1957'de yürürlüğe girmek üzere 1984 yılına kadar yürürlükte kalan 6785 sayılı İmar Kanunu çıkarılmıştır. Dönem boyunca sanayileşme ve göç olgusuyla birlikte kent arazilerine talep artmış, arsa, arazi fiyatları enflasyonun üstünde artışlarla değer kazanmıştır. Orta sınıflar kat karşılığı yapsat modeliyle apartmanlara yerleşirken, bu dönemde kente göç etmek durumunda kalan yoksul ve emekçi halkın büyük bir kısmı kentlerin çevresin-

de gecekondulara sığınmaya başlamıştır. 1945 yılında kurulan Çalışma Bakanlığı ve İşçi Sigortaları Kurumu (SSK), işçilere yönelik konut yapımını teşvik etmek amacıyla sigorta primlerinin bir bölümünün konut kredisi olarak işçi konut kooperatiflerine yönlendirilmesine karşın bu önlem oldukça yetersiz kalmış ve gecekondulaşma önlenememiştir (Tekeli, 2010: 222-3; Keleş, 2012; 460-2).

Bu dönemde kamunun konut politikasında Emlak Bankası öne çıkarılmıştır. 22 Ağustos 1946'da Emlak Ve Eytam Bankası'nın tüzel kişiliği sona erdirilerek, 1 Eylül 1946'da yeni Emlak Kredi Bankası'na dönüştürülmüş, aynı yıl sermayesinin yüzde 55'i Banka'ya, yüzde 45'i İstanbul belediyesine ait olmak üzere İstanbul İmar Limited Şirketi kurulmuştur. Banka, hem kendisine hem de başkalarına ait araziler üzerinde güçlü bir konut yapımcısı ve Türkiye'de toplu konut üretim sürecinin ilk örgütleyicisi olarak ortaya çıkmıştır. 1952-53 yıllarında 1500'ün üstünde konutu kapsayan Levent projesi Banka'nın gerçekleştirdiği ilk önemli ve büyük ölçekli projedir. İnşaatlar çok hızlı bir biçimde İstanbul İmar Ltd. Şirketi'ne yaptırılırken Banka, bu yıllardaki konut satışından kâr elde etmiştir. Güvenç ve Işık'a göre, bu dönemde gerçekleştirdiği projelerle Emlak Bank, arsa sağlanmasından altyapı bağlantısına kadar tüm yönleriyle "tipik bir toplu konut üreticisinden çok, bir tür kentsel geliştirme kurumu (Urban Development Corporation) gibi" çalışmıştır (Güvenç, Işık, 1999: 147; Aydın, 2003: 135-143).

Türkiye'de kentin kapitalist temelde yapılandırılması ve konutun tümüyle bir meta gibi işlem görmesinde kat mülkiyeti sisteminin özel bir yeri vardır. Kentsel nüfusun artış hızı bireysel konut üretiminin yanı sıra kat mülkiyeti sistemini gerekli kılınca 1954 yılında Tapu Kanunu'nun 26. maddesinde yapılan değişiklikle kat mülkiyetine imkân tanınmış, 1965 yılında ise Kat Mülkiyeti Kanunu çıkarılmıştır. Arsa mülkiyeti ile konut girişimciliğinin ayrılmasına olanak tanıyan Kat Mülkiyeti Kanunu, "kat karşılığı" arsa satın almayı yaygınlaştırmıştır. Öncesinde

konut yapan ve bunu piyasada satan girişimci arsanın sahibi olduktan sonra girişimini gerçekleştirirken, kat mülkiyeti ile bu zorunluluk kalkmış ve böylece çok sayıda küçük girişimci yükselen arsa değerleri karşısında, düşük sermaye ile iş yapabileme fırsatı bulmuştur. Kentlerde bireysel konut üretimi arsa maliyetlerinin artması nedeniyle toplumun üst gelir gruplarına mahsus bir yapıya dönüşürken orta sınıflar, tek parsel üstünde tek başına ev sahibi olma olanaklarının zayıfladığı bir ortamda kat mülkiyetiyle ev edinmeye yönelmiştir. Bu yöndeki konut istemini örgütleyerek yapım işlerini üstlenen ise yapsatçılar olmuştur. Yapsatçıların örgütlemesiyle şehir merkezlerinde apartman tipi konut üretimi gelişmiştir. Aynı dönemde SSK ve Emlak Bankası kredi olanakları ile kat mülkiyeti kurumu birleşerek apartmanlaşma süreci orta sınıflara indirilmiş, yeni yapılan konut içinde apartmanların payı artmıştır. Yapsatçılık ile birlikte özellikle 1960'ların planlı döneminde konut kooperatifçiliği sistemi de apartmanlaşmayı orta ve alt orta sınıflara yaygınlaştıran bir işlev görmüştür. 1978 Türkiye'sine gelindiğinde ise bu sistemlerde yetersiz kalmış, kentleşme ve toplu konut üretiminde tek apartman ünitesinden toplu apartman ünitesine geçiş yaşanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinde yüksek enflasyonun da etkisiyle kentsel arsaya olan talep ve arsa spekülasyonu artmıştır. Kent toprağı ve arsa mülkiyeti yatırım aracına dönüşerek toplumun yattığı değer artışlarına el koyma aracı olmaya başlamıştır. Arsa sahipliği, enflasyonist süreçte birikimleri hızla eriyen orta sınıfların bu birikimlerini koruma mekanizması haline gelmiştir. Orta sınıflar, hem değer artışından pay almak hem de birikimlerini korumak için arsa pazarı içinde aktif rol oynamaya başlamıştır (Tekeli, 2010: 164-6). Bu yıllarda hızla oluşan konut sorunu inşaat sektöründe neredeyse günümüze kadar uzanan iki temel eğilimi ortaya çıkarmıştır: Müteahhitlerin örgütlediği yapsat modeli ve emekçilerin kıt olanaklarla ürettiği derme çatma evler yani gecekondular! Konut üretiminde bu

Türkiye'de kentin kapitalist temelde yapılandırılması ve konutun tümüyle bir meta gibi işlem görmesinde kat mülkiyeti sisteminin özel bir yeri vardır. 1954'te Tapu Kanunu'nun 26. maddesi bu amaçla değiştirildi.

Türkiye’de konut sorunu daha yoğun bir şekilde sanayileşmenin en fazla geliştiği 1960-80 döneminde açığa çıkmış, gecekondular gibi kentlerde biriken nüfus sınıfsal temelde ayrılmıştır.

iki yöntem Türkiye kentleşme sürecini de biçimlendirmiştir.

1950 sonrasında üst ve orta sınıflar kat mülkiyeti sisteminden hareketle apartman tipi konut üretiminden yararlanırken, yoksullar ve alt sınıflar ise gecekondularla barınma ihtiyaçlarını gidermiştir. Konut piyasasının dönüşümünde bir kamu politikası aracı olarak 1930’lardan itibaren desteklenen yapı kooperatifçiliği³ sistemi ile daha uygun maliyetlerde ve daha iyi standartlarda konut üretimi gerçekleştirilmiş olmasına karşın bu yöntemle konut üretimi yeterince tercih edilmemiştir.

2.3. 1960-1980: sanayileşme, kentleşme ve gecekondular

Türkiye’nin sosyoekonomik dönüşümünde en önemli süreç 1960-80 dönemidir. 1950’lerde tarımda verimlilik artışıyla oluşan nüfus fazlasının “itme”, sanayisi gelişen bölgelerin işgücünü “çekme” etkisiyle bu dönem boyunca yaşanan en önemli olgulardan biri kentleşme hızının artmasıdır. Beş yıllık kalkınma planları ile uygulanan iç pazara yönelik İthal İkameci Birikim Süreci’ne (İİBS) karşın işçilerin konut sorununa kayıtsız kalınmıştır. Bu süreçte altyapısı olmayan, doğal afetlere karşı korumasız, sağlıksız bir yapılaşma eşliğinde konut sorunu, plansız ve “çarpık” bir kentleşme biçimi tüm boyutlarıyla açığa çıkmıştır.

Türkiye’de 1960’larda ağırlıklı tarım ve ticarete dayalı bir sermaye birikimi modelinden, büyük oranda iç pazara yönelik sanayi sermayesi birikimi modeline geçiş yaşanmıştır. Bu geçişin ortaya çıkışında “savaş sonrası dönemin dünya ekonomisinde metropollerden kaynaklanan üretken sermayenin uluslararasılaşmaya ve özellikle 1950’lerin ortalarından itibaren Üçüncü Dünya’da doğrudan sanayi yatırımlarına girişmeye” başlamış olmasının önemli bir etkisi söz konusudur. Başlangıçta bilinçli bir sanayileşme politikası konusu değildir” ancak “süreç içerisinde ticaret sermayesinin belirli kesimleri ortak yatırımlar, lisans anlaşmaları şeklinde yabancı sermayeyle doğrudan ve dolaylı işbirliğine girerek sanayiye yönelmiştir. Bu

birikim biçimi yerleştikçe, devlet politikası da buna uygun bir biçim kazanarak sürecin desteklenmesini gözetken bilinçli bir çaba ile içine girmiştir (Gülalp, 1993: 34-6). Bu kapsamda 1960 askeri darbesinin hemen ardından Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulurken, beş yıllık kalkınma planları ve buna uygun politika araçları ile iç piyasa koruma altına alınmış, sanayi üretimine elverişli bir ortam hazırlanmıştır. Beş yıllık kalkınma planları ile devlet, uluslararası sermaye ve ülke içinde gelişen üretken sermaye arasındaki ittifakın gerçekleşmesinde aktif rol üstlenmiş, sermayeye “ulusal” bir pazar içinde para ve ticaretin yanısıra üretken işlev kazandırmıştır (Ercan, 2002: 66-7). Bu dönemde özel sektör dayanıklı tüketim mallarının üretimine yönelirken, kamu özel sektörü tamamlayan nitelikte yatırımlara, özellikle demir-çelik, bakır, alüminyum, petro-kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara malların üretiminde yoğunlaşarak, çoğu kez bu girdileri maliyetin altında bir fiyatla özel kesime tahsis etmiştir (Boratav, 2005, s. 119).

İİBS boyunca kaynak dağılımı sanayileşmeye lehine artarken, tarımsal üretimin GSMH içindeki payı düşüşe geçmiştir. 1962’lerden başlayarak sanayi kesimi gerek üretim açısından gerek gelir açısından tarımdan üç kere daha hızlı gelişmiştir. 1972 yılının ilk altı aylık tahminlerine göre, Türkiye’de ilk kez sanayi kesiminin ulusal gelire katkısı tarımı geçmiş ve artık gelir açısından da tarım birinci kesim olma durumunu yitirmiştir (Sarıbay, 1985: 94). 1962 yılında ülke içi toplam üretimin yüzde 30’u endüstriyel üretim iken, bu oran sırasıyla 1967 yılında yüzde 48’e, 1972 yılında yüzde 49’a ve 1978 yılında yüzde 63’e ulaşmıştır. Bu dönemde işçi ve emekçilerin sendikal örgütlenmeleri güçlenirken, birikim olanaklarını arttıran Türkiye burjuvazisi holdingleşme sürecine girmiştir. 1971’de Türkiye Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) 12 Mart 1971 askeri darbesinin hemen ardından kurulmuştur. TÜSİAD üzerinden tekelleri büyük sermaye, “politik süreçlere direkt müdahale olanağını elde etmiştir” (Ercan, 2002: 62-4).

Tarımda makineleşmenin akabinde 1950'lerden itibaren hızlanan kentleşme, 1960-1970 döneminde ise büyük kentlerde sanayi yatırımlarının yoğunlaşmasıyla devam etmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de kentleşme hızı artarken çok sayıda yerleşken kent statüsü kazanmıştır. Bu dönem öncesinde yalnız başkent Ankara'da yaşanan yıllık yüzde 6'lık nüfus artış hızı, Türkiye'nin tüm büyük kentlerinde yaşandığı görülmüştür. Bu dönemde gerçekleştirilen sanayi yatırımlarının genellikle büyük kentlerde kurulmaları kırsal nüfusun başta İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana gibi büyük kentlere göç etmelerine neden olmuştur. 1960'ta 8.859.731 olan kentsel nüfus, binde 43,5'lik artışla 1970'te 13.691.101'e yükselmiştir. Bu artışa bağlı olarak kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı yüzde 31,9'dan yüzde 38,5'e ulaşmıştır (Yılmaz ve Çiççi, 2011: 261).

Engels'in *Konut Sorunu* adlı çalışmasında belirttiği gibi 19. yüzyılda sanayi devriminin bir belirtisi olarak ortaya çıkan konut açığı ve konut talebi o sıralarda Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi kentlerde had safhaya ulaşmıştır (Engels, 1992: 7-18). Engels'in, 1845'te sınai gelişme ile kentsel gelişmeyi birlikte ele aldığı bir diğer çalışmasında, sanayileşme ile birlikte şehirler yoksul ve varlıklı insanları farklı kentsel mekânlarda yoğunlaştırdığını belirtmiştir. Engels'in gözlemlerine göre, kapitalizm Manchester örneğinde olduğu gibi kentsel mekânı sınıfsal temelde ayırıştırırken, zengin ve yoksullar arasındaki bu ayrışma "eşitsiz gelişme" (uneven development) biçiminde tezahür etmektedir (Engels, 2013). Gerçekten de Türkiye'de konut sorunu daha yoğun bir şekilde sanayileşmenin en fazla geliştiği 1960-80 döneminde açığa çıkmış, gecekondu örneğinde olduğu gibi kentlerde biriken nüfus sınıfsal temelde ayırışmıştır. Değişen sosyal yapı ve yeni göç dalgaları ile birlikte barınma sorunu 80'lerden sonra yoğunlaşarak bugüne taşınmıştır!

1961 Anayasası'nın 49. Maddesi'ne göre dar gelirli ya da yoksul ailelerin sağlık koşullarına uygun barınma gereksinimlerini karşılamak devletin yükümlü kılınmasına

ve beş yıllık kalkınma planlarında yer almasına karşın Türkiye'de kentleşme kendi haline terk edilmiştir! Belirtmek gerekir ki; Türkiye'nin 1980 öncesi beş yıllık kalkınma planlarında, bugüne de ışık tutacak nitelikte konut sorununun boyutlarına değinilmiştir! Örneğin, Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) konut üretiminin "nitelik ve sayı bakımından ihtiyacı karşılamaktan uzak" olduğu belirtilerek nedenleri şöyle sıralanmıştır: "(1) İnceleme ve araştırmaların yetersizliği, (2) Standartların yokluğu, (3) İyi düşünülmüş bir arsa, yapım, kira ve barındırma politikasının bulunmaması, (4) Yatırımların çoklukla lüks konutlara yönelmesi ve bunu önleyici tedbirlerin alınmaması." Böyle devam etmesi halinde konut ihtiyacının hiçbir zaman karşılanamayacağı, şehirlerde gecekonduların artacağı, aile gelirlerinin önemli bir kısmının kiraya gideceğine dikkat çekilmiştir (DPT, 1963: 432). Aradan geçen 60 yıllık zamana karşın burada yapılan tespitler önemli oranda güncelliğini korumaktadır. Ne denilebilir ki; öngörüler oldukça sağlam lakin devletin icraat karnesi oldukça zayıftır!

Ne yazık ki, beş yıllık kalkınma planlarında konutun sosyal bir talep olduğu ve sosyal devletin bu talebi en iyi şekilde karşılaması vurgulanmış olmasına karşın bu alana yeterli kaynak aktarılmamış, sağlıksız bir kentleşme sürecinin önü alınamamıştır. Örneğin, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) döneminde konut gereksinimi 418.793 birim olarak saptanmış buna karşın beş yılda 348.420 birim konut üretilmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) döneminde gereksinim 900.000 birim olarak saptanmış, beş yılda 713.720 birim konut üretilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) döneminde 1.220.000 birim olarak saptanan gereksinmeye karşılık 978.361 birim konut üretilmiştir. Dördüncü Kalkınma Planı (1979-1983)'e göre, daha önceki üç beş yıllık plan döneminde 498.871 birim üretim açığı izlenmiş ve bu açık kent çevrelerini saran gecekondu ile kapatılmıştır (DPT, 1979: 474).

1961 Anayasası'na göre dar gelirli ya da yoksul ailelerin sağlık koşullarına uygun barınma gereksinimlerini karşılamakla devlet yükümlü kılınsa da, Türkiye'de kentleşme kendi haline terk edilmiştir!

Gecekondulaşmayı, çevredeki sanayiinin patronları, avans vererek teşvik etmekte, işçilerin barınma ve ulaşım sorununu ucuz yoldan çözerek dışsalılık sağlamıştır (Şenyapılı, 1998: 302).

Bu dönemde kapitalist gelişme ve nüfus artışlarına bağlı olarak kentsel arsa artan spekülasyonla birlikte konut sorununun en temel belirleyicilerinden biri haline gelmiştir. Öyle ki; arsanın değeri konut maliyetleri içinde yüzde 50'ye kadar çıkmış ve bu oranı aşmıştır. Arsaya yatırım yapmanın cazip olduğu bu yıllarda şehirleşmiş araziler boş bekletilmiştir. 1969 yılında 1164 sayılı yasa ile arsa spekülasyonunu önleme amacıyla kurulan Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü arsa vurgunculuğunu önleyememiştir. 1970 yılında kabul edilen Finansman ve Emlâk Vergisi Kanunları, lüks konut yapımını sınırlama ve spekülasyonu önlemeye yönelik diğer bir uygulama olmasına rağmen umulan sonuçları vermemiştir (DPT, 1968; DPT, 1972).

Kalkınma planlarına rağmen halkın barınma sorunu şehirlerin etrafını saran gecekondulaşma ile çözüme terk edilmiştir. Kentlerimizin bugün içinde bulunduğu keşmekeşliğin temelini anlamak bakımından bu dönemde daha yoğun ve çarpıcı bir şekilde açığa çıkan gecekondulaşma olgusuna değinmek faydalı olacaktır.⁴ Türkiye'de ilk defa 1947 yılı başında "gecekondu" diye bir "sorun" yer almaya başlamıştır. Bu dönemde gecekondu, Marshall Planı'nın ürünü olarak kırdan kopan nitelsiz işgücünün ilk barınakları olmuştur. Bu süreçte göç edenlerin büyük bir kısmı Ankara'da Altındağ'ı, İstanbul'da tarihi surları mesken tutmuştur. Örneğin İstanbul Zeytinburnu'ndaki gecekondulaşmanın temel gerekçesi, örgütlü ve orta sanayilerin bu civarda yerleşmesi, hemen bitişiğindeki Kazlıçeşme'de deri işleme tesislerinin konuşlanmasıdır. Denetimin zayıf olduğu bu alanda gecekondulaşmayı, çevredeki sanayiinin patronları, avans vererek teşvik etmekte, işçilerin barınma ve ulaşım sorununu ucuz yoldan çözerek dışsalılık sağlamıştır (Şenyapılı, 1998: 302). Genel olarak köylerden ve kırsal kasabalardan göç eden insanlar, yaşamak ve barınmak için gerekli olan konutları kendi başlarının çarelerine bakarak kendileri yapmışlardır. Bu amaçla, kent merkezlerinin kenarlarında bulunan boş, sahihsiz arazilerden

yararlanmışlardır. Söz konusu araziler ya hazinenin ya belediyenin ya da özel kişilerinindir; özellikle hazine yerlerinin seçimi, tercih nedenidir (Çakır, 2007: 33-4).

Gecekondulaşma sermaye birikim sürecinin uzantısında sanayileşmeye bağlı bir kentleşme biçimi ve kent ekonomisinin tezahürü olarak gelişimini sürdürmüştür:

"1950'lerin başlarından itibaren ve ortalarına doğru gittikçe hızlanarak gelişen bir kentleşme ve gecekondulaşma olgusu Türkiye sahnesinde -ve özellikle de İstanbul'da- görülmeye başlamıştı. Daha önceden, özellikle inşaat mevsiminde, kentlere belli oranda mevsimlik göç hep olurdu; tarımda makineleşmeyle birlikte göçmenler sadece hasat zamanı köylerine döner oldular ve bu da yarı-kalıcı bir kentleşme süreci yarattı. Gecekondu kent sanayiine sadece ucuz ve büyüyen bir iş gücü sağlamakla kalmadı; aynı zamanda bir talep kaynağı da ortaya çıkararak iç pazarın en kalitesiz tüketim maddeleri için bile gelişeceği konusunda güvence yarattı. Sert korumacı önlemler sayesinde Türk sanayii, sermaye gereksinimi ya da ürünlerin pazarda kabul görmesi açısından önemli sorunlarla karşılaşmaksızın pürüzsüz bir büyüme yoluna girdi." (Keyder, 2006: 314-5).

1960'lar sonrası yoğun göç hareketi ve sanayileşme ile hızla nüfusu artan kentlerde emekçilerin gecekonduarda barınması kent planıcıları için sorun olarak ele alınmış olsa da bu durum, Türkiye'nin gelişme süreci içindeki sanayi burjuvazisinin çıkarına olan bir çözüm olarak gelişmiştir. Devlet, kredi olanakları ya da kaynakları burjuvazinin istekleri yönünde kullanılırken gecekondularla kiralatma düşük tutularak da emeğin yeniden üretimi ucuzlatılmıştır. Böylece gecekondu, konut sorununun ücretler üstünde baskı doğurmasını engelleyen bir işleve sahip olmuştur (Tekeli, 2009: 161-2; Tekeli, 2010: 161-3).

1965 Nüfus sayımına göre 1960-1965 yılları arası dönemde toplam ülke içi göçlerin yüzde 36.6'sını İstanbul, yüzde 16.5'ini Ankara, yüzde 9.6'sını ise İzmir şehirleri çekmiştir. Bir yandan büyük şehirlerdeki nüfus birikimi, öte yandan yetersiz istih-

dam olanakları ile gelir düşüklüğü konut açığına ve gecekondulaşmaya neden olmuştur. Öte yandan şehirlerde arsa spekülasyonu ve arazi değerleri hızla artmıştır (DPT, 1972: 850-1). 775 sayılı Gecekondu Kanununa göre yapılan 1967 yılındaki tespitte 56 ilde gecekondu sayısı 400.000'e çıkmıştır. 1969'da gecekondulara yaşayan nüfusun şehir toplam nüfusunun yüzde 23.3'ünü oluşturarak 2 milyon 760 bin olduğu tahmin edilmektedir (DPT, 1972: 830). 1970 yılında Türkiye'deki toplam gecekonduların yüzde 72.3'ü 4 büyük şehirde toplanmıştır. Bu şehirlerdeki gecekonduların toplam sayısı ise 430 bini aşmaktadır. Alt yapı ihtiyacı büyük şehirlerde en önemli ve çözümü pahalı sorunlardan biri olarak açığa çıkmış, büyük şehirlerin fizik planlama çalışmaları istenen yönde geliştirilememiş, şehir içi ulaşım, çevre kirlenmesi, yeşil alan sorunları ağırlıklarını devam ettirmişlerdir (DPT, 1972: 851). Ayrıca, beş yıllık kalkınma planlarının birçoğunda kentsel alanlarda, doğal ve tarihi çevrenin devamlı olarak yıkıntıya uğratıldığı geçmektedir!

Gerek 1980 öncesi planlı dönemde, gerekse 1980 sonrası serbestleşme döneminde öncelik sanayileşmeye verilerek iç göç teşvik edilmiş, şehre göçen kitlelerin barınma sorununa duyarsız kalınmıştır. Bu durum yoğun bir gecekondulaşmaya, her türlü alt yapıdan mahrum, tarihi ve doğal alanların tahrip edildiği, mimariden, estetikten uzak

“çarpık” kentleşmeye neden olmuştur. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) belirtildiği gibi hızlı bir nüfus artışı ve kentleşme süreciyle konut açığı hızla artmıştır. Kamu konut yapımında çok yetersiz kalmıştır. Konut fiyatlarının yüksekliği, kente yeni göç eden nüfusu gecekondu yapımına itmiştir. Kent çevreleri sağlıklı ve denetimsiz gecekondu yerleşmeleriyle sarılmıştır. Gecekondu ve düzensiz kentleşme sorununun ortadan kalkması için gelir dağılımındaki adaletsizliğin ortadan kalkması zorunludur (DPT, 1979: 78).

Bu dönemde 1950'lerde başlayan kat karşılığı yapsat modeli yaygınlaşmıştır. Sistem önceki dönemde olduğu gibi daha çok piyasa mekanizması içinde üst orta ve orta sınıflara konut üretebilmiştir. Yapsatçılık modeliyle diğer üretim süreçlerine göre oransal olarak daha çok kiralık konut üretilebilirken, bu yöntem yatırım amacına yönelik konut üretimine daha fazla olanak tanımıştır (Tekeli, 2010: 187-191). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)'de belirtildiği gibi, konut politikası amaçlarına uygun olmayan «Yapıp satma sistemi», toplu konut yapımını geliştirememiş, düşük gelirli ailelerin ödeme güçlerine uygun kiralık konut sorununa çözüm getirci bir sistem kuramamıştır (DPT, 1968: 280-1).

Gecekondu Yasası başta olmak üzere 1960'lı yıllardan bu yana çok sayıda yasa ve yönetmelik çıkarılmış olmasına rağmen konut sorunu büyüyerek günümüze kadar

Gerek 1980 öncesi planlı dönemde, gerekse 1980 sonrası serbestleşme döneminde öncelik sanayileşmeye verilerek iç göç teşvik edilmiş, şehre göçen kitlelerin barınma sorununa duyarsız kalınmıştır.

Kapitalist üretim ilişkileri altında, özellikle neoliberal dönemde inşaat/gayrimenkul sektörü hem üretim hem tüketim yönünden finansal mekanizmalarca en fazla içerilen sektörlerden biri olmuştur.

taşınmıştır. Kalkınma planlarında önem verilmesine karşın, konut sorunun çözümünde sosyal devlet politikaları oldukça yetersiz kalmış, yoğun bir göç ve sanayileşme eşliğinde plansız ve sağlıksız bir kentleşme pratiği yaşanmıştır. Sonuç; alt-yapının ve kamusal alanların yetersiz kaldığı, doğal afetlere karşı dayanıksız, depremlerde yoğun can ve mal kayıplarının yaşandığı, yeşil alan ve tarım arazilerinin yok edildiği, tarihi dokunun tahrip edildiği, hava, su ve gürültü kirliliğinin yoğun yaşandığı vb. sağlıksız yapılar, beton yığınlarına gömülü mega kentler!

2.4. 1980'den günümüze neoliberal dalga, kent ve barınma sorunu

Uluslararası kapitalist sistemin 1970'lerde yaşadığı krizlerin ardından Keynesyen iktisat politikaları yerini neoliberalizme bırakmıştır. Liberal ilkeye dayanan neoliberal ideolojiye göre, "serbest girişim", "serbest ticaret", "tam rekabet" ve "serbest piyasada oluşan fiyat mekanizması" sayesinde kaynaklar etkin dağılırken, verimlilik ile kârlılık artmakta (Sönmez, 1998: 511-2), küresel fonlara ulaşım ve küresel pazarlara katılım yoluyla iktisadi büyüme, refah artışı, özgürlük ve küresel adalet gerçekleşmektedir! (Smith, 2011: 247-8). Neoliberalizmle birlikte para, meta ve üretici sermayenin uluslararası serbest dolaşımını sağlayacak düzenlemelere gidilerek sermayenin uluslararası entegrasyonu mümkün olan en üst düzeye çıkarılmak istenmiştir (Türkey, 2009: 76-8).

1973'te sabit kur üzerine kurulu Bretton Woods Sistemi'nin (BWS) çökmesiyle esnek kur sistemlerine geçilmesi neoliberalizmin köşe taşlarından biridir. Uluslararası para sistemindeki bu değişim ile merkez bankalarının (MB) temel hedefi enflasyonu önleyerek fiyat istikrarını sağlamak olarak belirlenmiştir. MB'nin enflasyon karşıtı politikaları üç temel sonuca yol açmıştır. Birincisi, reel ücretlerin düşürülmesi toplam talebi olumsuz etkilemesine karşısında borçlanarak tüketime teşvik edilmiştir. İkincisi, finansal serbestleşme ortamında ulusal ekonomiler uluslararası

sermaye ve yatırımları çekme yönünde yarışa girerken, uluslararası fonlar ise dünya genelindeki faiz farklarından yararlanmak üzere harekete geçmiştir. Bununla bağlantılı olarak üçüncü sonuç ise, varlık fiyatlarındaki hızlı artışla birlikte iş çevrimlerinin hızlanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Neoliberal politikalarla meta biçiminde ticari bir değere dönüştürülen eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, konut vb. hanehalkı harcama kalemlerinin artışı, reel ücretlerin baskılanması ve iş güvencesinin ortadan kaldırılması gibi gelişmeler ile birlikte geniş kitleler açısından borçlanmayı bir seçenek olmanın ötesinde zorunlu kılmıştır (Akçay, 2017: 46-58).

Neoliberal politikalar döneminde kentsel mekânların üretimi ve yeniden üretimi büyük oranda sermayenin birikim alanına dönüştürülmüştür. Kapitalist üretim ilişkileri altında, özellikle de neoliberal dönemde inşaat/gayrimenkul sektörü hem üretim (arz) hem de tüketim (talep) yönünden finansal mekanizmalarca en fazla içerilen sektörlerden biri olmuştur. Aalbers'e referansla konutu "basitçe finansallaşmaya maruz kalan alanlardan birisi olarak" görmenin eksik bir yaklaşım olarak kalacağına dikkat çeken Yeşilbağ'ın da belirttiği gibi, toprakla birlikte konut ve yapılı çevre üretimi, finansallaşma süreçleriyle çok katmanlı ve içsel bir ilişki içindedir. Öyleki, özel türden bir meta ve yüksek bir değere sahip bir varlık türü olarak konut finans sektörüne "bir tür girdi ya da 'hammadde'" sunmaktadır (Yeşilbağ, 2020: 104).

Konut üretiminin büyük oranda piyasanın "görünmez" ellerine bırakılmasında neoliberal politikalarının özel bir etkisi vardır. Örneğin, 1996'da İstanbul'da yapılan Habitat II (İnsan Yerleşmeleri) Konferansı'nda konut üretiminin piyasasının ve finansal sektör eliyle çözümü savunulmuştur. Konferansta kabul edilen İstanbul Deklarasyonu Küresel Eylem Planı'na göre konut sektörü "üretken bir sektördür" ve de "diğer şeylerin yanı sıra ticari finansman sağlayabilmesi" gerekmektedir. Konut yatırımları ile "Yerli ve yabancı finansal kaynakları ve özel yatırımları çekecek" şekilde "ulusal ve

yerel ekonomileri canlandırmak, böylece yeterli konut” sağlayarak “sürdürülebilir insan yerleşmelerinin geliştirilmesine destek olacak daha güçlü bir finansal taban” sağlanmalıdır. Bu kapsamda, her düzeyde para ve finansman yönetimi kapasitesi artırılmalıdır (ÇSB, 1996). 2009 Dünya Bankası (DB) Kalkınma Raporu’nda konut sorunun çözümünde piyasanın daha etkin olduğu vurgulanmıştır. Rapora göre devletler, arazi ve gayrimenkul piyasasında kısıtlayıcı düzenlemeler yapmamalı, “toplumsal adalet ve bölgesel eşitlik adına” yapılan “kentsel, bölgesel ve mekânsal” planlama müdahalelerini asgariye indirmelidir. Esnek bir arazi ve gayrimenkul piyasası ile birlikte mülkiyet haklarının korunması, sözleşmelere uyum, konut finansmanı gibi diğer destekleyici kurumlara sahip olan şehirler, piyasanın ihtiyaç duyduğu gelişmeye daha fazla yatkındır (Harvey, 2013: 71-72).

Kapitalizmin neoliberal döneminde sermayenin yeniden üretimi ve birikim süreçlerinde finansal serbestleşme (deregülasyon) politikalarıyla kredi muslukları sonuna kadar açılırken, küresel ölçekte daha da bozulan gelir dağılımıyla artan ölçüde yoksullaşan hane halkları borçlanarak geçinmek durumunda bırakılmıştır! Böylece sermayenin boyunduruğu altında emekçi kesimlerin geleceği ipotek altına alınırken, diğer yandan varlık balonları eşliğinde finansal/ekonomik krizler daha da yoğun ve sık görülür olmuştur.⁵ Gayrimenkulde oluşan varlık balonlarının çarpıcı bir örneği 1980’ler Japonya’sında yaşanmıştır. 1980’lerin ikinci yarısından itibaren rasyonel olmayan bir büyüme sürecine giren Japonya’da faiz oranlarındaki yüksek düşüşlerle banka kredileri hızla artmış, ticari ve konut arsa değerlerinde olağanüstü artışlar yaşanmıştır. 1990 sonuna gelindiğinde toplam yüzölçümü ABD’nin yüzde 4’ün olan Japonya’nın toplam arsa değeri ABD’nin arsa değerinin 5 katına ulaşmıştır! Japonya’nın o dönemde yaklaşık 20 trilyon dolar düzeyini bulan arsa değeri dünya genelindeki toplam gelirlerin yüzde 20’sine; mevcut hisse senedi piyasalarını

toplam değerinin ise 2 katı bir değere bulmuştu! 1991’de patlayan gayrimenkul kaynaklı bankacılık krizinin ardından 1996’da Japon ekonomisinin kaybı 100 milyar dolara ulaşmıştı! 1998’de Japon Hükümeti yangını söndürmek amacıyla finansal sisteme o dönem itibarıyla GSYİH’nın yüzde 12,3’ü tutarında 60 trilyon Yen (500 milyar Dolar) aktarmıştı! (Hepşen, 2011: 18-20). Varlık balonlarının önemli bir biçimi olan emlak balonlarının en doruk noktası 2008 ABD Krizi olmuştur.

Finansal krizlerin tarihini araştıran Kindleberger ve Aliber’e (2014) göre, 17. yüzyıldan günümüze değin yaşanan on büyük finansal krizin çoğunluğunda, gayrimenkul ve hisse senedi balonu birlikte görülmüştür. 1970’lerin başından günümüze değin emtia, kur, gayrimenkul ve hisse senetleri fiyatlarında görülen olağanüstü oynaklıklar, uluslararası ölçekte dört finansal krizi ortaya çıkarmıştır. 1980’lerin başında ortaya çıkan ilk kriz dalgası çok sayıda gelişmekte olan ülkenin dış borçlarını ödeyemez duruma ulaşmasıyla gerçekleşirken, sonraki kredi balonları daha çok kredilerin konut ve ticari amaçlı gayrimenkul piyasasına aktarılmasından kaynaklanmıştır.

1970’lerdeki kriz sonrasında devlet ve finansın neoliberal ittifakı kentsel yenilenme yatırımlarını dünya piyasalarına taşımıştır. Harvey’e göre, 1997-1998 Doğu ve Güneydoğu Asya, 1998 Rusya, 2001 Arjantin vb. krizlerin arkasında gayrimenkul balonları bulunmaktadır. Aynı şekilde 2008 krizi ile ABD’de yeniden ve daha büyük ölçekte patlayan emlak balonu, kentsel büyüme ve emlak spekülasyonlarının etkisiyle açığa çıkmıştır (Harvey, 2013: 52-57). Güney Kore, Malezya, Tayvan gibi Doğu Asya ülkelerinin yaşadığı finansal krizleri gayrimenkul piyasasındaki kontrolsüz büyüme ile açıklayan Mera ve Renaud’a göre, gayrimenkul balonları finansal krizin tetiklenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Kriz öncesinde gayrimenkul faaliyetleri olağanüstü bir hareketliliğe sahipken, gayrimenkul balonunun patlamasının ardından inşaat şirketleri iflas etmiş, gökdelenler yarım kalmış, büyük ölçekli proje-

Finansal krizlerin tarihini araştıran Kindleberger ve Aliber’e göre 17. yüzyıldan günümüze yaşanan 10 büyük finansal krizin çoğunluğunda, gayrimenkul ve hisse senedi balonu birlikte görülmüştür.

Beşinci Kalkınma Plan (1985-1989) da konut sorununun çözümünde özel sektör ve finansal kurumların rolü vur-gulanarak kamunun rolü ise yönlendirme ile sınırlı tutulmuştur.

lere finansman sağlayan bankalar batmıştır (Yeşilbağ, 2016: 601-3).

Sürekli değer artışına dayanan konut finansman sistemi ve sonrasında değersizleşme sürecine dayanan irrasyonel büyümeyle Japonya, Güney Kore, Çin, Tayvan, Hong Kong gibi çok sayıda ülkeyi sarsmıştır. Bu krizler öncesinde oluşan balonlar aynı zamanda ihtiyaç fazlası yapılı çevre üretimine yol açmıştır (Balaban, 2016: 20-1). 1980 sonrasında neoliberal Türkiye’inde hanehalkı, kamu ve özel sektörün borçları hızla artarken, artan konut sorunu ile birlikte 2002 sonrası gayrimenkul piyasasının durumu benzer bir durum arz etmektedir!

i. neoliberal birikimin nesnesi olarak türkiye’de kentler

Türkiye’de 1960-80 sürecinin planlama temelli ithal-ikameci sanayileşme politikalarının sınırlarına ulaşılmamasının ardından neoliberal politikalarla ihracata dayalı birikim modeline geçilmiştir. 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle sermayenin neoliberal programı olan 24 Ocak 1980 Kararları uygulamaya geçirilmiştir. Bu kapsamda 2000’e kadar esnek üretim, özelleştirmeler, sermaye piyasasına yönelik menkul kıymetler borsasının kurulmasından finansal piyasaların serbestleşmesine yönelik çok sayıda adım atılırken, hayali ihracatlar, yolsuzluk skandalları, finansal krizler vb. sürecin öteki yüzü olarak açığa çıkmıştır. Mekânın kullanımı ve kentsel alanlar büyük oranda sermaye birikimine tabi tutulurken, kırsaldan kentlere doğru yoğun göçlerle birlikte büyük kentlerde imar, alt-yapı ve konut sorunu katlanarak artmıştır. Kentsel yatırımların bir sektöre dönüştüğü 1980 sonrası dönemin önemli özelliklerinden biri şehirleşme hızına bağlı olarak Türkiye tarihinde ilk defa kentsel nüfusun kırsal nüfusu aşmış olmasıdır. 1990’da yıllık ortalama nüfus artış hızı yüzde 5 iken, 2000’de yüzde 4,7’ye düşmüştür. Aynı yıllarda kent nüfusunun ülke nüfusu içindeki payı ise yüzde 54’ten yüzde 70,6’ya yükselmiştir (DPT, 1995: 182). 1980 sonrasında toplam yatırımlar içinde konut yatırımlarının payı

da giderek artmıştır. 1980 öncesinin planlı döneminde toplam yatırımlar içinde yüzde 20 civarlarında tutulan konut yatırımları 1990’larda yüzde 30’ları aşmıştır (DPT, 1995: 173). İnşaat sektörünün GSMH içindeki payı 1982’de yüzde 5.2’den 1987’de yüzde 7.3 ile zirve yapmıştır. Bu oranla konut yatırımlarının GSMH içindeki payı gelişmiş ülkelerle aynı oranlara yaklaşmıştır (Balaban, 2016: 23-4).

Türkiye’nin mekânsal dönüşümün iktisadi mantığı neoliberal bir yaklaşımla İstanbul’da düzenlenen Habitat II’ye uygun bir gelişim arz etmiştir. Neoliberal politikalar, Türkiye’nin 1980 sonrasında beş yıllık kalkınma planlarında da açıkça benimsenmiştir. Örneğin, 1985-1989 dönemini kapsayan Beşinci Kalkınma Plan (1985-1989)’da ekonomik yatırımlar, sanayileşme ve kentleşme bir bütün olarak ele alınırken, konut sorununun çözümünde özel sektör ve finansal kurumların rolü vurgulanarak kamunun rolü ise yönlendirme ile sınırlı tutulmuştur. Plana göre, “konut sektörünün ekonomiyi canlandırıcı ve istihdam yaratıcı özelliğinden de azami faydanın temin edilebilmesi için ihtiyaç sahiplerinin bankalar sistemi aracılığıyla tasarrufa” yönlendirilmelidir (DPT, 1984: 166-8).

Konut üretimine yönelik neoliberal dönüşümün en önemli kanıtlarından biri 1981’de çıkarıldıktan sonra 2,5 yıl sonra 1983’te yürürlükten kaldırılan 2487 sayılı Toplu Konut Yasası’dır.⁶ Toplu konut yapımında kamuya daha fazla rol biçen Yasa, piyasa dinamiklerince gördüğü yoğun muhalefetin sonucunda Mart 1984 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır. Bu Yasa’nın yerine getirilen 2985 sayılı Toplu Konut Yasası ile özel kesimdeki toplu konut üretimi yapan kuruluşların Toplu Konut Fonu’ndan yararlanması sağlanmıştır. Yasa’nın uygulanmasına dair çıkarılan Tüzük’te bireysel krediler konut alıcıları ve konut yapımcıları olarak belirtilmiştir. Böylece özel kesimdeki toplu konut firmaları da konut kuruluşu kavramına dahil edilerek büyük holdingler ve konut yapım ortaklıkları kamu kaynaklarından yararlanması sağlanmıştır (Keleş, 2012; 477-480).

1980'li yılların sonlarına doğru konut üretim süreci hızlanmış, endüstriyel bir nitelik kazanarak "uydu" kentlerin yaratılması sürecine girilmiştir. Kentsel mekânlar kârlı bir yatırım ve birikim alanı olarak finans ve hizmet sektörünün artan ağırlığıyla birlikte sermayenin artan oranda etki alanına girmiştir. Kent merkezindeki büyük şirket gruplarının ofislerinin bulunduğu gökdelenler, çok katlı lüks alış-veriş merkezleri, lüks otel ve konutların inşası ile mülkiyet el değiştirmeye başlamıştır. Kentlerin çeperlerinde araziler bir yandan büyük toplu konut projeleri, alış veriş merkezleri vb. amaçlarla hızla imara açılmıştır. Bu projeler için gerekli arazi ise hazine ya da geniş özel mülk çiftliklerin satın alınması ve kamulaştırılması yöntemiyle sağlanmıştır. Bu dönemde Emlak Bank kredileriyle desteklenen büyük projelerin yapımını büyük sermaye gruplarına ihale edilerek TOKİ üzerinden devlet eliyle gerçekleştirilen geniş çaplı toplu konut projeleri, büyük sermayeli kent yatırımcısına birikim olanakları sunmuştur. Benzer şekilde belediyelerin imar kararları üzerinde etkide bulunan çevrelere rant ve birikim olanağı sunulmuştur. Kentin imarsız arazileri üzerinde düşük maliyetle kaçak konut yapımı ise sürdürülmüştür (Kurtuluş, 2000: 62-5). 1980 öncesinde olduğu gibi sonrasında da kentlerde sağlıksız yapılaşma, rant ve arsa spekülasyonunun önü alın(a)mamıştır. 1990-1995 döneminde bir milyondan fazla nüfuslu kentlerin ağırlığı arttığına dikkat çeken Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (1996-2000) göre, kentlerde planlama faaliyetine gereken önem ve öncelik verilememiş, bunun sonucunda kent rantlarının plansız ve yasadışı yollarla paylaşılması sorunu artmıştır. Büyük kentlerdeki altyapı ve ulaşım sorunları

ağırlaşmış ve gecekondu alanları genişlemiştir. Kentsel arsa üretiminin ihtiyaca cevap verememesi ve bu alandaki rantların yüksekliği kaçak yapılaşmayı sürekli hale getirmiştir. Büyük şehirlerdeki konutların yarıdan fazlası gecekondu ve ruhsatsız konuttur (DPT, 1995: 172-3).

Aşağıdaki Tablo kamusal nitelikteki kuruluşlarının Cumhuriyet'in kuruluşundan 2002'ye konut üretim miktarını göstermektedir.

Tablo'ya göre Türkiye'de 2000'e kadar kamu öncülüğünde üretilen toplam konut sayısı yaklaşık 1 milyon 323 bindir. 2000 yılında gerçekleştirilen bina sayımı istatistiklerine göre, Türkiye genelinde kentsel alanlarda inşa edilmiş kentsel konut (daire) sayısı yaklaşık 13 milyon 600 bindir. Bunların yüzde 62'sinin inşaat ruhsat izni, yüzde 33'ünün de yapı kullanım izni bulunmaktadır. Ülke genelinde inşaat ruhsat izni ve yapı kullanım izni alınmadan üretilen konut stokunun tamamı kaçak statüsüne girmektedir (Hepşen, 2010: 101). Bu durumda 2002 yılı itibarıyla konutların 9 milyon 112 bini kaçak olduğu anlaşılmaktadır. Toplam konut sayısı ile kıyaslandığında kamu öncülüğünde üretilen konut sayısı toplam içinde yüzde 9,7'ye tekabül etmektedir. Yani devlet konut sorununun çözümüne kayıtsız kalıp kaçak yapılaşmaya göz yummuştur!

Türkiye'de kentleşme ve barınma sorununun artarak sürdüğü 1980 sonrasında 2000 yıllara kadar değişen en önemli nokta, piyasa temelli çözümün neoliberal bir politika olarak açıkça benimsenmiş olmasıdır. Gayrimenkul üretiminde finansallaşmanın önü açılırken, inşaat şirketlerinin önemli bir kısmı bu süreçte büyümüştür. İpotekli konut kredi sistemiyle konut pi-

Kent merkezindeki büyük şirket gruplarının ofislerinin bulunduğu gökdelenler, çok katlı lüks alışveriş merkezleri, lüks otel ve konutların inşası ile mülkiyet el değiştirmeye başlamıştır.

Tablo: 2002'ye Kadar Konut Finansmanı Sağlayan Kurumların Konut Üretimi

Kurumlar	T. Emlak Bankası (1926-1998)	SSK	OYAK	Bayındırlık ve İskan B.	BAĞ-KUR	TOKİ
Uygulama Dönemi	1944-2000	1962-1987	1963-1992	1966-1988	1975-1980	1984-2002
Konut Sayısı	90.915	233.289	55.248	893.050	7.412	43.145

Kaynak: DPT Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu.

1999 Marmara Depremi, 2000, 2001 ekonomik krizlerin ardından “dönemin acil ihtiyaçlarına cevap verecek özellikler” taşımasının etkisiyle Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı döneminde “inşaat sektörü stratejik bir tercih olarak öne çıkarken”, 2008 krizi sonrasında söz konusu tercih daha belirgin hale getirilmiştir.

yasasının finansallaşması yönünde daha büyük ölçekte değişim süreci ise 2002 sonrasında yaşanmıştır.

ii. 2002-2023: zorunlu kentsel dönüşüm, mega projeler ve barınma krizi

1999 Marmara Depremi, 2000, 2001 ekonomik krizlerin ardından “dönemin acil ihtiyaçlarına cevap verecek özellikler” taşımasının etkisiyle Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarı döneminde “inşaat sektörü stratejik bir tercih olarak öne çıkarken”, 2008 krizi sonrasında söz konusu tercih daha belirgin hale getirilmiştir. 2008 kriz ortamında AKP hükümeti, iç talebi teşvik edip ekonomiyi canlandırmak için inşaat sektörüne yüklenmiştir (Yeşilbağ, 2016: 613-9). Türkiye’de AKP ile birlikte 2002 sonrası inşaat odaklı büyüme sürecinin aynı anda uygulamaya geçirilen iki temel ayağı bulunmaktadır. Birincisi TOKİ öncülüğünde yürütülen zorunlu kentsel dönüşüm projeleri, ikincisi ise Yap İşlet Devret’in (YDİ) bir biçimi olan Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) yöntemiyle sürdürülen “mega projeler”dir! Önce birincisini, sonra da ikincisini ele alarak sürece biraz yakından bakacağız.⁷

emlak balonu ve barınma krizi

Mega projeler eşliğinde yap-sat modeliyle sürdürülen kentsel dönüşüm sürecinde aşırı yükselen arsa, arazi ve ev fiyatları ve spekülasyon ile “gayrimenkul çılgınlığı” Türkiye ekonomisinin son 20 yılına damgasını vurmuştur! Neoliberal finansallaşma politikalarının daha da belirgin bir şekilde uygulandığı AKP iktidarı döneminde Türkiye ekonomisi ve inşaat sektörü muazzam bir dış borç stoku ile büyümüştür. 2002’den bu yana büyümenin “lokomotifi” olarak gösterilen inşaat sektörünün GSYH içinde artan ağırlığı sektörün ekonomideki rolüne ışık tutmaktadır. İnşaat/GSYH oranı 2004’te yüzde 3,8 iken, 2017’de yaklaşık yüzde 9’a çıkmıştır. Karaçimen ve Çelik’in dikkat çektiği gibi, geri bağlantıları oluşturan çimento, metal, ağaç, cam gibi çok sayıda sektörle, ileri bağlantıları oluşturan bankacılık, sigortacılık, emlakçı-

lık, dayanıklı tüketim eşyaları gibi sektörler birlikte düşünüldüğünde, inşaatın Türkiye GSYH içindeki payı yüzde 20-25’lerde seyrettiği tahmin edilmektedir (Karaçimen ve Çelik, 2017: 83-101). Türkiye’de inşaat sektörünün büyümesine paralel bir şekilde, bir yandan konut kredisi faiz oranları düşerken diğer yandan konut kredilerinde vadeler uzatılmıştır. Bankaların açtığı konut kredilerinde 2000 öncesi dönemde 10 yılı bulan vadeler 2006’dan sonra 20 yıl hatta 30 yıla kadar uzatılmıştır. 2006’da bankalara “konut ipoteği yoluyla uzun dönemli düşük faizli konut kredisi verme hakkı” tanınmıştır (Yeşilbağ, 2016: 612).

Türkiye konut piyasasının 2002 sonrası en önemli aktörü Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) olmuştur. Dönemin başbakanı Turgut Özal zamanında “1984 yılında yürürlüğe giren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu ile özerk Toplu Konut Fonu’na haiz, Genel İdare dışında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı adı ile kurulan” TOKİ’ye AKP’nin ilk kez iktidar olduğu 58. Hükümet döneminde bir vizyon biçilmiştir. TOKİ’nin kurumsal yapısı yenilenmiş, yetkileri genişletilmiştir. “2001 yılında T. Emlak Bankası’nın bankacılık faaliyetleri Ziraatbank ve Halkbank’a” aktarılırken, “bankacılık faaliyetleriyle ilgisiz olan aktif ve gayrimenkulleri TOKİ’ye aktarılmıştır.” Emlak Bankası’ndan TOKİ’ye lüks ve pahalı özelliğe sahip olan 2050 konut ve 132 işyeri, 7.800.000 metrekare arsa devredilmiştir. Arsa Ofisi’nin görev ve sorumluluklarının TOKİ’ye devredilmesiyle 64,5 milyon metrekare arsa Aralık 2004’te TOKİ mülkiyetine geçirilmiştir (TOKİ, 2019). Arsa Genel Müdürlüğü 2004’te 5273 sayılı Yasa ile TOKİ’ye devredilmiştir. 2007’de Mesken Daire Başkanlığı TOKİ’ye bağlanırken, 5609 sayılı Yasa ile Mart 2007’de 775 sayılı Gecekondu Yasası’nın Bayındırlık ve İskân Bakanlığı’na vermiş olduğu yetkiler TOKİ’ye devredilmiştir (Keleş, 2012: 404).

2002 sonrasında TOKİ olağanüstü yetkilerle donatılırken Türkiye konut piyasasının en büyük şirketi ise hisselerinin yarısına yakınına TOKİ’nin sahip olduğu Emlak

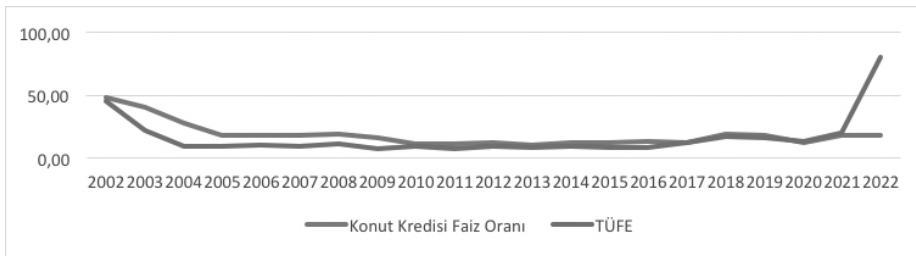
Konut GYO olmuştur. Kamu ihaleleri ile TOKİ üzerinden inşaat şirketlerine kaynak aktarımı yapılırken TOKİ ve Emlak Konut GYO, devlet adına inşaata ve finansmana yönelik üretim, finansman ve pazarlama yapan bir piyasa aktörü gibi çalışmaktadır. Kredi hacmini arttıracak şekilde konut temelli inşaat faaliyetlerinin temel dayanaklarından birisi ABD 2008 ve öncesindeki emlak balonu ve finansal krizlerde olduğu gibi düşük faiz politikasıdır.⁸ AKP'li Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan'ın 2014'ten bu yana yükselen enflasyona rağmen "faiz sebep enflasyon sonuçtur!" şeklinde piyasa ekonomisine aykırı bir iddia ile faizleri düşük tutma politikasının en önemli sebebi ipotekli konut satışlarını teşvik ederek inşaat sektörünü ayakta tutma çabasıdır. Ki, bu ısrar çok sayıda başkanın görevden alınarak TCMB'nin özerkliğini kaldırma pahasına yapılmıştır! Aşağıdaki Grafik 2002'den 2022'ye Türkiye'de inşaat ve borç odaklı ekonomik büyüme ile finansallaşmaya dayalı konut üretimini düşük faiz politikası ile gerçekleştirdiğini yansıtmaktadır.

AKP döneminde TÜİK'in enflasyonu düşük göstermeye yönünde şaibeli verilerine rağmen Grafik'te görüldüğü gibi konut kredisi faiz oranları dönem boyunca enflasyona çok yakın bir seyir izlemiştir. Örneğin, 2022 Haziran ayı itibari ile konut kredilerinde aylık faiz oranı yüzde 1,41, yıllık bileşik faiz ise yüzde 18,24 seviyesinde gerçekleşirken (GYODER, 2022: 41), 2022 Haziran ayı TÜİK verilerine göre yıllık enflasyon yüzde 78,62 düzeyinde gerçekleşmiştir. TÜİK ile eş zamanlı olarak yıllık ve aylık enflasyonu açıklayan Enflasyon Araştırma Grubu'na (ENAG) göre ise 2022 Haziran'da Tüketici Fiyat Endeksi yüzde 8,31 artışla yıllık yüzde 175,5 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi "resmi" enflasyonun yaklaşık 4 katı, ENAG'ın açıkladığı enflasyonun ise yaklaşık 10 katı altında faiz oranıyla konut kredisi sunulmaktadır. Her halükarda enflasyonun çok altında konut kredisi faiz oranlarıyla inşaat sektörüne kaynak aktarılmaktadır. Bu bölümde gösterildiği gibi Türkiye'de 2002'den 2022'ye evsahibi oranının azaldığı ve kiracı oranının arttığı düşünüldüğünde AKP'nin ucuz krediyle gayrimenkul zenginlerine kaynak aktardığı ya da servet transfer ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de inşaat ve gayrimenkul sektöründeki büyüme ve birikim süreci gayrimenkul yatırım ortaklıkları (GYO) biçiminde bir örgütlenmeyle tekelleşmeyi doğurmuştur. 2002 yılı itibariyle Türkiye menkul kıymet borsasında 9 GYO bulunurken aynı tarihte, 22 adet A tipi menkul kıymet yatırım ortaklığı (MKYO) faaliyet göstermekteydi. SPK 2018 Yılı Faaliyet Raporu'na göre Borsa İstanbul'da (BİST) işlem toplam 49 yatırım ortaklığının 33'ü yani yüzde 67'si gayrimenkul yatırım ortaklığından oluşmaktadır. Bu yatırım ortaklıklarının büyük bir kısmı 2002 ve 2010'dan itibaren kurulmuştur (SPK, 2019). 2018 yılı itibariyle GYO'lar içerisinde Emlak Konut GYO yüzde 30 ile en büyük ortaklıktır. Emlak GYO'yu yüzde 15 ile Torunlar GYO, yüzde 8 ile İş GYO, yüzde 7 ile SİNPAŞ GYO ve yüzde 6 ile AKİŞ GYO izlemektedir. Bu beş GYO'nun Türkiye'de GYO'ların toplam büyüklüğü içinde yüzde payı ise yüzde 66'dır. Sektörün yaklaşık yüzde 45'ine Emlak Konut

Kredi hacmini arttıracak şekilde konut temelli inşaat faaliyetlerinin temel dayanaklarından birisi ABD 2008 ve öncesindeki emlak balonu ve finansal krizlerde olduğu gibi düşük faiz politikasıdır.

Grafik. Türkiye'de Konut Kredisi Faiz Oranları ve Tüketici Fiyat Endeksi (2002-2022)

Kaynak: TCMB ve TÜİK, EVDS, 2022.

Türkiye’de müteahhitlik hizmeti yürüten firma sayısı 2000’li yılların başında 40 bin civarında olduğu tahmin edilirken, bu sayı Ocak 2020’de 145 bini ticaret odalarına kayıtlı olmak üzere 453 bin 497’ye çıkmıştır.

GYO ve Torunlar GYO hâkim durumdadır (Alaybeyoğlu, 2019: 150).

Kredi mekanizması ve borçlarla desteklenen inşaat temelli ekonomik büyüme modeli Türkiye tarihinde belki de ilk kez arsa, arazi, işyeri ve konut biçiminde gayrimenkullerde balona neden olmuştur! Mevcut veriler ve gidişat buna işaret etmektedir: Enflasyonun çok üstünde fiyat artışları, ihtiyaca rağmen satınalma gücünün üstünde konut arz fazlası, kira çarpanı artışı, özellikle üretici firmaların kredi borçları, takibe düşen kredilerde artışlar, yoğun bir spekülasyon eşliğinde yatırım amacıyla konut talebinin artışı vd.

Kentsel dönüşümün kat karşılığı yapsat modeliyle sürdürülmesinin etkisiyle Türkiye toplumu tabiri caizse 2000’li yıllarının ortalarından bu yana arsa, arazi, gayrimenkul peşinde koşmaktadır. Toplumsal ruh haline ve spekülasyona işaret bağlamında Türkiye’nin en büyük konut üreticisi kurumu olan TOKİ’nin Başkanı Mehmet Ergün Turan’ın 3 Mart 2016’da yaptığı açıklama bunu teyit eder niteliktedir:

“Herkesin kentsel dönüşüm deyince ‘nereden para kazanırız’ değil ‘nasıl fedakârlık yaparız da bu işi çözeriz’ diye düşünmesi gerekiyor. Asıl sorunun kanuni düzenlemeden öte mantıksal yaklaşım sorunu olduğunu düşünüyorum. Herkes para kazanmak isterse birilerinin para kaybetmesi gerekir. Bana göre herkesin para kazanmak istemesi şehirlere kaybettirir.” (İHA, 3 Mart 2016).

Türkiye’de inşaat sektörü ve konut piyasasının 2000’li yıllardan bu yana artan cazibesi, bu piyasada spekülasyon yönünden de etki gücü daha yüksek olan farklı aktörleri harekete geçirmiştir. Örneğin, Türkiye’de müteahhitlik hizmeti yürüten firma sayısı 2000’li yılların başında 40 bin civarında olduğu tahmin edilirken, bu sayı Ocak 2020’de 145 bini ticaret odalarına kayıtlı olmak üzere 453 bin 497’ye çıkmıştır. Avrupa toplamında bu sayı 50 bin civarındadır. Türkiye, Çin’den sonra dünyada en fazla müteahhitlik firmasına sahip ikinci ülkedir (Balbay, 2020). Büyük bir kısmı kayıtdışı olmak üzere Türkiye’de 300 bin dola-

yında emlakçı olduğu tahmin edilmektedir (Kaya, 2018). Alagöz (2018) de aktardığı bilgilere göre Türkiye’de emlakçılık işinde, 150 milyar dolar yıllık değişim cirosu, 100 bin emlak ofisi sayısı, 140 bin çalışan sayısı, 12 bin eğitilmiş çalışan, 1200 kurumsal emlak ofisi sayısı, yüzde 60 kurumsal emlak ofisi ile yüzde 40 aracılı satış oranı bulunmaktadır. ING International’in yaptığı bir anket sonucuna göre, Türkiye’de ev satın almayı akıllı bir yatırım olarak görme oranı yüzde 70’tir. Bu oran, ABD’de yüzde 66 çıkmıştır. Araştırma sonuçlarına göre oranın en yüksek olduğu ülke ise yüzde 83 ile Lüksemburg’tur (Aktürk, 2018).

Artan inşaat ve gayrimenkul furçası yabancı yatırımların da ilgi odağı olmuştur. Örneğin 2014’te Türkiye’ye yönelik 5,8 milyar doğrudan yabancı yatırımının (DYY) 4,3 milyar doları yani yaklaşık yüzde 74’ü gayrimenkule yönelmiştir. 2017’de 8,1 milyar dolar DYY’nin 4,6 milyar dolarlık kısmı gayrimenkul alımına yönelmiş, gayrimenkul alımlarının toplam DYY içindeki payı yüzde 56,6 yükselmiştir (Sezgin, 2018: 13). Uluslararası Yatırımcılar Derneği’nin (UYD) 2018 yılı Uluslararası Doğrudan Yatırım Raporu’na göre, 2018 yılında Türkiye’ye, toplam 13,1 milyar dolarlık uluslararası doğrudan yatırım gerçekleşmiştir. Bu rakam 2013 yılında yüzde 22 iken, 2016 yılında yüzde 27, 2017 yılında yüzde 40 seviyesine yükselmiştir (YASED, 2018: 5).

Zorunlu kentsel dönüşümün kat karşılığı yapsat modeli nedeniyle hâlen milyonlarca konutun yeniden yapılmasına ihtiyaç bulunmasına karşın, Türkiye’de özellikle 2014 sonrasında konutta toplumun satın alma gücüne göre arz fazlası oluşmuştur. Buna rağmen konut fiyatları rasyonel bir temelde açıklanmayacak düzeyde yükselmektedir. The Economist (2020) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 2013 yılının 4. çeyreği ile 2018 yılının 4. çeyreğini kapsayan konut fiyatları artış sıralamasında yüzde 67,3 ile Türkiye 1. sırada yer almıştır. OECD’nin (2018) 2010-2017 dönemini kapsayan bir araştırmasına göre Türkiye’deki reel konut fiyat artışı yüzde 20, OECD hem de Euro Bölgesi ortala-

ması yüzde 11'dir. Knight Frank Küresel Konut Fiyat Endeksi 2021 yılı ikinci çeyrek sonuçlarına göre, Türkiye, Avrupa'da konut fiyatlarının en çok arttığı ülke olmuştur! Dünyada son bir yılda konut fiyatlarının en çok arttığı ilk 10 şehirden üçü Türkiye'dedir. 2020 ile 2021'in ikinci çeyrekleri arasında 55 ülke ve 150 şehri kapsayan araştırmada İzmir, İstanbul ve Ankara ilk 10'da yer almıştır (euronews. 18/02/2022).

Türkiye'de ev fiyatları ve kiralara enflasyon rakamlarını en az ikiye katlayarak artışını sürdürmektedir! Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2022 Mayıs ayı itibarıyla yıllık enflasyon yüzde 73,50 düzeyinde açıklanırken, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) açıklamalarına göre göre aynı ay itibarıyla konutta son bir yıldaki artış genelde yüzde 145,5 olmuştur. Yeni konutlarda bu artış yüzde 151,4, yeni olmayan konutlarda ise yüzde 126,4 düzeyinde olmuştur (Aktaş, 2022). GYODER 2022 2. Çeyrek Raporu'na göre, "Konut fiyatlarında, artan inşaat maliyetleri ve artan talep sebebiyle son 1 yılda yüzde 145,5 oranında rekor düzeyde bir artış görülmüştür. İstanbul'da bu oran yüzde 165,4'e çıktığı görülmektedir. Konut fiyatları yükselirken kiralarda da artış olmasına rağmen birçok şehirde yatırımların geri dönüş süresinin uzadığı görülebilmektedir. Krediyeye erişim imkânı bulabilenler ipotekli konut finansmanı çözümlerine yönelmiştir." (GYODER, 2022: 10).

Konut sektöründe inşaat izin ruhsatları ile yapı kullanım izinleri arasındaki farkın ruhsatlar lehine açılması, yapı stokundaki artışın talebin üzerinde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Ki, yapılan çok sayıda araştırma sürecin bu yönde ilerlediğini göstermektedir. Örneğin, ekonomi yazarı Kahveci'nin konut sorunu ve aşırı fiyat artışlarına dair hazırladığı bir yazı dizisine göre Türkiye'de 2013-2021 arasında yaklaşık 9 milyon nüfus artmıştır. 2013'de bir hane 3,6 kişiden oluşurken, 2021'de bu sayı 3,2'ye düşmüştür. Bu nüfus artışı en fazla 3 milyon konut ihtiyacı doğurmuştur. Oysa bu süreçte ülkede yapılan konut sayısı 7 milyondur! 2012 yılından 2020'ye yüzde 59,8 olan ev sahipliği oranı yüzde

52,5'e gerilerken, buna karşın alt gelir grubunun kiracılık oranı yüzde 22,8'den yüzde 30,3'e yükselmiştir. 2013-2021 yılları içinde nüfus artış ihtiyacının neredeyse iki katı yeni konut satılmıştır. Peki, bu konutları kim almakta ve fiyatlar neden artmaktadır? Kahveci'nin yanıtında öncelikle rant nedeniyle satın alımlar yer almaktadır! (Kahveci, 2022a; 2022b). Spekülasyon eşliğinde enflasyonun katlayarak rant biçiminde şişen fiyatlar ise emlak balonu anlamına gelmektedir!

ABD 2008 Krizi öncesinde konut arz fazlasına rağmen⁹ artan kredi hacmi, menkul kıymetleştirme ve yoğun spekülasyonla gerçek değerlerinin çok üstüne çıkan konut fiyatları emlak balonuna neden olmuştur! Türkiye'de İnşaat Mühendisleri Odası İstanbul Şube Başkanı Cemal Gökçe, 2014'te 300-400 bini İstanbul'da olmak üzere toplam 1 milyonun üzerinde konut arz fazlası olduğunu belirtmiştir. Türkiye Müteahhitler Birliği (TMB) Başkanı Mithat Yenigün, Temmuz 2019'da inşaat şirketlerinin elinde eritemeyen 800 bin ile 1 milyon arasında konut stokunun bulunduğunu açıklayarak hükümete sorunu çözmesi için çağrı yapmıştır (Dünya Gazetesi, 18.7.2019). TÜİK verilerinden hareketle ekonomi yazarı Ozan Gündoğdu'nun hazırladığı bir habere göre, 2019 yılı itibarıyla Türkiye'de tahminen 1,3 milyon civarında konut satışa hazır beklenmektedir (Gündoğdu, 2019).

Konut piyasasında balona işaret eden göstergelerden biri fiyat/kira çarpanının aşırı yükselmesidir. 2014 ve 2015 yılları için, IMF'nin Konut Gözlem Raporu'na göre, değer/kira oranında Türkiye 33 OECD ülkesi içinde birinci olmuştur (IMF Housing Watch, 2015). 2010-2018 arasında Türkiye yüzde 30 konut fiyat/kira endeksi ile OECD sıralamasında 4. sırada yer almıştır (OECD, 2018).

AKP iktidarında bütün ülkenin bir inşaat sahasına dönüştürülmesine ve yoğun bir şekilde konut üretilmesine rağmen kiracı oranları artmıştır. TÜİK verilerinden hareketle Birgün (30.07.2019) gazetesinin yayınladığı bir araştırmaya göre Türkiye'de

Türkiye'de 2002'de yüzde 18,7 olan kiracı oranı, 2018'de yüzde 28,7'ye yükselmiştir.

AKP ile konut üretimi bütünüyle kullanım değerinden soyutlanarak değişim değeri amacıyla üretilen bir metaya indirgenirken konut talep edenler devlet eliyle borçlandırma ve kredi mekanizmalarıyla para-sermaye döngüsüne entegre edilmiştir.

2002’de yüzde 18,7 olan kiracı oranı, 2018’de yüzde 28,7’ye yükselmiştir. TÜİK verilerine göre 2014’te konut sahipliği oranı 61,1 iken bu oran 2020’de yüzde 57,8’e düşmüştür (euronews, 30/04/2022). 2022 TÜİK verilerine göre Türkiye’de hane halkı harcamaları içinde konut ve kira giderleri yüzde 24’tür. Bu oran ile Türkiye, OECD ülkeleri arasında konut ve kira fiyatlarının en fazla yükseldiği ülkedir! Müftüoğlu’nun belirttiği gibi gelinen aşamada “Bugün birçok kentte asgari ücret seviyesinde kiralık bir ev bulmak neredeyse mümkün değildir. Türkiye’de nüfusun yüzde 88’inin kentlerde yaşadığı, kentlerde yaşayanların yüzde 70’inden fazlasının ücretle geçindiği ve ücretli emekçilerin yarısından fazlasının asgari ücret seviyesinde ya da altında bir gelire yaşamını sürdürmeye çalıştığı düşünüldüğünde barınma sorununun boyutu” trajik bir durumdadır! (Müftüoğlu, 2022).

Neoliberal politikaların tavizsiz bir şekilde uygulandığı AKP döneminde konut üretimi bütünüyle kullanım değerinden soyutlanarak değişim değeri amacıyla üretilen bir metaya indirgenirken konut talep edenler devlet eliyle borçlandırma ve kredi mekanizmalarıyla para-sermaye döngüsüne entegre edilmiştir (Doğru, 2016). 2002’den bu yana Türkiye’de borç ve inşaat odaklı büyüme sürecinde finansal kurumların ekonomi içindeki ağırlığı artmıştır. Türkiye’de finans sektörünün sağladığı kredilerin GSYH’ya oranı 1960 yılında yüzde 24,27 iken, bu oran 2017 yılında yüzde 80,84’e yükselmiştir (WorldBank, 2019). Türkiye “hanehalkı borcunun harcanabilir gelirine oranı” 2003’te yüzde 7,5 iken, 2015’te yüzde 52’ye çıkmıştır (Güngen, 2017: 29). BDDK 2019 Aralık Raporu’na göre, bankaların toplam aktif büyüklüğü 2012’de GSYH’nin yüzde 0,87’si kadarken, 2018 yılsonu itibarıyla GSYH’yi 1,10 oranı ile aşmıştır. Açılan toplam krediler içerisinde inşaat sektörü birinci sırada yer almıştır. BDDK verilerine göre 2003 yılında konut kredisinin toplam tüketici kredilerine oranı yaklaşık yüzde 11 iken, bu oran 2010’da yüzde 45’e, 2017 ise yaklaşık yüzde 48’e yükselmiştir.

Türkiye vb. dış kaynak bağımlısı ülkelere

ekonomik krizlerin en önemli nedenlerinden biri dış borç yükünün artmasıdır. Döviz kurundaki artışlar bu yükü katlayarak krizleri tetiklemektedir. TCMB verilerine göre finansal olmayan kurumların döviz varlık ve yükümlülükler arasındaki net döviz pozisyonu, 2005’ten sonra olağanüstü boyutlarda artarak açık vermektedir. Bu açık pozisyon 2017, 2018 ve 2019 yıllarında 200 milyar ABD dolarını aşmıştır! Bir ülkenin “yurt dışından alacaklarıyla, yurt dışına borçlarının net farkını” gösteren Net Uluslararası Yatırım Pozisyonu (UYP)’ye göre Türkiye 2019 yılı sonu itibarıyla net UYP’si 353 milyar dolarla açık vermektedir (TCMB, 2020).

Neoliberal finansallaşma politikalarını tavizsiz bir şekilde uygulandığı AKP iktidarı döneminde inşaat ve dış borca dayalı olarak büyüme modeli Türkiye ekonomisini büyük bir yıkımın eşiğine taşımıştır! Türkiye’nin borç ve inşaat odaklı büyüme sürecinde cari açık ve brüt dış borç stokunda muazzam artışlar yaşanmıştır. Keza, Türkiye tarihinin en büyük kriz dönemi olan 2000 yılında 118,6 milyar dolar olan dış borçların GSYH’ye oranı yüzde 44,7 iken, 2019 yılı itibarıyla yaklaşık 445 milyar dolar olan dış borç toplamı GSYH’nin yüzde 59,4’üne yükselmiştir (Araman, 2022:234-5). AKP iktidarı öncesi 17 yıllık süreçte yıllık ortalama yüzde 0,7 (binde 7) cari açık veren Türkiye ekonomisi, AKP yönetiminin ilk 17 yıllık döneminde yıllık ortalama yüzde 4,8 oranında cari açık vermiştir (Eğilmez, 2020). Anlaşıldığı gibi Türkiye ekonomisi ve inşaat sektörü muazzam bir dış borç stoku ile büyümüştür.

İnşaat ve gayrimenkul sektörlerinin toplam dış borcu 2002’de 1,5 milyar dolardan 2019 ortası itibarıyla 27,5 milyar dolara yükselmiştir. Bu miktar, özel sektörün toplam dış borcunun yüzde 13,7’sine, finansal olmayan kuruluşların toplam borcununa yüzde 26’sına tekabül etmektedir. Türkiye ekonomisinin dış borç yükünün yüzde 13’ü inşaat sektörü üzerindedir. Ayrıca, “kullanım garantili KÖİ antlaşmaları ve Hazine teminatlı mega projelere dair göstergeler, sektördeki tıkanıklığın kamu maliyesi üze-

rinde de belirgin bir yük yaratmaya başladığını ortaya koymaktadır.” Yeşilbağ'ın çok yerinde belirttiği gibi “Bütünüyle değerlendirildiğinde bu göstergeler, AKP'li yıllara damga vuran inşaata dayalı birikim sürecinde şiddetli bir kriz durumuna işaret etmektedir. Küresel literatürde vurgulanan örüntülerden farklı olarak, Türkiye'nin inşaat krizinde mortgage piyasaları değil müteahhit borçları başat kriz dinamiği olarak öne çıkmaktadır (Yeşilbağ, 2020: 102-120).

Türkiye'de toplam yatırımlar içinde imalat sanayi yatırımları 2006'da yüzde 38,7'den 2015'te yüzde 27,5'e düşerken, aynı süreçte konut yatırımları yüzde 10,3'ten yüzde 12,8'e yükselmiştir. 2010'dan 2017'ye Türkiye milli gelirinde toplam 78,6 milyar dolar artış sağlanırken, dış borç 146 milyar dolar artış ile milli gelir artışını neredeyse ikiye katlamıştır! Bu borcun üçte biri inşaata yatırılmış ve inşaat yatırımlarının yedi yıllık toplamı 551 milyar doları bulmuştur. AKP döneminde dış borçlanmaya ve ithalata bağımlı bir tür büyüme süreci izlendiğini belirten Yeldan'ın da söylediği gibi “Türkiye son yedi yılda yarım trilyonu aşan inşaat yatırım” ile dışarıdan alınan borç betona gömülmüştür! Dış borçlara dayalı ekonomik bir model ise “her defasında dış ticaret açıkları, işsizlik ve yüksek enflasyon” yaratmış sürdürülemez dengelerin yarattığı krizler ile son bulmuştur! (Yeldan, 2018a; 2018b).

Türkiye'de takipteki kredi miktarındaki artışlar, kredilerin geri dönme riskinin yüksek ve dolayısıyla sağlıksız bir yapıda olduğunu göstermektedir. Kredilerin takibe dönüşüm oranlarında inşaat sektörü başı çekmektedir. İnşaat şirketlerinin aldıkları kredilerin takibe düşme oranı 2005'te yaklaşık yüzde 4,7 iken 2019'da yüzde 13,6'ya yükselmiştir. Takipteki krediler özellikle 2013 ve 2014 yıllarında yüzde 10'ların üstüne çıkmış, 2016, 2017 ve 2018 yılları boyunca yüzde 9'ların üstünde seyretmiş, 2019 yılında ise yüzde 13,59 ile zirve yapmıştır (TCMB EVDS, 2020). Takipteki kredilerin miktarında yaşanan dikkat çekici artış kriz koşullarının derinleşmesi hâlinde inşaat şirketlerinin kredileri ödemekte zor-

lanacağına ve artan oranda iflas riskiyle karşılaşacaklarına işaret etmektedir.

Türkiye'de GYO'lar, inşaat şirketlerinin tekelleşmesi ve finansallaşmasının birer aracı olduğu kadar spekülatif yatırımların çarpıcı bir örneğini oluşturmaktadır. Keza, GYO sektörü 2008 krizinden en sert şekilde zarar gören sektörler arasında yer almıştır. Türkiye'de gayrimenkul ve finansı bir araya getiren bir mekanizma olarak GYO'ların hızlı büyüme dalgası 2018 itibarıyla sona ermiştir. SPK 2019 verilerine göre, 2017 yılı sonunda 26,9 milyon TL ile zirve yapan GYO sektörünün piyasa değeri takip eden 6 çeyrek boyunca sürekli azalmış ve 2019'un 2. çeyreği sonunda 17,6 milyon TL'ye düşmüştür. GYO'lar 1,5 yılda TL bazında yüzde 35, dolar bazında yüzde 57 değer kaybetmiştir. yüzde 34'lük payıyla sektörün lideri konumundaki Emlak Konut GYO'nun aynı dönemde piyasa değeri yüzde 60 eriyerek 10,7 milyon TL'den 4,3 milyon TL'ye düşmüştür. Yeşilbağ'ın belirttiği gibi “Bu eğilimler devam ettiği takdirde gayrimenkul finansmanında önemli bir kaynak olan GYO sektörünün topyekûn bir çöküşe sürüklenmesi ihtimal dahilindedir!” (Yeşilbağ, 2020: 101-17).

Türkiye ekonomisinin dış kaynak bağımlı yapısından ötürü döviz kurunun artışı enflasyonu körükleyip ekonominin tümünü sarstığı gibi faizleri yukarı çekme baskısıyla konutta iç talebi düşürmektedir. Bu tıkanıklığı aşmak üzere AKP yönetince devreye sokulan politikalarından birisi gayrimenkulde yabancılara yönelik satış teşvikleridir. Yabancılara yönelik satışlardaki artışta TL bazında konut fiyatlarının ucuzlaşmasının yanı sıra, 2012'de yabancılara konut alımlarında müteakabiliyet şartının kaldırılması etkili olmuştur. Ayrıca, “yabancılara ve yurt dışında yaşayan Türk vatandaşlarına yönelik konut satışlarına tanınan KDV istisnası, 2017'de belirli koşulları sağlamak kaydıyla Türkiye'de konut satın alan kişilere vatandaşlık hakkı tanınması ile jeopolitik gelişmeler kaynaklı göç vb. faktörler” etkili olmuştur (Sezgin, 2018: 18-19). Yabancılara konut satışı TL'nin döviz kuru karşısındaki aşırı değer kaybı nedeniyle

2002'den 2022'ye bütün devlet destekli konut satış kampanyalarına rağmen, beklenen konut arz fazlası erilememekte ve kriz nedeniyle inşaat şirketleri iflas etmektedir.

Son birkaç yıldır Türkiye’de yargı sistemini en çok meşgul eden iki gündemden birisi yaşamını kaybeden vatandaşların ardından borç yükü bırakması nedeniyle varisleri tarafından açılan reddi miras davaları diğeri ise evsahibi kiracı dosyalarıdır.

son yıllarda artarak sürmektedir. Örneğin, 2021 ikinci çeyreğinde yabancılara yönelik 24.774 adet konut satışı 2022 ilk çeyreğinde yüzde 68,1 oranında artışla 41.635 adet olmuştur (GYODER. 2022: 13).

Türkiye’de 2014’te başlayan 2018’den bu yana derinleşerek devam eden ekonomik krizden en çok etkilenen sektör inşaatır. 2002’den 2022’ye bütün devlet destekli konut satış kampanyalarına rağmen, beklenen konut arz fazlası eritememekte ve kriz nedeniyle inşaat şirketleri iflas etmektedir. Sözcü gazetesinin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği’nin verilerinden yaptığı hesaplama göre Türkiye’de Ocak 2010’dan Aralık 2020’ye 10 yılda 65 binden fazla inşaat firması kapanmıştır. Bu rakamla en fazla iflasın yaşandığı sektör inşaat olmuştur. 2020 yılında 3 bin 155’i şahıs, bin 267’si limited ve 235’i anonim şirket olmak üzere bina inşaatı yapan toplam 4 bin 607 şirket kapısına kilit vurmuştur. Müteahhitler son bir yılda faaliyetini sonlandıran sektörler arasında ilk sırada yer almıştır! Habere göre, “Döviz kurlarının yüksek seyri ve faiz tarafındaki gelişmeler sektörde maliyetleri yukarı çekerken, nakit akışında zorlanan firmalar faaliyetlerini sonlandırma yolunu seçiyor. Artan konut stoku arz ve talep arasındaki dengesizliği ortaya koyarken, satışlardaki düşüş de gayrimenkul ticareti yapan ve aracılık eden firma sayısının azalmasına neden oluyor.” (istanbulgercegi.com, 23.01.2021).

Neoliberal politikalar Türkiye halkını borçla tüketime mahkum ederken, boştaki konut stokuna rağmen inşaat ekonomisi ve spekülasyon barınma krizine yol açmıştır. Bu trajik tablo son yıllarda artan dava dosyası sayılarıyla mahkemelere de yansımaktadır. Özellikle son birkaç yıldır Türkiye’de yargı sistemini en çok meşgul eden iki gündemden birisi yaşamını kaybeden vatandaşların ardından borç yükü bırakması nedeniyle varisleri tarafından açılan reddi miras davaları diğeri ise evsahibi kiracı dosyalarıdır. 19 Nisan 2022 tarihli Hukuki Haber sitesinde yer alan bir habere göre “Mirasın reddi davalarında rekor artış!” yaşanmıştır. Haberde yer

verilen Adalet Bakanlığına bağlı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü’nün Adli İstatistikler 2020 raporuna göre, 2017-2020 yılları arasında mirasla ilgili açılan dava sayısının toplamı 30 bin 861 olmuştur. Miras konusuyla ilgili açılan dava sayısı 2016 yılı ve öncesinde 106 iken 2017’de 233, 2018’de 719, 2019’da 4664 ve 2020’de 25.241’e yükselmiştir (Bu durumda 2020’de açılan dava sayısı 2017’nin 108 kat üstündedir!). Haberde icra iflaslarının arttıkça reddi miras davalarının çoğaldığına dikkat çekilerek icra dairelerindeki dosya sayısının son bir yılda 1 milyon 617 bin adet artarak 15 Nisan 2022 itibarıyla 23 milyon 464 bine çıktığı belirtiliyor. Habere ilgili görüşlerine yer verilen avukat Elvan Kılıç, 2019 yılında miras konu başlığı altında mahkemeye başvuran her 100 kişinin 78’inin reddi miras talebiyle başvuru yaptığını dikkat çekiyor. Kılıç, “Reddi miras mekanizması mirasın hükmi reddi nedeniyle tek tip nitelikte olmadığı için kesin istatistiklere erişmek mümkün değil. Ancak, özellikle ekonomik krizlerin ardından dönemsel olarak bu oranların daha da yukarıya çıkması normal” şeklinde değerlendirmede bulunuyor.

3 Ağustos 2022 tarihli Hürriyet gazetesinde İsmail Sarı tarafından hazırlanan bir habere göre, “Ev sahibi kiracı davalarında astronomik artış!” yaşanmaktadır. Son zamanlarda kira artışları nedeniyle yaşanan ev sahibi ve kiracı anlaşmazlıkları davaların artmasına neden olurken, bu tür davaların yükü bir yıl önce yüzde 20-30 civarındayken bu yük şu anda yüzde 50-60 civarına çıkmış durumdadır. Habere göre, birçok ev sahibi Tüketici Fiyat Endeksi’nin (TÜFE) belirlediği oranların veya kanuni sınır yüzde 25’in üzerinde artış yapmak isteyince konut piyasasında adeta büyük bir kriz ortaya çıkmıştır. Yüksek fiyattan kiralama yapan ev sahiplerinin, bu sefer kiralaları tahsil edememeye başlaması ve sahiplerinin kira düzeyini artırmak amacıyla eski kiracıları tahliye etmek istemesi söz konusu dava yükünü artıran faktörler olmuştur. Konuyla ilgili görüşlerine başvuru Tüketici Konfederasyonu Başkan

Vekili ve Tüketici Başvuru Merkezi Genel Başkanı Avukat İbrahim Güllü, “Kiralara getirilen sınırlandırmalara karşı ev sahipleri eski kiracılara psikolojik baskı yapıyor. Sürekli kira artışı talepleri ve dava tehdidi kiracıları bunaltmış durumda. Bu baskıdan bunalan kiracılar da bu haksız talepleri kabul etmek durumunda kaldı. Ama sonunda davalar ortaya çıktı. Ama dava yükü astronomik bir şekilde şişmiş durumda” şeklinde açıklamalar yapıyor. Güllü, açıklamalarına ayrıca şunu ekliyor: “Piyasada referans fiyat belirleyen emlakçılar ve ev sahipleri kira fiyatlarını artırdıkça artırdılar. Başkalarının daha yüksek kira ile kiraya verdiklerini gören ev sahipleri kiracılardan kira bedelinin arttırılması yönünde fahiş artışlar talep etti. Öyle ki bir önceki kiranın 3-4 katına varan artış talepleri sıradanlaştı. Durum böyle olunca da ev sahipleri ya artış yapmak için ya da eski kiracıyı çıkartıp daha yüksek bedelle kiraya vermek için sulh hukuk mahkemelerine başvurmaya başladılar. Bu da ev sahibi kiracı arasında yaşanan tahliye, kira tespit, kira alacağı şeklindeki davaların tüm davalara oranla önemli miktarda artmasına neden oldu.” Konuyla ilgili görüşleri alınan Gayrimenkul Hukuku Derneği Başkanı Avukat Ali Güvenç Kiraz ise 1-1,5 yıl öncesine kadar kira sözleşmeleri kaynaklı dava yükünün yüzde 20-30 civarından şu anda yüzde 50-60 civarına çıkmış durumda olduğunu belirtiyor. Bunun açılan her iki davadan birisinin kiracı mal sahibi ihtilafı demek” olduğuna dikkat çekiyor.

2002 sonrasında borç ve inşaat odaklı büyüme sürecindeki Türkiye ekonomisi 2018’de derin bir krize sürüklenirken konut sektöründeki mevcut veriler ciddi bir balona işaret etmektedir! AKP Hükümetinin yüksek enflasyona rağmen düşük faiz politikası, kamu arazilerinin ucuza peşkeşi, yabancılara yönelik satış teşvikleri, zorunlu kentsel dönüşüm projeleri¹⁰ ve inşaatata yönelik planlanan büyük ölçekli “mega projeler”, yaşanacak daha büyük ölçekte bir krizi öteleyen temel faktörler olarak da işlev görmektedir. Zorunlu kentsel dönüşüm amacıyla İstanbul’da çok sayıda

mahallede zorla yıkımın başlaması, AKP’li Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan tarafından yakın zamanda Cumhuriyet tarihinin en büyük sosyal konut projesinin ilan edilmesi,¹¹ Kanal İstanbul gibi mega projelerde ısrar, tarım ve turizm arazilerinin çeşitli yollarla imara açılması vd. Bütün bunlar 2018’de bu yana yaşanan krizi aşmak üzere iç talebi uyarıp ekonomiyi inşaat üzerinden canlandırmayı amaçladığı kadar büyük ölçekte bir inşaat/gayrimenkul krizini önlemeye yönelik hamlelerdir! Yani ekonomide yaşanacak daha büyük ölçekte bir deprem, yüksek enflasyonun çok altında konut kredi faiz politikası, kentsel dönüşüm ve mega projelerle ötelenmektedir! Türkiye gayrimenkul piyasasında hâlihazırda efektif talebe nazaran oluşan yaklaşık 1 milyon konut arz fazlasına rağmen, kat karşılığı yap-sat modeliyle zorunlu kentsel dönüşüm sürecinin sonuna gelindiğinde konut arz fazlasının katlanarak bir “deprem” gibi sektörü ve genel ekonomiyi daha da sert bir şekilde sarsacağını söylemek için kâhin olmaya gerek yoktur!

mega projeler ve kamunun sırtında mega borç yükü!

Türkiye’de inşaat temelli ekonomik büyüme ve buna bağlı olarak oluşan ekonomik krizin önemli dinamiklerinden birisi KÖİ ile yapılan büyük ölçekli “mega” projelerdir! 2002 sonrası YİD-KÖİ yöntemiyle maliyeti oldukça yüksek olan otoyol, metro, köprü, baraj, tünel gibi altyapı projeleri, hastane, okul, cezaevi gibi sosyal tesislerin inşası kamu tarafından özel şirketlere ihale edilmektedir. Bu projeler kapsamında projeyi üstlenen firmaya ya da konsorsiyuma kamu bankalarından düşük faizli kredi desteği sunulduğu gibi, devlet adına işletme süresi boyunca sağlanacak kazançla da asgari bir düzeyde garanti verilmektedir (Başar, 2003; Kılıçaslan, 2016). AKP döneminde olağanüstü boyutlarda arttırılan bu tip projelerle, proje yapımını üstlenen özel şirketlere devletin verdiği taahhüt ve garantiler, kamu bütçesi ve dolayısıyla Türkiye halkı topyekün borç yükü altına sokulurken, Türkiye ekonomisini in-

Türkiye’de inşaat temelli ekonomik büyüme ve buna bağlı olarak oluşan ekonomik krizin önemli dinamiklerinden birisi kamu-özel işbirliği ile yapılan büyük ölçekli “mega” projelerdir.

ENR'nin 2015-2019 yıllarını kapsayan araştırma sonuçlarına göre, Türkiye'de 100 milyon lira ve üstündeki inşaat ihalelerini alan 300 şirket içindeki ilk 20 şirket, toplam ihale değerinin yarısının almıştır.

şaat kaynaklı daha büyük bir kriz ortamına sürüklemetedir!

İntes 2019 Raporu'na göre, Türkiye'de 1986 yılından bu yana 2018 yılı Eylül ayı itibarıyla 239 KÖİ projesi imzalanmıştır. KÖİ sözleşmelerinde enerji sektörü 90 projeye ilk sırada yer alırken, onu 42 karayolu projesi, 22 liman projesi, 19 havaalanı projesi, 21 sağlık projesi, 17 yat limanı projesi, 16 Gümrük tesisi uygulaması izlemiştir (İntes, 2019: 27). Türkiye 2015 yılında toplam değeri 44,7 milyar doları bulan 7 KÖİ projesi ile, KÖİ modeliyle dünyada en çok yatırım yapan ülke olmuştur. 2015 yılında dünya genelinde bu türden yatırımlar içindeki toplam payı yaklaşık yüzde 40'ı bulmuştur. Türkiye'nin 2015 yılında proje başına ortalama yatırım tutarı (6,3 milyar dolar) ile dünyada aynı türden toplam 300 projenin ortalama yatırım tutarının (372 milyon dolar) 17 katını bulmuştur (Kılıçaslan, 2016: 393-4). EPEC (2019) verilerine göre Türkiye Avrupa KÖİ pazarında, KÖİ modelini dünyaya kazandıran İngiltere'nin de önünde açık ara birinci durumdadır (Yeşilbağ, 2020: 121).

ENR'nin 2015-2019 yıllarını kapsayan araştırma sonuçlarına göre, Türkiye'de son beş içinde açılan 100 milyon lira ve üstündeki inşaat ihalelerini alan 300 şirket içindeki ilk 20 şirket, toplam ihale değerinin yarısının almıştır. 2015 ve 2019 dahil son beş yılda imzalanan 761 sözleşmenin toplam parasal değeri ise 327 milyar 800 milyon TL değerinde iken bu yıllar içinde en çok ihale alan ilk 20 şirket bu değerinin yaklaşık 163 milyar 454 milyon TL'sini yani yüzde 49,86'sını almıştır. İlk 10 şirket ise 118 milyar 175 milyon TL ile yüzde 36,14'ünü almış durumdadır. Bu şirketler içinde ilk sırada Kalyon yer alırken, onu Kolin, Cengiz, Makyol, Özgün, IC İçtaş, Gülermak, Astur, Özaltın vd. takip etmiştir. Türkiye'de son beş yıl (2015-2019) içinde kamudan ihaleleri alan ilk 10 şirketin 300 şirket içinde payı yüzde 36, ilk 20 şirketin payı ise yüzde 50 düzeyindedir (ENR, 2019). 2020 yılında 137 ülkede 6 bin 400 ihalenin incelendiği Dünya Bankası altyapı ihaleleri raporunda, listenin

ilk 10'unda Türkiye'den 5 inşaat şirketi yer almıştır. Limak, listede dünyada kamudan en fazla ihale alan 1. şirket olurken Cengiz İnşaat ve Kolin İnşaat da ilk 5'te yer almıştır. Cengiz İnşaat 42,1 milyar dolar ile 3. Kolin ise 40.4 milyar ile 4. sırada yer almıştır (Independent Türkçe, 21.12.2020). KÖİ modeliyle şirketlere kaynak aktarımı yapıldığı şirketlere ayrıca vergi afları getirilmiştir! 2010 yılında çeşitli şirketlere ait 3 milyar 31 milyon 485 bin liralık vergi borcu silinirken, bunlar arasında inşaat şirketleri ve GYO'lar başı çekmiştir. Maliye Bakanlığı Ankara Merkezi Uzlaşma Komisyonu tutanaklarına göre 2010'da, Emlak Konut G.Y.O. A.Ş.'nin 335 milyon borcunun yüzde 99.7'si, Akfen G.Y.O. A.Ş.'nin 20 milyon borcunun yüzde 98'i, Albayrak G.Y.O. A.Ş.'nin 56 milyon borcunun yüzde 97,8'i, Cengiz İnşaat San.Tic. A.Ş.'nin 422 milyonluk borcunun yüzde 100'ü uzlaşma yoluyla silinmiştir (Yağmur, 2015).

AKP Türkiye'sinde YİD, KÖİ modeli yapılan projelerin hep aynı şirketlere paslanması kamuoyunda en sık tartışılan gündemlerden biridir. Sönmez ve Yeşilbağ'a göre, AKP döneminde "Kamu İhale Yasası"nda 32 kez değişiklik yapılmış olması, "kamu ihalelerinde ortaya çıkan rantı kendisine yakın sermaye gruplarına dağıtabilmek için özel bir çaba içerisinde" olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yapılan ihalelerde devletin toplum adına girdiği yükümlülükler şeffaflıktan uzak tutulmuştur. Örneğin, "Hazine Müsteşarlığı, değeri 1 milyar TL'nin üzerindeki kamu-özel sektör işbirliğiyle yapılan projelerde şirketin çekilmesi durumunda dış borcun yüzde 85'inin kamu tarafından üstlenilebileceğini, ancak hangi projenin Hazine garantisinden yararlandığının kamuya açıklanmayacağını karara bağlamıştır." TOKİ ve Emlak Konut üzerinden en prestijli arsalarda lüks konut üretimi büyük oranda Ağaoğlu, Aşçıoğlu, Varyap, İhlas, Torunlar, Kuzu, Ege Yapı inşaat gruplarına paslanırken, KÖİ'ye "dayanan büyük ölçekli projelerde ve TOKİ ihalelerinde ise Limak, Ağaoğlu, Varyap, Kalyon, Gap gibi benzer nitelikteki firmalar" belirgin bir ağırlığa sahip olmuştur (Sönmez,

2015: 31-2; Yeşilbaş, 2016: 618-22).

Toker'in belirttiği gibi, AKP iktidarı döneminde kamu ihalelerini hukuki/yasal bir meşruluğu olmaksızın kamu ihale türlerinden sadece biri olan "pazarlık usulü" 21/b maddesi ihaleleri adrese teslim etmeninin yöntemi olarak keyfi bir şekilde kullanılmıştır. Oysaki 4734 sayılı KİK'in 21/b maddesinin uygulanması bazı olağanüstü durumlara bağlıdır. Bunlar; "doğal afetler, salgın hastalıklar, can ve mal kaybı tehlikesi gibi ani ve beklenmeyen veya idare tarafından önceden öngörülemeyen olayların ortaya çıkması ve yapım tekniği açısından özellik arz eden veya yapı veya can ve mal güvenliğinin sağlanması açısından ivedilikle yapılması gerekliliği idarece belirlenen" hallerdir. Buna rağmen bu yöntem AKP yönetimlerinde adeta alternatifi olmayan tek "kural" olarak kullanılmıştır. Uluslararası Şeffaflık Örgütü (UŞÖ) bu durumu "kendisine emanet edilen gücün özel çıkarlar için kötüye kullanımı" olduğunu belirtmiştir. İktidar bu yöntemle yüksek sözleşme bedelleri düzenleyerek proje maliyetlerini olağanüstü bir şekilde arttırmıştır. Benzer şekilde AB'nin 2019 İlerleme Raporu'nda yolsuzluk ile kamu alımlarına dair hayli olumsuz bir tablo ortaya çıkmıştır. UŞÖ'nün 1995 yılından bu yana yayınladığı Yolsuzluk Algı Endeksi'ne göre Türkiye 2018 yılında 35 OECD ülkesi arasında 34. sırada yer almıştır (Toker, 2020: 15-31).

2002 sonrası "Türkiye'de Yeni Kapitalizm" olarak ele alan Buğra ve Savaşkan'a göre, neoliberalizmle uyumlu bir şekilde dini kimlik etrafında örülen siyasal ve ekonomik çıkar ağlarının "bir ilişki sermayesi" olarak da kullanıldığı AKP döneminde özellikle kamu ihaleleri üzerinden desteklenen sermaye grupları olağanüstü bir şekilde büyümüştür. Bu şirketlerin sahipleri dünyanın varlıklı kişileri listesine girmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2015).

Türkiye'de YİD-KÖİ modeli ile yaptırılan "mega" projelerle kamu ekonomisi borç bataklığına sürüklenirken ülke ekonomisi, daha da büyük bir yıkım tehdidiyle karşı karşıya bırakılmıştır! Kanal İstanbul gibi mega projelerde ısrar edilmesi, zorunlu

kentsel dönüşümün piyasa dinamikleri ve müteahhitlerin inisiyatifinde zorla kentsel dönüşüme tabi kılınması, aşırı artan konut fiyatları ve ev kiralari nedeniyle ilan edilen Türkiye tarihinin en Sosyal Konut Projesi vb. politikalar kriz içindeki bir ekonomiyi inşaat üzerinden canlandırmanın araçları olduğu kadar 2018'den bu alarm veren inşaat/konut sektörünü ayakta tutmanın bir çabası durumundadır.

AKP'nin iktidara geldiği 2002'den bugüne ekonomik faaliyetler içinde inşaat sektörüne ağırlık verilmesine karşın konut sorunu çözülmediği gibi "ucube" bir mimari ile kentlerimiz betona gömülmüştür! Geline aşamada ekonomik krizden en çok sarsılan sektörün başında inşaat yer almaktadır. Dahası inşaat/gayrimenkul üzerinden kayrılarak büyütülen sermaye grupları ile ülkenin geleceği ipotek altına alınmış, yoğun bir spekülasyonla arsa ve konut fiyatları uçuşa geçmiştir. Hem üretici (firma) hem de tüketici kredileri açısından inşaatın finansal sektördeki ağırlığı inşaat şirketleri ile birlikte finansal kuruluşları batma riskiyle karşı karşıya bırakmıştır! Yapılan milyonlarca yeni konuta ve satılmayan konut stokuna rağmen kiracı oranı artmış, asgari ücreti ikiye üçe katlayan kira fiyatları nedeniyle barınma krizi açığa çıkmıştır. Türkiye'nin 2023'e uzanan son 20 yılında neoliberal iktisat politikalarının bir uzantısı olarak tezahür eden borç ve inşaat odaklı ekonomik büyüme modeli, konut balonu ve barınma sorunu ile birlikte Cumhuriyet tarihinin en büyük krizi denilebilecek bir manzara ortaya çıkarmıştır!

3. sonuç

Türkiye Cumhuriyet'in 100. yılına demokrasi, insan hakları, siyasal rejim, gelir dağılımında adaletsizlik, hayat pahalılığı, işsizlik vd. sorunların yanında barınma kriziyle girilmiştir. Cumhuriyet'in ilk asrında barınma sorununa esaslı bir çözüm geliştirilmemiştir. Bu durum deprem başta olmak üzere doğal afetlere karşı korunaksız evler, can ve mal kayıpları, sağlıksız barınma koşulları, tarihi ve doğal alanların katliamı, "ucube" bir mimari, betona gö-

AKP'nin iktidara geldiği 2002'den bugüne ekonomik faaliyetler içinde inşaat sektörüne ağırlık verilmesine karşın konut sorunu çözülmediği gibi "ucube" bir mimari ile kentlerimiz betona gömülmüştür.

Ekolojik dengeleri gözeten, altyapısı her yönüyle planlanmış bir kentleşme ve sağlıklı yaşam alanları erişilebilir koşullarda halka sunulmalıdır. Sosyal adalet bunu gerektirir.

mülü çarpık bir kentleşme vb. yığınla soruna neden olmuştur. Geline aşamada sorunun kısa vadeli çözümüne F. Engels 150 yıl öncesinden işaret etmiştir! Ona göre, konut sorununun nihai çözümü ortak mülkiyete dayalı sınıfsız bir toplumda mümkündür ancak, “konut darlığını” giderecek miktarda mesken ve bina halihazırda bulunmaktadır. Devlet müdahalesiyle bu konutlara evsiz ve kalabalık yaşayan işçilerin yerleştirilmesi ile soruna kısa vadede çözüm üretilebilir (Engels, 1992: 23-35). Türkiye’de hâlihazırda 1 milyon üstünde satılmayan konut stoku bulunduğu düşünüldüğünde ekonomik kriz ortamında akıbeti belirsiz “tarihin en büyük sosyal konut projesi” yerine öncelik bu konutların kamulaştırılıp ihtiyacı olan kesimlere ucuz kiralama ya da uygun fiyatlarla satılması yoluna gidilebilirdi!¹² Konut sorununu çöz-

mek üzere tercih edilen kat karşılığı yap-sat modeliyle zorunlu kentsel dönüşüm kentleri daha da keşmekeş bir duruma sürüklemektedir. Çünkü, bu modelle arsa ve konut fiyatları spekülasyon eşliğinde sürekli artarken, zamanla toplum ihtiyacını aşan bir konut stoku nedeniyle ekonomik kaynakların heba edilmesine ya da halkın tabiriyle betona gömülmesine neden olacaktır. Böyle olmaması için yapılması gereken, ilgili yerel ve merkezi birimlerin organizasyonu kent planlamacıları, çevre örgütleri gibi mesleki kuruluşların ve de yerel halkın katılımıyla demokratik ve adil bir kentsel dönüşüm modelidir. Bu kapsamda ekolojik dengeleri gözetin, altyapısı her yönüyle planlanmış bir kentleşme ve sağlıklı yaşam alanları erişilebilir koşullarda halka sunulmalıdır. Sosyal adalet bunu gerektirir.

kaynakça

- Akçay, Ü. (2017) “Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun ‘Özelleştirilmesi’”. P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik ve H. Mıhçı (der.), Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek içinde, İstanbul: Notabene Yayınları.
- Akçay, Ü. (2017), Barınma hakkının finansallaştırılması, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/04/03/barinma-hakkinin-finansallastirilmasi> adresinden 22.12.2020 tarihinde erişildi.
- Aktaş, A. (2022), Konut fiyatındaki “resmi” artış yüzde 150’ye dayandı, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/konut-fiyatindaki-resmi-artis-yuzde-150ye-dayandi/664643> adresinden 13.09.2022 adresinden tarihinde erişildi.
- Aktürk, E. (2018, Ocak, 07), Türkiye ev sahipliği oranıyla 41. sırada, <https://www.haberturk.com/turkiye-60-ev-sahipligi-oraniyla-41-sirada-1785957-ekonomi> 07.01.2018, adresinden 19.05.2020 tarihinde erişildi.
- Alagöz, G. (2018, Haziran 05), Emlakçıya daha az komisyon, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/emlakciya-daha-az-komisyon-40858886>, adresinden 20.12.2019 tarihinde erişildi.

- Alaybeyoğlu, A. (2019), Sermaye Birikimi Çerçevesinde Türkiye’de Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları’nın Analizi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altaş, M. (2022, Eylül 14), Cumhuriyet tarihinin en büyük sosyal konut projesi 362 milyar liralık yatırımla hayata geçirilecek, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhuriyet-tarihinin-en-buyuk-sosyal-konut-projesine-vatandastan-yogun-basvuru/2684619> adresinden 04.10.2022 tarihinde erişildi.
- Araman, S.(2022) , Türkiye’de Konut Balonu, İnşaat/Gayrimenkul Furyası Kriz ve Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Kor Kitap.
- Aydın, S. (2003), “Türkiye’de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi.
- Aydın, S. (2003), “Türkiye’de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi.
- Balaban, O. (2016), “İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifini?”, İnşaat ya Resulullah içinde, Tanıl Bora (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 17-32.

- Balbay, M. (2020, Ocak 28), "Türkiye'de müteahhit sayısı: 453 bin 497 Almanya'da: 3 bin 550", <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mustafa-balbay/turkiyede-muteahhit-sayisi-453-bin-497-almanya-da-3-bin-550-1716733>, adresinden 13.02.2020 tarihinden erişildi.
- Başar, M. (2003), "Proje Finansmanında Tartışılan Bir Model: Yap İşlet Devret", Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19(1): 43-54, <https://dergipark.org.tr/en/pub/anadolulibfd/issue/47552/600714>, adresinden 24.12.2019 tarihinde erişildi.
- BDDK, (2008), ABD Mortgage Krizi, BDDK Çalışma Tebliği, https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0326_02.pdf, adresinden 12.09.2022 tarihinde erişildi.
- BDDK, (2019), "Türk Bankacılık Sektörü İnteraktif Aylık Bülten", <http://ebulten.bddk.org.tr/AylıkBulten/Gelismis.aspx>, adresinden 02.02.2020 tarihinde erişildi.
- Birdal, M. (2018), Bir Krizin Anatomisi, İstanbul: Kor Kitap Yayınları.
- Birgün, (2019, 30 Temmuz), Ev kirası baş belası: Ev sahibi oranı azalıyor, kiracı sayısı artıyor, <https://www.birgun.net/haber/ev-kirasi-bas-belasi-ev-sahibi-orani-azaliyor-kiraci-sayisi-artiyor-263347>, adresinden 30.07.2019 tarihinde erişildi.
- Boratav, K. (2005), Türkiye İktisat Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015), Türkiye'de Yeni Kapitalizm, İstanbul: İletişim Yayınları
- Çakır, S. (2007), Kentleşme ve Gecekondu Sorunu, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- ÇSB (1996, 3-14 Haziran) Habibat Gündemi ve İstanbul Deklarasyonu, Hedef ve İlkelere, Taahhütler ve Küresel Eylem Planı, Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı, Habibat II, Kent Zirvesi, İstanbul 3-14 Haziran 1996, <http://webdosya.csb.gov.tr/csb/dokumanlar/mpgm0029.pdf>, adresinden 20.06.2018 tarihinde erişildi.
- DPT (1963), Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).
- Dikkaya, M., Adem Üzümcü ve Deniz Özyakışır (2018), Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi, Ankara: Savaş Yayınevi.
- DPT (1962), Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967).
- DPT (1968), İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972).
- DPT (1972), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977).
- DPT (1979), Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983).
- DPT (1984), Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989).
- DPT (1995), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000).
- DPT (1995), DPT Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- DPT (2001), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Konut Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Dünya, (2019, Temmuz 18), TMB Başkanı Yenigün: Konut stoku müteahhitten fona geçmeli, <https://www.dunya.com/ekonomi/tmb-baskani-yenigun-konut-stoku-muteahhitten-fona-gecmeli-haberi-450171>, adresinden 20.07.2019 tarihinde erişildi.
- Eğilmez, M. (2020), Türkiye ekonomisinin son 17 yılı, <https://t24.com.tr/haber/mahfi-egilmez-yazdi-turkiye-ekonomisinin-son-17-yili,8545640>, adresinden 10.01.2020 tarihinde erişildi.
- Engels, F. (1992), Konut Sorunu, çev. G. Özdural, Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2013), İngiltere'de Emekçinin Durumu, çev. O. Emre, 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Enr Türkiye (2019), TOP300 (2019) Listesi, <https://www.enrturkiye.com/top300-2019/> adresinden 24.12.2019 tarihinde erişildi.
- Ercan, F. (2002), "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi" (1), Praksis Dergisi, 5: 25-75
- euronews (18.02.2022), Dünyada konut fiyatlarının en çok arttığı yerler: İlk 10'da Türkiye'den 3 şehir var, <https://tr.euronews.com/2022/02/18/dunyada-konut-fiyatlar-n-n-en-cok-artt-g-10-sehirden-3-u-turkiye-de> adresinden 13.09.2022 adresinden 13.09.2022 tarihinde erişildi.
- euronews (30.04.2022), Konut satışındaki artışa rağmen ev sahipliği oranı düşüyor, kiracılar artıyor <https://tr.euronews.com/2022/04/28/konut-sat-s-ndaki-art-sa-ragmen-ev-sahipligi-oran-dusuyor-kiracilar-art-yor> adresinden 13.09.2022 tarihinde erişildi.
- Gündoğdu, O. (2019, 19 Kasım), 5 soruda konut kredisi gerçeği, <https://www.birgun.net/haber/5-soruda-konut-kredisi-gercegi-276858>, adresinden 28.11.2019 tarihinde erişildi.
- Güngen, A. R. (2017), "Finansal Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye'de Devletin Finansallaşması", Finansallaşma Kısacında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve

- Emek içinde, P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik ve H. Mihçı (der.), İstanbul: NotaBene Yayınları. s. 23-45.
- Güvenç, M. ve Işık, O. (1999), Emlak Bankası 1926-1998, İstanbul, Emlak Bankası Yayını.
- GYODER (2022, Ağustos 29), Gösterge, Türkiye Gayrimenkul Sektörü 2022 2. Çeyrek Raporu Sayı:29, <https://www.gyoder.org.tr/files/202209/d14e2f29-fe48-41ca-bb1ad7fb826abe00.pdf> adresinden 04.10.2022 tarihinde erişildi.
- Harvey, D. (2013), Asi Şehirler: Şehir Hakından Kentsel Devrime Doğru, çev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis Yayınları
- Hepşen, A. (2010), Gayrimenkul Piyasaları ve Finansmanı, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hepşen, A. (2011), Finansal Krizlerde Gayrimenkul Finansman Piyasalarının Rolü ve Gayrimenkul Fiyat Endekslerinin Önemi, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hukuki Haber (19.05.2022), Mirasın reddi davalarında rekor artış! <https://www.hukuki-haber.net/ekonomi/mirasin-reddi-davalarinda-rekor-artis-h447283.html> adresinden 02.10.2022 adresinden tarihinde erişildi.
- IMF (2015), "Global Housing Watch", <http://www.imf.org/external/research/housing/> adresinden 09.09.2015 tarihinde erişildi.
- Independent Türkçe, Dünya Bankası'nın raporuna göre dünyada kamudan en fazla ihale alan şirket Limak, <https://www.indyturk.com/node/288881/ekonomi%CC%87/d%C3%BCnya-bankas%C4%B1%E2%80%99n%C4%B1n-raporuna-g%C3%B6re-d%C3%BCnyada-kamudan-en-fazla-ihale-alan-%C5%9Firket>, adresinden 21.12.2020 tarihinde erişildi.
- İHA, (2016, 3 Mart), TOKİ, 2016'da rekor kıracak! <https://www.ihacom.tr/haber-toki-2016da-rekor-kiracak-540734/> adresinden 14.12.2019 tarihinde erişildi.
- İNTES, (2019), Türkiye İnşaat Sanayicileri İşveren Sendikası (İntes) Ağustos 2019 Raporu, https://intes.org.tr/wp-content/uploads/2019/08/insaat_raporu-a%C4%9Fustos.pdf, adresinden 10.05.2020 tarihinde erişildi.
- İstanbul Gerçeği, Son bir yılda 5 bine yakın inşaat şirketi kapandı, İstanbul gerçeği, https://www.istanbulgercegi.com/son-bir-yilda-5-bine-yakin-insaat-sirketi-kapandi_233911.html#.YAv4Qqkhnlw.twitter, adresinden 24.01.2021'de indirildi.
- Karaçimen, E. ve Çelik, Ö. (2017), "Türkiye'de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanma İlişkisi", Finansallaşma Sürecinde Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek içinde, P. Bedirhanoglu vd. (der.), İstanbul: Note Bene Yayınları, s. 83-103.
- Kahveci, İ. (2022a) Konut&gıda sorunu nasıl çözülecek? <https://www.karar.com/yazarlar/ibrahim-kahveci/konutgida-sorunu-nasil-cozulecek-1592719> adresinden 13.04.2022 tarihinde erişildi.
- Kahveci, İ. (2022b), Konut ihtiyaçtan mı ranttan mı? <https://www.karar.com/yazarlar/ibrahim-kahveci/konut-ihtiyactan-mi-ranttan-mi-1592728> adresinden 13.04.2022 tarihinde erişildi.
- Kansu, A. (2011), Konut Balonundan Finansal Krize, ABD Mortgage Krizi, İstanbul; Scala Yayıncılık
- Kaya, O. S. (2018, 3 Ekim), 2018 Konkordato İsteyen Tüm İnşaat Firmaları, <https://www.insaport.com/haberler/sektorel/konkordato-isteyen-insaat-firmalari/> adresinden 10.01.2019 tarihinde erişildi.
- Kaynar, A. K. (2015), Sermayenin Coğrafyası, Yayılan Sermayenin Daralan Mekânları, Ankara: Notebene Yayınları.
- Keleş, R. (2012), Kentleşme Politikası, Ankara: İmge Kitapevi.
- Keyder, Ç. (2005), Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim Yayınları
- Kılıçaslan, H. (2016), "Kamu Hizmetleri ve Finansmanı Açısından Türkiye'de Kamu Özel İşbirlikleri", Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 385-398, <https://dergipark.org.tr/en/pub/bsbd/issue/43860/539491>, adresinden 24.12.2019 tarihinde erişildi.
- Kindleberger, Charles P. ve Robert, Z. Aliber. (2014), Çılgınlık, Panik ve Çöküş, Finansal Krizler Tarihi, çev. Ü. Şensoy, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurtuluş, H. (2000), "Türkiye'de Kentsel Metropoliten Alanların Biçimlenmesinde Devletin Rolü", İktisat Dergisi, Sayı: 404, s. 57-65.
- Lefebvre, L. (2007), Modern Dünyada Gündelik Hayat, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- NTV Para (13.09.2022), Cumhurbaşkanı Erdoğan sosyal konut projesinin ayrıntılarını açıkladı https://www.ntv.com.tr/ntvpara/cumhurbaskani-erdogan-sosyal-konut-projesini-acikliyor-canli,YFv-3gcbmbU6d8_ch-aEHMw adresinden 13.09.2022 tarihinde erişildi.
- OECD (2018), Analytical house prices indicators.

- Müftüoğlu, Ö. (2022), "Barınma hakkı mı rant mı?", <https://yeniyasamgazetesi3.com/barinma-hakki-mi-rant-mi/> adresinden 13.09.2022 tarihinde erişildi.
- Sağlam, S (2016). 1923-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Kent Ve Kentleşme Olgusu, Sosyoloji Konferansları No: 53 (2016-1) / 257-274, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/236371> adresinden 18.09.2022 tarihinde erişildi.
- Sarı, İ. (03.08.2022), Ev sahibi kiracı davalarında astronomik artış! 'Ocak 2023'e süre veriliyor, ev sahipleri çok pişman' <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ev-sahibi-kiraci-davalarinda-astronomik-artist-ocak-2023e-sure-veriliyor-ev-sahipleri-cok-pisman-42111868> adresinden 02.10.2022'de erişildi.
- Sarıbay, A. Y. (1985), Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Oluyor, İstanbul: Alan.
- Şenyapılı, T. (1998), Cumhuriyetin 75. Yılı, Gecekondu'nun 50. Yılı", 75 Yılda Değişen Kent Ve Mimarlık, Bilanço 98, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 301-316.
- Serdaroğlu, U. (2022, Eylül 14), 'Müjde'leri seçim yatırımı çıktı, <https://www.birgun.net/haber/mujde-leri-secim-yatirimi-cikti-402595> adresinden 01.10.2022 tarihinde erişildi.
- Sezgin, A. Ş. (2018), İnşaat Sektörü, İktisadi Araştırmalar Bölümü, İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Smith, T. (2011), "Sistematik Bir Küreselleşme Diyalektiğine Doğru", Yeni Yüzyılda Diyalektik içinde, B. Ollman ve T. Smith (der.), çev. Ş. Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, s. 244-270.
- Sönmez, S. (1998), Dünya Ekonomisinde Dönüşüm, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları
- Sönmez, M. (2015), AK Faşizmin İnşaat İşletesi, İstanbul: NotaBene Yayınları
- SPK (2019), Yatırım Ortaklıkları Halka Arz Verileri <http://www.spk.gov.tr/Sayfa/AltSayfa/417> 'den 3.04.2019 tarihinde erişildi.
- TCMB (2020), Özel Sektörün Yurt Dışından Sağladığı Uzun Vadeli Kredi Borcu - Borçluya Göre Dağılım (ABD doları), https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serie-Market/collapse_6/5977/DataGroup/turkish/bie_osuvbg/ adresinden 27.05.2020 tarihinde alındı.
- TCMB (2020), Uluslararası Yatırım Pozisyonu, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Uluslararası+Yatırım+Pozisyonu/> adresinden 27.05.2020 tarihinde alındı.
- TCMB (2020), TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?> adresinden 27.05.2020 tarihinde alındı.
- Tekeli, İ. (2009), Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2010), Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- The Economist, (2020), The Economist: House prices are surging in Turkey, Ireland, and Iceland, https://twitter.com/ricchie_no_t/status/1230111045718548486, 20.02.2020 tarihinde indirildi.
- Toker, Ç. (2020), Kamu İhalelerinde Olağan İşler, İstanbul: 4. Baskı, Tekin Yayınevi.
- TOKİ (2019), TOKİ Kuruluş ve Tarihçe, <https://www.toki.gov.tr/kurulus-ve-tarihce> 25.04.2019
- Türkay, M. (2009), Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları
- WorldBank (2019), The World Bank Data. <https://data.worldbank.org/indicator/FS.AST.DOMS.GD.ZS?end=2017&start=1960> adresinden 03.19.2019 tarihinde alındı.
- YASED (2018), Uluslararası Doğrudan Yatırımlar 2018 Yıl Sonu Değerlendirme Raporu, YASED Uluslararası Yatırımcılar Derneği.
- Yağmur, F. (2015, AKP sermayeye çalıştı, vergi borçlarını sıfırladı, 13.05.2015. <https://sendika63.org/2015/05/akp-sermayeye-calisti-vergi-borclarini-sifirladi-263700/> adresinden 20.06.2017 tarihinde erişildi.
- Yeldan, E. (2018a, Nisan 07), Betona 551 milyar dolar, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/954947/Betona_551_milyar_dolar.html, adresinden 20.12.2018 tarihinde erişildi.
- Yeldan, E. (2018b, Nisan 11), Yatırım 'stratejimiz' üzerine, http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/956611/Yatirim__stratejimiz__uzerine.html, adresinden 20.12.2018 tarihinde erişildi.
- Yeşilbağ, M. (2016), "Hegemonya Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 71, No. 2, s. 599-626.
- Yeşilbağ, M. (2020), "İnşaat Sektörünün Kriz Dinamikleri: Güncel Bir Değerlendirme", Mülkiye Dergisi, 44 (1), s. 101-130.

dipnotlar

- 1 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si'nin 25/1'inci maddesine göre "Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır." Konut talebi, 3 Ocak 1976'da 133 ülkenin imzalamış olduğu Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile devletler, vatandaşlara "kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardına sahip olma" olanaklarını sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Bahsi geçen standartlar ise "yeterli beslenmeyi, giyinmeyi, barınmayı ve yaşama koşullarının sürekli olarak geliştirilmesini" içerecek şekilde belirtilmiştir. 145 ülkenin taraf olduğu 1965 tarihli Her Biçimde İrk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması İçin Uluslararası Sözleşme'ye göre, diğer haklarda olduğu gibi konut hakkında da ırk, renk ve etnik kökene göre ayrımcılık yapılamaz. 1990 tarihli Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Haklarının Korunması Sözleşmesi'nin 43. maddesine göre devletler, göçmen işçilerin sosyal konut programları da dahil olmak üzere konuta erişebilmelerinde yerli işçilerle eşit fırsatlara sahip olmasını, kira sömürsüne karşı korunmalarını ve de sığınmacıların konut sorununu çözmekle yükümlüdür (Tekeli, 2010: 109-11).
- 2 1946-1949 döneminde Türkiye bütünüyle ABD'nin öncülüğünde kapitalist Batı'dan yana bir kalkınma modeline entegre olmuştur. Bu dönemde Bretton Woods konferansı sonrası Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) üyesi olan Türkiye'ye 1947'de ABD'den Truman kapsamında askeri yardım ve 1948'de Marshall Yardım Programı kapsamında ekonomik yardım almıştır. Bu dönemde Türkiye'ye yönelik Batılı uzmanlarca yazılarak önerilen kalkınma reçeteleri sırasıyla şunlardır; Karayolları Genel Müdürlüğü kurularak 22.500 km karayolu yapımını kapsayan Hilts Raporu (1948), Neumark Raporu (1949), Thornburg Raporu (1949-1950), 1951 tarihli Barker Raporu, Martin, Cush Raporu ve leimgruber Raporu. Uluslararası kuruluş ve merkezlerle bağlı çalışan uzmanlarca hazırlanan bu raporların ortak özellikleri ise şöyledir; belli ölçülerde birikim elde etmiş olan Türk özel kesiminin sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi, kamunun altyapı yatırımlarına yoğunlaşması, devletin ucuz girdi üretecek sanayilere yoğunlaşması ve de yabancı sermayeyi teşvik edecek önlemlerin alınması (Dikkaya vd.2018: 127-8).
- 3 İmar mevzuatı belediyelere başta konut kooperatifleri olmak üzere kâr amacı gütmeyen kuruluşlara katılıp toplu konut üretme olanağı sunmuş olmasına rağmen çok az belediye bunu denemiştir. 1978 yılında İzmit Belediyesi bu kapsamda kendisinin de ortak olduğu konut kooperatifleri kurarak Bayındırlık ve İskan Bakanlığı'nın yardımıyla kamulaştırdığı arsalarda toplu konut üretebilmiştir. 1980'de Ankara Belediyesi Batıkent adlı uydu kenti inşa etmiştir. 1989'da sayısı 107'ye ulaşan kooperatiflerle kurulan KENT-KOOP, kentin 10 kilometre kadar batısında 55 bin birimlik toplu konut sitesini gerçekleştirmiştir. 1995'te konut sayısı 43 bine ulaşan Batıkent projesi KENT-KOOP'a uluslararası düzeyde iki ödül kazandırmıştır. İzmir'de Batıkent modeliyle 8548 konutluk Egekent-1, 1417 konutluk Egekent-2 1995'te tamamlanmıştır. Benzeri adımlar başka belediyelerde de atılmış olmasına karşın bu girişimler genelleştirilememiştir (Keleş, 2012; 408-10).
- 4 Türkiye'de 30 Temmuz 1966 yılında çıkarılan 775 Sayılı Gecekondu Yasası'na göre "Gecekondu deyimi ile imar ve yapı işlerini düzenleyen mevzuata ve genel bükümlere bağlı olmaksızın, kendisine ait olmayan arazi ya da arsalar üzerinde, sahibinin izni olmadan yapılan izinsiz yapılar anlatılmaktadır." Birleşmiş Milletler'e göre gecekondu, "yasal olmayan yer işgali ya da az geliri kimselerin yaptıkları barınak" olarak tanımlanmaktadır. (Çakır, 2011: 212).
- 5 Örneğin, tarihte bilinen ilk büyük varlık balonu olan Lale Balonu'nda Hollanda'da Kasım 1636 ve Şubat 1637 tarihleri arasında lale soğanı fiyatları 20 kat artmış, kimi lalelerin fiyatı lüks bir evin değerine ulaşmıştır. Mayıs 1637 itibarıyla süreç tersine dönmüş ve lale fiyatları %99 değer yitirmiştir (Birdal, 2018: 40).
- 6 Temmuz 1981'de çıkarılan 2487 sayılı Toplu Konut Yasası ile küçük ölçekte üretim yapan yapsatçılık yerine toplu konut üretiminin özendirilmesi amaçlanmıştır. Yasa'da, toplu konut kuruluşları olarak yalnızca yapı kooperatifleri, kooperatif birlikleri ve toplumsal güvenlik kuruluşları yer alırken belediyelere bu kuruluşlara öncülük etmek ve/veya onlara katılmak şeklinde bir rol biçilmiştir. Öncelikle dar ve orta geliri kesimlerin barınma sorunlarını çözülmesi hedeflenmiş olmasına rağmen "ön biriktirim" şartı sistemden daha çok orta ve üst gelir kesimlerinin yararlanmasını mümkün kılmıştır (Keleş, 2012; 466-474). Yasaya karşı yoğun bir muhalefet gelişmiştir. Yapsatçılar sektörün küçük girişimcilere alan bırakmayacağı, sektöre bütünüyle holdinglerin egemen olacağı şeklinde muhalefet ederken, özel kesimden toplu konut üreticileri Yasayı "konutta devletçilik kararı" olarak niteleyip "Toplu Konut" tanımı içinde özel kesimdeki toplu konut ortaklıklarının yer almamasına karşı çıkmışlardır. 1978'den itibaren devam eden ekonomik kriz ve inşaat sektöründeki durgunluk Yasaya karşı muhalefetin bir dayanağı olarak kullanılırken, Yasanın 100 metrekareden büyük konutları yardım kapsamı dışında tutması ayrı bir eleştiri konusu olmuştur (Keleş, 2012; 474-5).
- 7 3 Kasım 2002 seçimi sonucunda hükümet olan AKP'nin öncelikli gündemlerinden biri kentsel dönüşüm olmuştur. 2002 sonrasında kentsel dö-

nüşüme yönelik doğrudan iki yasa ve çok sayıda yönetmelik çıkarılmıştır. Kentsel dönüşüm kapsamında çıkarılan yasalardan biri Haziran 2005 tarihli "5366 sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması Ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun", bir diğeri de 2012 tarihli 6306 sayılı "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun"dur. 6306 Kanunun amacı "afet riski altındaki alanlar ile bu alanlar dışındaki riskli yapıların bulunduğu arsa ve arazilerde, fen ve sanat norm ve standartlarına uygun, sağlıklı ve güvenli yaşama çevrelerini teşkil etmek üzere iyileştirme, tasfiye ve yenilemeler" olarak belirlenmiştir. Söz konusu Kanun'da riskli alanlar, "Zemin yapısı veya üzerindeki yapılaşma sebebiyle can ve mal kaybına yol açma riski taşıyan, Cumhurbaşkanınca kararlaştırılan alan" şeklinde tanımlanmıştır. Kentsel dönüşümün icra edileceği rezerv yapı alanı, "yeni yerleşim alanı olarak kullanılmak üzere, TOKİ'nin veya İdarenin talebine bağlı olarak veya resen Bakanlıkça belirlenen alanlar" olduğu belirtilmiştir. Kanun'da geçen İdare kavramı ile "belediye ve mücavir alan sınırları içinde belediyeleri, bu sınırlar dışında il özel idarelerini, büyükşehirlerde büyükşehir belediyelerini ve Bakanlık tarafından yetkilendirilmesi hâlinde büyükşehir belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleri" olduğu belirtilmiştir. 5366 sayılı Kanun'da olduğu gibi 6306 sayılı Kanun kapsamında yapılacak işler, kamu ihale yasasının (2886 sayılı Devlet İhale Kanunu) dışında (istisna) tutulmuştur!

- 8 Çok sayıda araştırmacı, 2008 öncesinde FED'in düşük faiz politikasının artan kredi hacmi dolayısıyla emlak balonunda etkisi olduğu üzerinde hemfikirler. Örneğin Kindleberger ve Aliber (2014; 11)'e göre FED'in düşük faiz politikasını sürdürmesi, 2002'den itibaren ABD gayrimenkul fiyatlarının genel fiyat düzeyinin üç katı üstünde bir artışa neden olmuştur. ABD'de 2003 yılında 0,98 seviyesine kadar düşen faiz oranları Eylül 2007 tarihine değin 5,25 seviyesinde seyretmiştir. Yükselen faiz oranlarına rağmen subprime mortgage kredilerine sınırlandırma vb. ek düzenlemeler getirilmesi yönündeki uyarılar, FED tarafından sıcak karşılanmamıştır. FED, piyasanın kendiliğinden denge sağlayacağı beklentisiyle "düzenleyici otoritelerin müdahalelerinin en son aşama olması gerektiğini savunmuştur!" (BDDK, 2008: 6).
- 9 ABD 2008 öncesi mortgage piyasasında servet etkisiyle ev fiyatlarının yükselmesi yatırımcılara daha yüksek kazançlar vadettiği için kredi talebini arttırmış, spekülâtif kazançlar yeni yatırımları teşvik ederek talebe nazaran arz fazlalığına yol açmıştır (Kansu, 2011: 31). 2008 ABD Krizi öncesinde "sorunlu kredi sayısındaki artış konut piyasasında arz fazlasına yol açmıştır." (BDDK, 2008: 5). ABD'de 2008 öncesinde yeni konut inşaatları yılda iki milyon birime ulaşırken,

bu rakam nüfus artışı, yangın, fırtına ve benzeri etmenlerle yaşanan konut kayıplarını karşılamak için gereken rakamın 500 bin üzerinde gerçekleşmiştir. Bu talep artışının bir kısmı sürekli fiyat artışından kazanç sağlamak isteyen yatırımcılardan kaynaklanmıştır (Kindleberger ve Aliber, 2014: 11).

- 10 TOKİ'nin Eylül 2016 itibarıyla TÜİK'ten aktardığı verileri göre, Türkiye genelinde toplam 19 milyon 209 bin 928 yapı bulunmaktadır. Bu yapıların %40'ı kaçak, %67'si ise iskânsızdır. Önümüzdeki 20 yılda ülke genelinde yaklaşık 6,7 milyon konut biriminin yıkılıp yeniden inşa edilmesi gerekmektedir (TOKİ, 2016).
- 11 13 Eylül 2022'de Partili Cumhurbaşkanı R.T. Erdoğan tarafından 'ilk evim', 'ilk iş yerim' adıyla Cumhuriyet tarihinin en büyük sosyal projesi açıklandı! Erdoğan'ın açıklamalarına göre, Proje 81 ili ve tüm ilçeleri kapsayacak ve 2023 ile 2028 yılları arasında tamamlanacak. Bu kapsamda 500 bin sosyal konut, 250 bin konut amaçlı arsa ve 50 bin iş yeri yapılacak. Projeden faydalanmak isteyen vatandaşların hane geliri İstanbul'da 18 bin liranın, diğer illerde ise 16 bin liranın altında olması gerekmektedir. Proje kapsamında 2+1 konutların fiyatı 608 bin lira (2 bin 280 lira taksit, 240 ay vade), 3+1 konutların ise 850 bin lira (3 bin 187 lira taksit, 240 ay vade) olarak açıklandı. Çarpan etkisiyle projenin 2 trilyon liradan fazla ekonomik etki sağlayacağını belirten Erdoğan, proje ile birlikte ev ve kira fiyatlarının da düşeceğini ve vatandaşların konuta erişiminin de proje sayesinde kolaylaşacağını söyledi (NTV Para, 13.09.2022). Erdoğan'ın açıklamalarının ardından katıldığı bir televizyon programında konuşan TOKİ Başkanı Ömer Bulut ise taksitlerin memur maaşına endekslilikle artırılacağını belirtti (Serdaroğlu, 14.09.2022). Anadolu Ajansı (AA) adına Mümin Altaş imzasıyla Proje henüz açıklanmadan önceden yapılan bir habere göre "projeyle 100 bin kişiye istihdam sağlanacaktır (AA, 11.09.2022). Türkiye'nin 2018'den bu yana içinde bulunduğu derin ekonomik kriz ortamında halihazırda erilemeyen 1 milyonun üstünde konut stokuna rağmen 2023 Genel Seçimleri öncesinde inşaat sektörü üzerinden ekonomiyi olabildiğince hızlı canlandırmak bu Proje'nin öncelikli hedeflerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.
- 12 Keza, son yıllarda Covid 19 Pandemisi sürecinde Almanya, İspanya, Fransa gibi çok sayıda Avrupa ülkesinde artan kiralar nedeniyle halk eyleme geçmiş ve hükümetler kamulaştırma yöntemine başvurmuşlardır.

asgari ücret tuzakı: sınıflar arası değil sınıf içi dağılıma müdahale¹

Aziz Çelik* özet

Yasal olan en düşük ücret düzeyi olan asgari ücret, hem yoksullukla mücadelenin hem de gelir dağılımını düzenlemenin temel araçlarındandır. Asgari ücretin bugün en çok tartışılan konulardan biri haline gelmesinin altında asgari ücretin Türkiye’de en düşük gelirle çalışan kesimin ücretini temsil etmesinin yanında ortalama ücrete dönüşme eğilimi de yatmaktadır. Makalede asgari ücret sistemindeki değişim, asgari ücret ile ortalama gelir ilişkisi ele alınacak ve sınıflar arası gelir dağılımı bozukluğunun nasıl sınıf içi yeniden dağılım yoluyla sürdürülmeye çalışıldığı ortaya konulacaktır.

anahtar kelimeler: asgari ücret, ortalama gelir, gelir dağılımı

Ortalama ücret düzeyi ile asgari ücret arasındaki fark kapanıyor ve ortalama ücret düzeyi asgari ücret düzeyine yakınıyor.

Sosyal politika ve çalışma iktisadi disiplinlerinin temel konularından olan asgari ücretin Türkiye gündemindeki yeri her geçen gün artıyor. Asgari ücret en çok ilgi çeken politika konularından biri haline geliyor ve aylarca gündemde kalıyor. Asgari ücret siyaset düzleminde de ilk kez bu kadar önemseniyor ve ilk kez Cumhurbaşkanı tarafından açıklanıyor. AKP’nin hükümet olduğu 2002 yılından beri bütün asgari ücretler Asgari Ücret Tespit Komisyon tarafından belirlendi ve ya Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanları veya Çalışma Genel Müdürleri tarafından kamuoyuna açıklandı. Bunun tek istisnası olmadı. Ancak 2022 yılının asgari ücret açıklamaları (dahası asgari ücretin belirlenmesi) Cumhurbaşkanı tarafından yapıldı. Asgari ücrete artan bu ilginin sebebi nedir, neden Cumhurbaşkanı asgari ücreti doğrudan belirliyor ve açıklıyor? Asgari ücret neden bu kadar önemseniyor? Bunun yanıtı Türkiye’nin yeni siyasi rejimi (başkanlık) yanında asgari ücretin giderek genel ücret düzeyi haline gelmesi ve çalışanların ezici çoğunluğunu kapsamasıdır. Asgari ücret sınırlı kesimi ilgilendiren bir taban ücret değil ücretle çalışanların yarısını ilgilendiren ortalama bir ücrettir. Dahası temel bir gelirler politikası aracıdır. Bu nedenle özel-

likle seçim dönemlerinde oldukça kullanışlı bir maniveladır.

Gelir eşitsizliğini azaltma ve yoksullukla mücadelede çok önemli bir sosyal politika aracı olan asgari ücret Türkiye’de son yıllarda farklı bir işlev görmeye başladı. Asgari ücret giderek işçi sınıfının (ücretle çalışanların) oldukça geniş bölümünü kapsayan ortalama bir ücret haline gelmeye başladı. Sendikalaşma ve toplu iş sözleşmesi kapsamının oldukça düşük seyretmesi, diğer emek gelirlerindeki artışların düşük kalması, asgari ücretin diğer emek gelirlerinin oldukça üstünde artması gibi nedenlerle genel ücret düzeyi son yıllarda asgari ücret düzeyine doğru yakınsamaya başladı. Asgari ücret artışı beklendiği ve varsayıldığı gibi bir bütün olarak genel ücret düzeyini yükseltmiyor tersine ortalama ücret düzeyi ile asgari ücret arasındaki fark kapanıyor ve ortalama ücret düzeyi asgari ücret düzeyine yakınıyor.

asgari ücretin kapsamı

Asgari ücret adı üzerinde en düşük ücrettir ve temel bir sosyal politika aracıdır. Bu halıyla koruyucu bir alt sınırdır. Asgari ücretle belirlenen bu alt sınır düşük vasıf gerektiren işlerde çalışanların ve onların ailelerinin insanca yaşamasına yetecek en az

* Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.
azizcelik@gmail.com

ücret miktarıdır. BM, ILO ve Avrupa Konseyi'nin çeşitli bildirme ve sözleşmelerinde tarif edilen asgari ücret budur. Yasalarla belirlenen bu alt sınır "nispi emredici" olup iş sözleşmeleriyle özellikle de toplu iş sözleşmeleriyle artırılabilir. Olması gereken de budur. Nitekim AB ülkelerinde asgari ücret ve civarında (asgari ücret komşuluğu) ücretle çalışanların oranı yüzde 4'ün altındadır (Eurofound, 2022). Merkez Bankası'nın (2021) TÜİK HİA 2017-2019 verilerine dayalı bir başka araştırmasına göre ise 2017-2019 yıllarında ortalama olarak yüzde 10 asgari ücret komşuluğunda (asgari ücret civarında ve altında ücretle çalışanların oranı "asgari ücret komşuluğu" olarak da ifade ediliyor) çalışanların oranı tarım dışı sektörlerde yüzde 43, sanayide yüzde 50'dir. Tekstil, giyim ve deri sektöründe asgari ücret ve altında çalışanların oranı yüzde 59-72 aralığında iken gıda sektöründe ise yüzde 65'e, inşaatıda yüzde 54'e, toptan ve perakende sektöründe yüzde 64'e ve turizmde yüzde 72'ye yükseliyor. DİSK Araştırma Merkezi (DİSK-AR) tarafından yapılan araştırma (2022)² da Merkez Bankası ile benzer sonuçlar veriyor. DİSK-AR'a göre asgari ücret komşuluğunda (asgari ücretin yüzde 10 fazlası ve altı) ücretle çalışanların oranı yüzde 49'dur. Asgari ücretin kapsamına ilişkin yapılan bir başka çalışmaya göre ise yüzde 5 asgari ücret komşuluğunda çalışanların oranı 2003 yılında yüzde 25,6 iken 2017 yılında yüzde 33,9'a yükselmiştir (Aslan, 2019).

Hangi araştırma esas alınırsa alınsın Türkiye'de asgari ücretlilerin kapsamının kıyas kabul etmez düzeyde yüksek olduğu görülüyor. Türkiye bir asgari ücretliler ülkesi haline gelmiş durumdadır. TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerine göre 2005 yılında asgari ücret ortalama ücretin yüzde 46'sı iken 2020'de yüzde 60 seviyesine çıktı.

ortalama ücret olarak asgari ücret

Türkiye'de ortalama ücret düzeyinin asgari ücret düzeyine yaklaşması, Türkiye'nin bir asgari ücretliler toplumu haline gelmesi son yılların en önemli eğilimidir. Asgari

ücret ve civarında ücretlerle çalışanların çokluğu o ülke için asgari ücreti çok daha önemli hale getirmektedir. Türkiye, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri içinde en düşük asgari ücrete sahip ülkelerden biri olmanın yanında, asgari ücretle çalışanların oranının en yüksek olduğu ülkedir. Bu durum Türkiye'de asgari ücretin etkisini AB ülkelerine göre çok daha yaşamsal hale getiriyor. Asgari ücretin giderek ortalama ücret haline gelmesini ciddi bir sorun olarak, "asgari ücret tuzağı" olarak adlandırıyorum.

"Asgari ücret tuzağını" ve asgari ücretin ortalama ücret haline gelişini anlamak için Türkiye'de temel emek gelirlerinin (işçi ücretleri, memur maaşları ile emekli aylık ve gelirleri) nasıl arttığını ele almak lazım. Kamu işçilerinin ücretleri konfederal düzeyde ve bir tür ulusal bir toplu pazarlıkla (çerçeve protokol) belirleniyor. Bu süreçte Türk-İş ve Hak-İş konfederasyonları taraf. Ağustos 2021'de mutabık kalınan kamu toplu iş sözleşmeleri çerçeve protokolüne göre kamu işçilerin ücret artışları (Birinci 6 aydaki kısmi iyileştirme hariç) resmi enflasyona (Tüketici Fiyatları Endeksi-TÜFE) bağlı. İşçilerin taban ücretinin 4.100 TL'ye yükseltildiği, ücretlere ise 2021-2022 döneminin ilk 6 ayı için yüzde 12, diğer 6 aylar için yüzde 5 artı enflasyon farkı oranında zam yapıldığı kamuoyuyla paylaşıldı.³ Özel sektörde toplu iş sözleşmeleri kapsamındaki sendikali işçi oranı çok düşük, sadece yüzde 6-7 civarında.⁴ Sendikali işçilerin ücretleri toplu pazarlıkla belirleniyor ancak grev erteleme basıncı nedeniyle özgür toplu pazarlıktan söz etmek mümkün değil. Özel sektörün geri kalanında ise ücret zamları işverenlerin insafına kalmış durumda. En iyimser tahminle özel sektördeki ücret zamları resmi enflasyon civarında gerçekleşiyor. Ancak enflasyonun altında ücret dayatması da sık sık söz konusu oluyor. Nitekim aşağıdaki görüleceği üzere ortalama işgücü kazancı ile asgari ücret arasındaki makas hızla kapanıyor.

Memurların maaş artışları grev yasaklı -zorunlu tahkime dayalı- bir toplu sözleşme rejimi ile belirleniyor. Burada tek söz sahibi en büyük konfederasyon olan Memur-Sen.

Türkiye bir asgari ücretliler ülkesi haline gelmiş durumdadır. TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması verilerine göre 2005 yılında asgari ücret ortalama ücretin yüzde 46'sı iken 2020'de yüzde 60 seviyesine çıktı

Türkiye, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri içinde en düşük asgari ücrete sahip ülkelerden biri olmanın yanında, asgari ücretle çalışanların oranının en yüksek olduğu ülkedir

2022 ve 2023 yıllarını kapsayan ve Ağustos 2021'de bağitlanan memur toplu sözleşmesi de resmi enflasyona göre maaş artışları öngörüyor.⁵ Enflasyon öngörülen zammı aşarsa aradaki fark maaşlara ekleniyor. Memur emeklilerinin aylıkları memurlarla aynı sisteme, toplu sözleşmeye tabi. Resmi enflasyon artışı onlar için de temel belirleyici. İşçi emeklilerin aylıkları ise 5510 sayılı Yasa'nın 55. maddesine göre her yıl ocak ve temmuz aylarında TÜİK tarafından açıklanacak TÜFE oranında artırılıyor. Büyüme ve refah artışından işçi emeklileri hiç pay alamıyor. Emekli aylık ve gelirleri ile asgari ücret arasındaki makas açılıyor ve emekli gelirleri giderek asgari ücretin altına düşüyor.

Asgari ücret ve diğer emek gelirleri son 20 yılda oldukça asimetrik biçimde artırdı. 2002-2022 arasında asgari ücret diğer emek gelirleri ile karşılaştırıldığında en çok artan emek geliri oldu. Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı (SBB) verilerine göre 2002 Aralık ayı ile Temmuz 2022 arasında asgari ücret parasal olarak (enflasyon arındırılmadan) 30 kat arttı. Asgari ücretin bu dönemde resmi enflasyondan oldukça fazla arttığı da sır değil. Hatta asgari ücret artışı neredeyse aynı dönemdeki Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla artış oranına denk gelmiştir. SBB'ye göre 2002-2022 arasında tahmini Kişi Başına GSYH 29 kat arttı.

2002 yılında asgari ücret 184 lira iken ortalama memur maaşı 578 lira, ortalama

kamu işçisi ücreti ise 1012 liraydı. 2022 Temmuz ayında ise asgari ücret 5.500 lira olurken ortalama memur maaşı 9.385 lira, ortalama kamu işçisi ücreti ise 13.563 lira oldu. Asgari ücret nominal olarak yaklaşık 30 kat artarken, ortalama memur maaşı, 16 kat, ortalama emekli aylığı ve kamu işçisi ücreti ise 13 kat arttı. Böylece 2002'de ortalama memur maaşı asgari ücretin yüzde 214 üzerindeyken Temmuz 2022'de sadece yüzde 71 üzerinde olabildi. 2002'de ortalama kamu işçisi ücreti asgari ücretin yüzde 449 üzerinde iken 2022 Temmuz ayında yüzde 147 üzerine geriledi.⁶

2002 yılında asgari ücret 184 lira iken, ortalama işçi emekli aylığı 276 lira idi. 2022 Temmuz ayında ise asgari ücret 5.500 lira olurken ortalama işçi emekli aylığı 4.644 lira oldu. Bir diğer ifade ile 2002'de ortalama işçi emeklisi aylığı asgari ücretin yüzde 50 üstünde idi, Temmuz 2022'de ise yüzde 16 altındadır. Ortalama işçi emekli aylıkları asgari ücretin altına düşmüştür. Benzer bir eğilim memur emekli aylıkları için de söz konusudur. Aralık ortalama memur emekli aylığı 502 lira idi. 2022 Temmuz ayında memur emekli aylığı 6.623 lira oldu. Bir diğer ifade ile 2002'de ortalama memur emekli aylığı asgari ücrete oranı yüzde 272 iken, 2021'de ise yüzde 120'ya geriledi. Türkiye'de 2002 yılı sonundan bu yana temel emek gelirlerindeki artışlar ve temel ekonomik göstergelerin seyrine baktığımızda emek gelirleri arasındaki asimetriyi daha açık görebiliriz.⁷ Asgari ücret dışın-

Tablo 1: Asgari ücret ve diğer emek gelirleri (2002-2022) (TL)

	2002 Aralık	2022 Temmuz	Artış (Kat)
Net Asgari Ücret (AÜ)	184,3	5500,4	29,8
En düşük memur maaşı	392	8.032,2	20,5
Ortalama memur maaşı	577,9	93.85	16,2
Ortalama işçi emekli aylığı	276	4.643,9	16,8
Ortalama esnaf emekli aylığı	261	4.817	18,5
Ortalama memur emekli aylığı	502	6.623,2	13,2
Ortalama kamu işçisi ücreti (aylık)	1.012	13.563,7	13,4
Kişi Başına GSYH	5486	157.731,0	28,8

Kaynak: SBB (2022), Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm, 18 Kasım 2022 https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/Turkiye-Ekonomisinde-Haftalik-Gelismeler-ve-Genel-Gorunum-Raporu_18112022.pdf (20.11.2022). Miktarlar parasal (enflasyondan arındırılmamış) değerlerdir. Kişi Başına Millî Gelir 2023 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'ndan alınmıştır.

Tablo 2: Diğer Emek Gelirlerinin Asgari Ücrete Oranı

	2022 Aralık	2022 Temmuz
En düşük memur maaşı/AÜ	112,7%	46,0%
Ortalama memur maaşı/AÜ	214%	71%
Ortalama SSK Emekli Aylığı/AÜ	50%	-16%
Ortalama Bağ-Kur Esnaf Aylığı/AÜ	42%	-12%
Ortalama Emekli Sandığı Aylığı/AÜ	104%	20%
Ortalama Kamu işçisi ücreti/AÜ	449%	147%

Kaynak: SBB (2022), Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm, 8 Temmuz 2022 https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Turkiye-Ekonomisinde-Haftalik-Gelismeler-ve-Genel-Gorunum-Raporu_08072022.pdf (14.07.2022).

daki bütün emek gelirlerindeki artış asgari ücrete oranla oldukça düşük düzeyde gerçekleşiyor. Böylece diğer emek gelirleri asgari ücrete yakınsıyor ve Türkiye bir asgari ücretliler toplumu haline geliyor.

Asgari ücretteki göreve yüksek artış ilk bakışta olumlu bir gelişme olarak okunabilir. Ancak sorulması gereken soru şu: Eğer asgari ücret artışı emekçiler için faydalı ise neden emek gelirlerinin GSYH içindeki payı geriliyor? TÜİK'e göre emek gelirlerinin payı özellikle son yıllarda hızla düşüyor. 2016'da (2. Çeyrek) işgücü ödemelerinin GSYH içindeki payı yüzde 37,8 iken 2022'de (2. Çeyrek) 25,4'e düştü. Düşüş sadece son yıllara özgü değil. AKP döneminde genel olarak da bir düşüş var. 2002'de 29,2 olan emeğin payı 2022'de 25,4'e düştü.

Benzer bir eğilim İstanbul Sanayi Odası (İSO) 500 büyük şirket verilerinde de var. İSO 2021 verilerine göre 2002'de 500 büyük şirkette net katma değer içinde ücretlerin payı yüzde 59 iken 2021'de 32'ye geriledi. 500 büyük şirket ücretlerin görece yüksek olduğu, kalifiye işçilerin çalıştığı ve birçoğu sendikalı işyerleridir. 500 büyük şirkette ücret payı böyle düşüyse özel sektörün gerisinde durum daha vahim olsa gerektir. Peki, nasıl oluyor da asgari ücrette görece yüksek artışlar yaşanırken emeğin milli gelir içindeki payı düşüyor. İşte asıl sorun budur!

Yukarıdaki Cumhurbaşkanlığı SBB verileri bu çarpıklığın sebebini, ortaya koyuyor aslında. SBB verileri emek gelirleri arasında

büyük bir çarpıklığı gözler önüne seriyor. Diğer bütün emek gelirleri baskılanırken asgari ücrette daha "cömert" davranıldığı görülüyor. Diğer bir ifadeyle diğer emek gelirlerinden kısalmış ve asgari ücrete aktarmıştır. Böylece bütün emek gelirleri asgari ücrete yakınsamaya, ortalama ücret ve maaşlar ile asgari ücrete arasındaki makas kapanmaya başlamıştır.

ücret makası kapanıyor

Asgari ücret ile ortalama ücretler arasındaki makas daralmaya devam ediyor. TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2006-2020 sonuçlarına göre hesaplanan aylık ortalama ücret ve maaş geliri ile asgari ücret arasındaki makas giderek kapanıyor. Ortalama ücretler asgari ücrete yaklaşmaya devam ediyor. 2005 yılında aylık hanehalkı ferdi ücret ve maaş geliri asgari ücretin 2,2 katı iken, 2021'de ortalama ücret ve maaş geliri asgari ücretin 1,7 katına geriledi.

2005 yılında asgari ücret ortalama ücretin yüzde 46'sı iken 2019'da yüzde 60 seviyesine çıktı (Tablo 3). Ortalam'a ücretler asgari ücretten daha az arttı ve giderek daha fazla işçi asgari ücrete yakın düzeylerde ücretlerle çalışmak zorunda kaldı.

Asgari ücretin ortalama ücret artışı haline gelmesi bir başka veriden de izlenebilir. TÜİK İşgücü Maliyeti İstatistikleri asgari ücret ile ortama ücret makasının iyice kapandığını ortaya koyuyor. Ortalama brüt ücret asgari ücret 2012'de brüt ortalama ücretin yüzde 44'ü düzeyinde iken,

Asgari ücret dışındaki bütün emek gelirlerindeki artış asgari ücrete oranla oldukça düşük düzeyde gerçekleşiyor. Böylece diğer emek gelirleri asgari ücrete yakınsıyor ve Türkiye bir asgari ücretliler toplumu haline geliyor.

Asgari ücret genel ücret düzeyini yükselten bir kaldıraç değil ücretleri asgari ücrete doğru sıkıştıran bir mengineye dönüşmüş durumda.

Tablo 3: Asgari Ücretin Hanehalkı Fert Ortalama Gelirine Oranı (2005-2020) (TL) Yüzde

Yıl	Aylık Ortalama Ücret ve Maaş Geliri (A)	Net Asgari Ücret (B)	Asgari Ücretin Aylık Ferdi Ücret ve Maaş Gelirine Oranı (%) (B/A)	Hanehalkı Aylık Fert Ücret Geliri Asgari Ücretin Kaç Katı?
2005	755,8	350	46	2,2
2015	2.031,3	949,1	47	2,1
2020	3903,8	2324,7	60	1,7

Kaynak: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması (2022b) ve ÇSGB verilerinden hesaplandı.

2020'de yüzde 73'üne ulaştı (Tablo 3). 2012-2020 arasında asgari ücret yüzde 79'a yakın artarken, ortalama ücret sadece yüzde 30 oranında arttı. Asgari ücret ile ortalama ücret arasındaki fark ciddi biçimde kapandı ve ortalama ücretler asgari ücrete yakınsadı (Tablo 4). Böylece "asgari ücret tuzağı" TÜİK'in bir başka verisi ile de teyit edilmiş oldu. Hangi ücret ve gelir verisi esas alınırsa alınır tipik bir biçimde asgari ücret ile ortalama ücret ve emek gelirleri arasındaki farkın kapandığı çok net biçimde görülüyor.

Asgari ücret genel ücret seviyesini artıran değil aksine ortalama ücretleri asgari ücrete doğru baskılayan bir mekanizmaya dönüşüyor. Asgari ücret genel ücret düzeyini yükselten bir kaldıraç değil ücretleri asgari ücrete doğru sıkıştıran bir mengineye dönüşmüş durumda. "Asgari ücret tuzağı" olarak adlandırdığım süreç budur. Diğer

emek gelirleri asgari ücret artışının çok altında arttığı için ortalama ücretler asgari ücrete yaklaşıyor. Önemli olan ücretlerde meydana gelen oransal ve gösterge niteliğindeki artışlar değil fiili ücret ve gelir düzeyidir. Asgari ücret bir gösterge ücret düzeyidir. Asgari ücret üzerindeki ücretler asgari ücretten daha az artarsa bunun anlamı açıktır: Ücretlerdeki ortalama artış daha düşük olacaktır.

Resmi verilerin ortaya koyduğu tablo emek gelirleri artışlarında ciddi bir asimetri yaşadığını ortaya koyuyor. Bu tablonun gösterdiği iki çarpıcı gerçek var: Temel emek gelirlerindeki artış ile asgari ücret artışı arasındaki bağ kopmuş durumdadır. En alttakilerin durumunda görece bir iyileşme yaşanırken emek gelirlerinin ezici çoğunluğu aşağıya doğru baskılanmaktadır. Diğer gerçek ise tüm emek gelirlerinin ekonomik büyümeden pay alamadığıdır.

Tablo 4: Asgari Ücret ve Ortalama Ücret (2012-2020)

Yıl	Brüt Asgari Ücret (TL)	Brüt Ortalama Ücret (TL)	Asgari Ücret/ortalama ücret (%)
2012	913,5	2.053	44
2016	1.647	3.106	53
2020	2.943	4.050	73
Artış (%)	78,7	30,4	-

Kaynak: TÜİK, İlgücü Maliyeti Araştırması Sonuçları (2012), TÜİK İlgücü Maliyeti İstatistikleri (2016 ve 2020); Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. Asgari ücret yıllık ortalamadır. TÜİK'e göre brüt ortalama ücretler sektörel kapsam dâhilinde 1 ve daha fazla çalışana sahip girişimlerde ücret karşılığı çalışan kişilerdir. Kâr payı karşılığı çalışan işyeri sahibi ve ortakları, ücretsiz olarak çalışan kişiler ile çırak ve stajyerler kapsamamaktadır.

asgari ücretin gsyh'ye oranı görece olarak geriliyor

Asgari ücrete resmi enflasyona endeksli tartışmak ciddi bir hata olacaktır. Asgari ücretin Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) oranı asgari ücret ile ilgili en önemli göstergedir. Bu gösterge asgari ücretin ülkenin büyümesinden pay alıp almadığını gösterir ve asgari ücretin resmi enflasyona hapsedilmesini önler.

1978'de asgari ücretin kişi başına GSYH'ye oranı yüzde 75'ti. Bu oran 12 Eylül 1980 darbesiyle yüzde 40'a geriledi. 2000'lerin başlarında bu oran yüzde 52'ye yükseldi. 2016 yılında yaşanan yüzde 30'luk artışla asgari ücretin KB GSYH'ye oranı yüzde 60'lara kadar çıktı. Ancak sonrasında asgari ücretin milli gelir içindeki payı hızla geriledi. 2022 ortalama asgari ücretin tahmini Kişi Başına GSYH'ye oranı yüzde 44'e geriledi. Böylece 1980'li yıllara benzer bir tablo ortaya çıkmış oldu. Asgari ücretteki gerçek tablo, bölüşüm ilişkileri açısından görünüm 12 Eylül düzeyine benziyor.

türkiye'nin asgari ücret sistemi fiilen değişti

2022 yılı asgari ücret belirleme süreci oldukça farklı gelişmelere sahne oldu. Aralık 2021'de saptanan 2022 yılı asgari ücreti ve Temmuz 2022'de yeniden saptanan 2022 yılı Temmuz-Aralık dönemi asgari ücreti Türkiye'nin asgari ücret mevzuatı ve uygulamaları dışında şekillendi. Bi-

lindiği gibi Türkiye'de asgari ücret 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ile kabul edildi. 1951 yılından başlayarak mahalli komisyonlar aracılığıyla belirlenen asgari ücret 1967'de bölgesel olarak belirlenmeye başlandı. 1974 yılında bölgelere göre asgari ücret uygulamasından vazgeçilerek ulusal ölçekli tek bir asgari ücret tespit edildi. Ancak 1974-1989 arasında asgari ücret sanayi ve hizmetler ile tarım ve ormancılık için ayrı ayrı belirlendi. 1989 yılında bu uygulamadan da vazgeçilerek asgari ücret ulusal düzeyde tek tip olarak saptanmaya başlandı. Asgari ücret komisyonları başından beri özerk ve üç taraflı bir mekanizma olarak işledi. Komisyonlarda beş hükümet, beş işveren ve beş işçi temsilcisi yer alıyor. İşçi ve işveren temsilcileri en çok üyeye sahip üst işçi ve işveren örgütleri tarafından (işçi temsilcilerini Türk-İş ve işveren temsilcilerini ise TİSK) saptanıyor. Bu uygulama 1970'lerden bu yana bu şekildedir. Asgari ücret Komisyon tarafından oy çokluğu ile belirlenir ve kararlar Resmî Gazete'de yayımlanır ve kesindir.

Ancak Türkiye'nin bu köklü asgari ücret tespit yöntemi 2022 yılında fiili bir değişikliğe uğradı. Gülmez'in (2022) vurguladığı üzere asgari ücret "fiilen cumhur hukukuna uyarlanmıştır" ve fiilen cumhurbaşkanı tarafından belirlenmeye ve açıklanmaya başlanmıştır. 2022 yılı asgari ücreti 16 Aralık 2021 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından televizyonlardan canlı yayınlanan bir basın toplantısı ile açıklandı. Erdoğan

2022 ortalama asgari ücretin tahmini kişi başına GSYH'ye oranı yüzde 44'e geriledi. Böylece 1980'li yıllara benzer bir tablo ortaya çıkmış oldu.

Tablo 5: Asgari Ücretin ve Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya Oranı (Yüzde) (TL) (1978-2022)

	Ortalama Aylık Brüt Asgari Ücret (TL/Ay)	Yıllık Ortalama Brüt Asgari Ücret (TL/Yıl)	Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (TL/Yıl)	Asgari Ücretin Kişi Başına GSYH'ye Oranı (Yüzde)
1978	3.300	39.600	52.699	75
1980	5.400	64.800	162.030	40
2002 (1)	236.437.875	2.837.254.500	5.486.260.437	52
2016	1.647	19.764	33.131	60
2022 (2)	5.737	68.844	157.731	44

Kaynak ve notlar: Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verileri TÜİK, Dönemsel Hesaplar istatistiklerinden alınmıştır (TÜİK, 2022b). (1) 2005 yılında TL'den 6 sıfır atılmıştır. (2) Kişi Başına Milli Gelir 2023 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'ndan alınmıştır (SBB, 2022b).

Varlıklı sınıflardan halk sınıflarına kaynak aktarılmıyor tersine emekçilerin bir bölümünün geliri kısılarak en alttakilere kaynak aktarılıyor.

tarafından yapılan açıklamalara göre komisyon, asgari ücretin 4 bin liranın üzerinde olması gerektiği yönünde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının kendisine görüş bildirmişti. Erdoğan: “Bakanlığımız tarafından şahsıma aktarılan bu görüş çerçevesinde biz de asgari ücreti belirledik” dedi (TCCB, 2022). Oysa yürürlükteki kurallar ne Komisyon’a ve ne de Cumhurbaşkanı’na böyle bir yetki tanımıştır (Gülmez, 2022a). Asgari ücret kesin bir biçimde Komisyon tarafından saptanır ve bu karar Resmî Gazete’de yayımlanır. Cumhurbaşkanı’nın ne Anayasa’da ne de ilgili mevzuatta asgari ücreti saptama yetkisi yoktur.

Asgari ücretin yüksek enflasyon karşısında erimesi nedeniyle 2022 Temmuz ayında yeniden belirlenmesi tartışılmaya başlandı. Dikkat çekici nokta bu konuda Komisyonun işçi ve işveren taraflarından çok Cumhurbaşkanı ve AKP yöneticilerinin açıklamalar yapması oldu. Oysa asgari ücret hükümetçe belirlenmiyordu. Ancak kamuoyunda hükümet tarafından belirlendiği yönünde geniş bir algı oluştu. Böylece Temmuz 2022’de yapılan yeni artış da olağandışı bir yöntemle belirlendi. Asgari ücretin 1 Temmuz 2022’de yürürlüğe girmesi için en geç 30 Haziran 2022 tarihinde saptanması gerekiyordu. Ancak Komisyon 29 ve 30 Haziran tarihlerinde yaptığı toplantılarda asgari ücreti belirleyemedi. Asgari ücrette son sözü Cumhurbaşkanı Erdoğan söyleyecek ve kamuoyuna o açıklayacaktı. Ancak Cumhurbaşkanı NATO zirvesi için İspanya’daydı ve ancak 1 Temmuz 2022’de İstanbul’da olacaktı. Bunun üzerine alenacele 1 Temmuz 2022 günü Resmî Gazete’de ilan edilen bir kararla Asgari Ücret Tespit Yönetmeliği değiştirildi ve asgari ücretin yayınlandığı tarihte yürürlüğe girmesi sağlanmış oldu. Aksi halde asgari ücret 1 Ağustos 2022’de yürürlüğe girecekti. Cumhurbaşkanı Erdoğan 1 Temmuz 2022’de düzenlenen basın toplantısında yeni asgari ücreti net 5.500 TL olarak açıkladı. Açıklama yapılırken masada Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı, Türk-İş Genel Başkanı, TİSK Başkanı ve TİSK Genel Sekreteri vardı. Bunlardan sadece TİSK Genel Sekreteri Komisyon üyesiydi. Açık-

lama yapıldığı tarihte Komisyon üyelerinin bir bölümün Ankara’da olduğu biliniyor. Öte yandan 1 Temmuz 2022 günü Komisyon toplantısı yapıldığına dair bir bilgi kamuoyu ile paylaşılmadı. Ancak 1 Temmuz 2022 tarihli mükerrer Resmî Gazete’de yayımlanan Komisyon kararına göre asgari ücret 1 Temmuz 2022’de yapılan Komisyon toplantısında belirlenmişti. Oysa gerçek bambaşkaydı. Komisyon üyelerinin bir bölümü yeni asgari ücreti televizyonlardan öğrenmişti.

Prof. Mesut Gülmez’in yerinde saptamasıyla “Asgari Ücret Tespit Komisyonu Fıilen lağvedilmiştir.” Bunun yerine asgari ücret siyasi iktidar tarafından tek taraflı olarak belirlenmiş ve sonra da Komisyona onaylatılmıştır.⁸

tuzak: sınıflararası değil sınıf içi dağılıma müdahale

Türkiye’de son yıllardaki asgari ücret ve diğer emek gelirleri artış sürecinden iki sonuç çıkarmak mümkün. Birincisi sınıfsal bölüşüm ilişkileri bozuluyor. Büyümeden emek yeterince pay alamıyor. Bunun anlamı varlıklı sınıflardan daha fazla pay alması ve dar gelirlielerin daha da yoksullaşmasıdır. İkincisi asgari ücretteki artış ve en düşük gelirlielerin refahındaki nispi artış diğer emek gelirlerindeki düşüşün sonucunda ortaya çıkıyor. Varlıklı sınıflardan halk sınıflarına kaynak aktarılmıyor tersine emekçilerin bir bölümün geliri kısılarak en alttakilere kaynak aktarılıyor. Böylece ortaya bir “asgari ücret tuzağı” çıkıyor. Bu tuzak sınıflararası gelir bölüşümüne müdahale etmeden emek gelirlerinin yüksek asgari ücret artışları yoluyla aşağıya doğru baskılanması anlamına geliyor. Bu ücret politikası sınıflar arası gelir eşitsizliğini artırırken sınıfın gelirlerini bir bütün olarak aşağıya çekiyor. Görüldüğü gibi emekçiler bir asgari ücret mengenesine sıkışmış durumdadır.

Asgari ücret dışındaki tüm emek geliri kategorileri resmi enflasyona hapsedilmiş durumda. Bu nedenle enflasyon düzeyi sadece bir makro ekonomik gösterge değil bir gelirler politikası aracı durumundadır.

Tablo 6: Asgari Ücreti Kim Açıkladı? (2003-2022)

Yıl	Kim Açıkladı
2022/2	Cumhurbaşkanı Erdoğan
2022/1	Cumhurbaşkanı Erdoğan
2021	Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı Zehra Zümrüt Selçuk
2020	Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı Zehra Zümrüt Selçuk
2019	Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı Zehra Zümrüt Selçuk
2018	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Jülide Sarıeroğlu
2017	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mehmet Müezzinoğlu
2016	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Süleyman Soylu
2015	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik
2014	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik
2013	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik
2012	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik
2011	Çalışma Genel Müdürü Ali Kemal Sayın
2010	Çalışma Genel Müdürü Ali Kemal Sayın
2009	Çalışma Genel Müdürü Fikret Şöhret
2008	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik
2007	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu
2006	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu
2005	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu
2004	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu
2003	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Murat Başesgioğlu

Kaynak: Aziz Çelik tarafından derlenmiştir.

Türkiye’de emek gelirleri özgür bir pazarlık ortamında ve milli gelir artışından pay alarak değil, baskılanmış ve yönlendirilmiş resmi enflasyona göre belirleniyor. Bu durum emek gelirlerinin baskılanmasına ve bölüşüm ilişkilerin kötüleşmesine yol açıyor. Enflasyonun baskılanması milyonlarca dar gelirlinin ve emekçinin daha düşük gelir elde etmesi anlamına geliyor.

Asgari ücretteki gösterge artışlar bütün emek gelirlerine yansımıyor. Bunun temel nedeni güçlü bir sendikalaşma, toplu pazarlık ve teşmil mekanizmasının yokluğudur. Böylece asgari ücret artışı gerçek bir ücretler politikası aracı yerine özellikle de seçim dönemlerinde “popülist” bir siyasal mekanizmaya dönüşebiliyor. Asgari ücrete yönelik artan siyasal ilginin nedeni budur. Asgari ücretliler ciddi bir oy deposu olarak görülüyor ve yüksek asgari ücret artışlarının seçimlerde siyasal desteğe dönüşmesi hedefleniyor. Başka faktörler yanında 2015 sonunda 2016 asgari ücreti için yapılan yüzde 30’luk artış vaadinin -ki sonra yapıldı- siyasal iktidarın yenilenen 2015 Kasım seçimlerini kazanmasında önemli

bir rol oynadığı açıktır.

Enflasyona endeksli ücret politikaları terk edilmeli, bölüşüm ilişkilerine odaklanılmalıdır. Odaklanması gereken yer bölüşüm ilişkileridir. Büyümeden aslan payının varlıklı sınıflara gittiği düşünülecek olursa sermayenin daha yüksek ücret artışlarına zorlanması mümkündür ve zorunludur. Asgari ücret tuzağını ortadan kalkması ve asgari ücretin en az ücret düzeyi olması için diğer emek gelir düzeylerinin -en az- asgari ücret düzeyinde artışı sağlanmalıdır. Özellikle emekli aylıklarının alt sınırı asgari ücret düzeyine yükseltilmelidir.

Türkiye’de asgari ücret civarı çalışanların oranının yüzde 50’lerde olmasının asıl nedeni toplu iş sözleşmesi kapsamının yerlerde sürünmesidir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de toplu iş sözleşmesi kapsamı yüzde 10’un, özel sektörde ise yüzde 6’nın altındadır. Toplu iş sözleşmesi kapsamı OECD ülkelerinde yüzde 32, AB ülkelerinde ise yüzde 60’tır. Toplu iş sözleşmesi kapsamı düşerse asgari ücretlilerin oranı artar. Mesele özünü budur.

Asgari ücretteki gösterge artışlar bütün emek gelirlerine yansımıyor. Bunun temel nedeni güçlü bir sendikalaşma, toplu pazarlık ve teşmil mekanizmasının yokluğudur.

kaynaklar

- Aslan, Gürdal (2019)., "Türkiye'de Asgari Ücretli Çalışan Sayısı ve Ücret Seviyelerinin Değişimi (2003-2017 Hanehalkı İşgücü Anketleri Veri Analizi)", Sosyal Güvenlik Dergisi, Haziran 2019, Cilt 9, Sayı 1, Sayfa 141-159.
- ÇSGB (2021a). 2021 Yılı Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Çerçeve Protokolü imzalandı, <https://www.csgb.gov.tr/cgm/haberler/2021-yili-kamu-toplu-is-sozlesmeleri-cerceve-protokolu-izmalandi/>; https://www.csgb.gov.tr/media/84760/c-erc-eve_20210811.pdf (13.07.2022).
- ÇSGB (2021b). "Kamu Görevlilerin Genelinde ve Hizmet Kollarına Yönelik Mali ve Sosyal Haklara İlişkin 2022-2023 Yıllarını Kapsayan 6. Dönem Toplu Sözleşme", <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/08/20210825-11.pdf>
- Cumhurbaşkanlığı (2022). 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı (2022). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf> (19.11.2022).
- Çelik, Aziz (2022c). "Asgari Ücret Tuzağı" Üstüne Değerlendirmeler: Asgari Ücret-Memleket Meselesi, Ayrıntı Dergi, Eylül 2022, Sayı Yaz 2022 (41).
- Çelik, Aziz (2022a). "Asgari ücret tuzağı", Mülkiye dergisi, Cilt 46, Sayı 1, 297-304, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye/issue/69859/1115417> (16.07.2022).
- Çelik, Aziz (2022b). "Herkes asgari ücretli mi olacak?", <https://www.birgun.net/haber/herkes-asgari-ucretli-mi-olacak-378732>
- Çelik, Aziz (2022c). "Sendikalaşma iç açıcı değil", BirGün, 31.01.2022, <https://www.birgun.net/haber/sendikalasma-ic-acici-degil-375323> (16.07.2022).
- Çelik, Aziz (2022d). "Asgari ücrette 12 Eylül düzeyini gördük", BirGün, 4.7.2022 <https://www.birgun.net/haber/asgari-ucrette-12-eylul-duzeyini-gorduk-394255> (16.07.2022).
- Çelik, Aziz (2022e). "Asgari ücretliler ülkesi olduk!" BirGün, 14.11.2022 <https://www.birgun.net/haber/asgari-ucretliler-ulkesi-olduk-409915> (15.11.2022).
- DİSK-AR (2021). Asgari Ücret Gerçeği 2022 Raporu, İstanbul. <http://arastirma.disk.org.tr/?p=7995> (12.70.2022).
- Eurostat (2014). "Proportion of employees earning less than 105 % of the minimum wage, October 2010 and 2014" [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Proportion_of_employees_earning_less_than_105_%25_of_the_minimum_wage,_October_2010_and_2014_\(%25\).update.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Proportion_of_employees_earning_less_than_105_%25_of_the_minimum_wage,_October_2010_and_2014_(%25).update.png) (19.11.2022).
- Eurofound (2022). Minimum wages in 2022: Annual review, Minimum wages in the EU series, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Gülmez, Mesut (2022a). "Asgari Ücretin, "Fiilen" Cumhurbaşkanına Uyarlanması", <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2022/11/4-a-AUT-KOMISYONU-FIILEN-LAGVEDILMISTIR-09.11.2022-docx.pdf> (10.11.2022).
- Gülmez, Mesut (2022b). "Asgari Ücret Tespit Komisyonu 'Fiilen' Lağvedilmiştir", <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2022/01/ASGARI-UCRETIN-FIILEN-CUMHUR-HUKUKUNA-UYARLANMASI-20.01.2022.pdf> (15.11.2022).
- SBB (2022a). Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm, 8 Temmuz 2022 https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Turkiye-Ekonomisinde-Haftalik-Gelismeler-ve-Genel-Gorunum-Raporu_08072022.pdf (14.07.2022).
- SBB (2022b), 2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf> (30 Kasım 2022).
- TCCB (2021). "2022 yılında asgari ücretin en alt rakamı 4 bin 250 lira olarak uygulanacaktır" <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/133888/-2022-yilinda-asgari-ucretin-en-alt-rakami-4-bin-250-lira-olarak-uygulanacaktır-> (16.07.2022).
- TCMB (2018). Enflasyon Raporu | 2018-IV.
- TCMB (2021). Enflasyon Raporu | 2021-I.
- TÜİK (2013) İşgücü Maliyeti Araştırması Sonuçları, 2012. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Results-of-Labour-Cost-Survey-2012-16200>
- TÜİK (2017). İşgücü Maliyeti İstatistikleri, 2016. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Is-gucu-Maliyeti-Istatistikleri-2016-24859>
- TÜİK (2021). İşgücü Maliyeti İstatistikleri, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Is-gucu-Maliyeti-Istatistikleri-2020-37495> (16.07.2022).
- TÜİK (2022a). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581> (16.07.2022).
- TÜİK (2022b), Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, III. Çeyrek: Temmuz-Eylül 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-III.-Ceyrek-Temmuz-Eylul-2022-45551> (30 Kasım 2022).

erken sanayisizleşme: türkiye bağlamında bir değerlendirme

özet

Demet Özmen*

20. yy'ın sonlarında Batının erken kapitalistleşmiş ülkeleri gelişen üretim ve ulaşım teknolojileri sayesinde kendi coğrafyalarında bulunan sanayi üretiminin tamamını veya bazı bölümlerini Asya başta olmak üzere farklı çevre ülkelere kaydırmaya başlamıştır. Yeni uluslararası iş bölümü ya da küresel taşeronlaşma gibi farklı biçimlerde kavramsallaştırılan bu süreç merkez ülkeler için sanayisizleşme anlamına gelmektedir. Nispeten daha yakın bir dönemden hareketle kimi gelişmekte olan ülkeler için de benzer bir kavramın kullanılmaya başlandığı görülmektedir: Erken/prematüre sanayisizleşme. Neredeyse tüm ulusal varoluşlarını sanayileşme üzerinden kurgulayan az gelişmiş-gelişmekte olan ülkelerin, yüzyılın sonlarından itibaren adına "erken sanayisizleşme" denen bir sürece girdikleri tespit edilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle batıda yaşanan sanayisizleşme olgusuna değinilerek, sürecin kuramsal arka planı tartışılacaktır. İzleyen bölümde II. Dünya Savaşı sonrasında öne çıkan az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmelerine yönelik tartışmalara genel bir bakıştan sonra, bu ülkelerin bir kısmı için geçerliliği öne sürülen "erken sanayisizleşme" kavramı yakından incelenecektir. Son bölümde ise Türkiye'nin sanayileşme sürecinin genel anlamda izini sürdükten sonra, erken sanayisizleşme olgusu bağlamında Türkiye özelinde yürütülen kimi tartışmalar ele alınarak, yeni tespitlerle verili tartışma zenginleştirilmeye çalışılacaktır.

anahtar kelimeler: geç kapitalistleşme, sanayisizleşme, erken sanayisizleşme, durgunlaşan sanayileşme.

giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan ve başta Avrupa olmak üzere dünyanın birçok bölgesine hızla yayılan Sanayi Devrimi, bugüne kadar pek çok toplumsal ve iktisadi olguyu açıklarken referans verilen adeta bir milat olarak değerlendirilmiştir. Sanayileşme, ülkelerin ekonomilerinin gelişmesi, toplumsal refah artışı, kurumsal, hukuksal, kültürel ve demokratik gelişmenin sağlanması süreçlerinin ayrılmaz bir bileşeni olarak görülmüştür. Günümüzde belirginleşen gerek çevresel, gerek toplumsal gerekse de sınıfsal sorunlar sanayileşmenin birer sonucu olarak karşımıza çıksa da dünya üzerinde hemen hiçbir ülke yoktur ki, iktisadi gelişme süreçleri içinde sanayileşmeyi arzulamamış olsun. Özellikle 1945 sonrası dünyanın eski sömürge, yeni bağımsız ulus devletleri için sanayileşme akla gelebilecek tüm olumlu gelişmeleri mümkün kılacak bir politika olarak görülmüştür. Ancak 20. yy'ın sonları bu açıdan ilginç bir sürece sahne olmuştur. Batının

gelişmiş ülkeleri gelişen üretim ve ulaşım teknolojileri sayesinde kendi coğrafyalarında bulunan sanayi üretiminin tamamını veya bazı bölümlerini Asya başta olmak üzere farklı çevre ülkelere kaydırmaya başlamıştır. Yeni uluslararası iş bölümü ya da küresel taşeronlaşma gibi farklı biçimlerde kavramsallaştırılan bu süreç merkez ülkeler için sanayisizleşme anlamına gelmektedir. Nispeten daha yakın bir dönemden hareketle kimi gelişmekte olan ülkeler için de benzer bir kavramın kullanılmaya başlandığı görülmektedir: Erken/prematüre sanayisizleşme. Neredeyse tüm ulusal varoluşlarını sanayileşme üzerinden kurgulayan az gelişmiş-gelişmekte olan ülkenin, yüzyılın sonlarından itibaren adına "erken sanayisizleşme" denen bir sürece girdikleri tespit edilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle batıda yaşanan sanayisizleşme olgusuna değinilerek, sürecin kuramsal arka planı tartışılacaktır. İzleyen bölümde II. Dünya Savaşı sonrasında öne çıkan az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmelerine

Yeni uluslararası iş bölümü ya da küresel taşeronlaşma gibi farklı biçimlerde kavramsallaştırılan bu süreç merkez ülkeler için sanayisizleşme anlamına gelmektedir.

Tarımdan sanayiye, sanayiden hizmetlere yönelik uzun dönemli yapısal dönüşümler hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler üzerine yapılan çalışmaların önemli başlıklarından biri oldu.

yönelik tartışmalara genel bir bakıştan sonra, bu ülkelerin bir kısmı için geçerliliği öne sürülen “erken sanayisizleşme” kavramı yakından incelenecektir. Son bölümde ise Türkiye'nin sanayileşme sürecinin genel anlamda izini sürdükten sonra, erken sanayisizleşme olgusu bağlamında Türkiye özelinde yürütülen kimi tartışmalar ele alınarak, yeni tespitlerle verili tartışma zenginleştirilmeye çalışılacaktır.

sanayileşme, sanayisizleşme (de-industrialisation)

İnsanlık tarihindeki ilk büyük devrimin tarım devrimi olduğu bilinir. Yaklaşık 10.000 yıl önce yerleşik hayata geçen insanlık topraktan artık üretme ve bu artıkla yeni bir uygarlığın yollarını döşemeye başlamıştı. 18. yüzyılın sonlarına kadar zanaatın yanı sıra asıl olarak tarım ve tarıma dayalı ticarete dayalı ekonomiler, şüphesiz zaman içinde yaşanan farklılaşmalarla birlikte, dünya ekonomisi açısından belirleyici oldular. Ancak 18. yy sonları, 19. yy başları insanlık tarihi açısından yeni bir devrimin yaşandığı bir dönem oldu: Sanayi Devrimi. Nedenleri süregiden bir tartışmanın konusu olsa da İngiltere sanayi devriminin ilk olarak yaşandığı ülke olmuştur. Kapitalist üretim tarzına dayalı olarak gelişen sanayileşme süreci şüphesiz sadece ekonomik yaşamı dönüştürmedi. Yaşanan dönüşüm çok daha büyük, çok daha kapsamlıydı. Belirginleşen yeni sınıfsal oluşumlar, kurumsallaşma, devlet, hukuk, felsefe, kentleşme, göç, tarım vb. sanayileşme sürecinin etkilerinin yaşandığı alt başlıklar olarak belirdi. Genel anlamda tarım toplumundan sanayi toplumuna yaşanan bu köklü dönüşüm sonradan “yapısal dönüşüm” olarak ifade edildi. Söz konusu yapısal dönüşüm zaman içinde başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkede karşımıza çıktı. Literatürde “merkez ülkeler” denen bir dizi ülke 19. yy boyunca hızlı bir sanayileşme sürecine girdi, 20. yy bu ülkeler için sanayileşmenin ileri aşamalarına, yüksek teknoloji üretimine işaret ederken 1970'li yıllarla birlikte bu gelişmiş ülkelerin yeni bir evreye girdiği tartışmaları yaygınlık kazandı. Post

endüstriyel toplum, bilgi toplumu vb. kavramlar, bu ekonomilerde sanayileşmenin önemini görel olarak yitirdiği ve ekonomideki ağırlığını hizmetler sektörüne bıraktığı yönündeki tespitlere dayalı ortaya konmaya başlandı. Süreç aynı zamanda bu ülkelerdeki sanayi tesislerinin ağırlıklı ucuz ve sendikasız üretim yapan ülkelere taşındığı bir süreç oldu. Bu dönüşüm literatürde sanayisizleşme kavramının yeniden öne çıkmasını beraberinde getirdi.

Tarımdan sanayiye, sanayiden hizmetlere yönelik uzun dönemli yapısal dönüşümler hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler üzerine yapılan çalışmaların önemli başlıklarından biri olmuştur. Bu alanın öncü çalışmalarından biri Colin Clark'a aittir. Clark yapısal değişikliği ele aldığı çalışmasında iktisadi gelişme sürecinde ekonominin üretim ve istihdam yapısının değiştiğini ileri sürmüştür (Clark 1940). Clark'a göre iktisadi gelişme sürecinde tarımın önemi imalat ve hizmetlere göre azalır. Benzer sonuçlar Kuznets'in çalışmalarında da ortaya konmuştur. Diğer çalışmaları yanı sıra modern ekonomik büyümenin altı özelliğini saydığı 1973 tarihli makalesinde Kuznets üçüncü maddede ekonominin geçirdiği yapısal dönüşümden bahseder ve ekonomik büyümenin tarımdan tarım dışı alana ve son dönemlerde de sanayiden hizmetlere doğru bir kayma içinde olduğunu tespit eder. İstihdam buna göre kayma yaşamaktadır (Kuznets, 1973: 248). Duarte ve Restuccia (2010: 135) nispeten yakın zamanda yapmış oldukları bir çalışmada yapısal değişim olarak ifade edilen bu genel eğilimi, tarım sektörünün istihdam payındaki düşme, hizmetler sektörünün istihdam payında sürekli bir artış ve sanayi sektörünün payında önce artan sonra da azalan bir özellik göstermesi ile tarif etmişlerdir.

Bilindiği gibi Kaldor ekonomik gelişmenin motoru olarak sanayileşmeyi ve imalat sanayinin gelişimini işaret eder, çünkü imalat sanayiinde artan getiriler söz konusudur ve üretkenlik yüksektir. Dolayısıyla sanayinin gerek istihdamdaki payının gerekse de GDP içindeki payının azalması yani

sanayisizleşme istenir bir durum değildir. Ancak bu durumun bir sorun olmadığı yönünde çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Rowthorn ve Wells (1987) ve Baumol, Blackman ve Wolff (1989) gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmenin arzu edilmeyen bir durum olması gerektiğini belirtmektedir. Bu durum daha ziyade bu ülkelerin endüstriyel gelişmesinin bir sonucu olarak görülür. Tam da bu nokta sanayisizleşmenin nedenlerinin tartışıldığı noktadır. Bu soruna odaklanmış olan literatüre bakıldığında temel olarak iki açıklama biçiminin öne çıktığı söylenebilir. Birincisi iç faktörlere vurgu yaparken diğeri dışsal faktörleri öne çıkarmaktadır. İç faktörlere odaklanan açıklamalardan ilki talep kayması merkezli açıklamalardır. Bu açıklamalar esas olarak Clark'ın erken dönem (1957) çalışmasına dayanır. Bu açıklamada ülkelerin ekonomileri geliştikçe talebin sanayi ürünlerinden ziyade hizmet ürünlerine kayacağı ve istihdamın da bu seyri izleyeceği tespiti sanayisizleşmenin nedeni olarak öne çıkartılır. İkinci açıklama biçimi sektörler arası üretkenlik farklılığına dayanan teknoloji odaklı bir açıklamadır. Bu açıklama biçiminde sanayi sektöründe üretkenliğin daha yüksek olmasından dolayı, üretkenliğin daha düşük olduğu hizmetler sektörünün sanayi istihdamının payından daha yüksek bir paya sahip olacağı vurgulanır. Sanayisizleşmenin nedenlerini dış faktörlere dayandıran açıklamalar ise genellikle kuzey-güney ticaretine odaklanır. Bu açıklama, uluslararası ticarete gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelerde üretilen sanayi mallarının ithalatçısı olduğunu bu durumun gelişmiş ülkelerin istihdam yapısını sanayi sektörü aleyhine bozduğunu tespit etmektedir ve sanayisizleşmenin ana nedeni olarak bu durum gösterilmektedir (Rowthorn ve Ramaswamy 1997-1999). Nedenleri üzerine tartışmalar sürse de son otuz yılda genel olarak gelişmiş ülkelerde bir sanayisizleşme süreci yaşandığı verilerle de ortaya konmuştur. Literatürde daha yeni olan tartışma sanayisizleşmenin az gelişmiş ya da geliştirmekte olan ülkelere de görülmeye başladığıdır. Aşağıda bu konuyu ele alacağız.

erken sanayisizleşme

Kaldor özellikle İngiltere üzerinde yapmış olduğu çalışmada üretkenliğin ya da ortalama kişi başı gelirin yüksek düzeylere gelmeden önce imalat sanayinin büyüme potansiyelini yitirdiğini vurgulamakta ve bu süreci "premature maturity" olarak ifade etmektedir (Kaldor, 1966: 102). Benzer kavram geliştirmekte olan ülkelere odaklanan yakın dönem literatürde de karşımıza çıkmaktadır: "premature deindustrialization".

Az gelişmiş ya da geliştirmekte olan ülkeler olarak ifade edilen ülkelerin önemli bir kısmı 2. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını kazanmış yeni oluşan ulus devletlerdir. Bu ülkeler için bu süreçteki temel sorun kalkınma kavramı etrafında belirmiş ve kalkınmanın olmazsa olmazı da sanayileşme olarak görülmüştür. Dolayısıyla kalkınma amacı ve bu amaca ulaşmak için olmazsa olmaz görülen sanayileşme bu ülkeler için oldukça yüklü bir anlama sahiptir. Gerçekten de bu ülkelerin bir kısmı özellikle "İthal İkameci Sanayileşme Stratejileri" yoluyla sanayilerini geliştirmeyi başarmış, bir yapısal dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Ancak 1980'li yıllarla birlikte yine bu ülkelerin önemli bir kısmında ithal ikameci strateji yerini neoliberal olarak adlandırılan politikalara bırakmıştır. İçine girilen bu yeni süreç devletin ekonomideki ağırlığını azaltan, ticari ve finansal anlamda liberalizasyonu amaçlayan, finansallaşmanın öne çıktığı bir süreç olmuştur.

İşte erken sanayisizleşme olgusu ve yazını böylesi bir tarihsel süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Buna göre neoliberalizm ile birlikte düşük ve orta gelirli bazı ülkelerin bir sanayisizleşme sürecine girdiği iddia edilir. Bu sanayisizleşme erken bir sanayisizleşmedir, çünkü bu ülkelerin sanayisizleşme sürecine girdikleri noktadaki GDP'leri, gelişmiş ülkelerin sanayisizleşme sürecine girdiği momentteki GDP'lerin bir hayli gerisindedir. Bu ülkeler gelişmiş ülkelerinki gibi bir sanayileşme düzeyine erişmeden GDP içinde hizmetler sektörünün öne çıktığı görülmektedir. Palma (2005), Dasgupta ve Sing (2006), Rodrik (2015) ve Rodrik'in (2016) temellerini attığı düşük ve orta

Neoliberalizm ile birlikte düşük ve orta gelirli bazı ülkelerin bir sanayisizleşme sürecine girdiği iddia edilir. Bu sanayisizleşme erken bir sanayisizleşmedir.

923 İzmir İktisat Kongresi'nde, sanayileşmek "muasır medeniyet" seviyesine ulaşmakla hem eş anlamlı, hem onun başat aracı olarak görüldü.

gelirli ülkelerde erken sanayisizleşme yazınında sanayisizleşme çeşitli biçimlerde ölçülmekle birlikte temel olarak imalat sanayiindeki istihdamın toplam istihdamdaki payına, imalat sanayinin katma değerinin sabit ve cari rakamlarla GDP'ye oranına odaklanılmaktadır. Premature sanayisizleşmenin nedenlerine yönelik tartışmalar büyük oranda gelişmiş ülkelerin sanayisizleşme sürecine yönelik tartışmalarla örtüşür niteliktedir. Diğer yandan neoliberal uluslararası iktisadi işleyişe yönelik vurgular bir miktar daha kuvvetlenmiştir. Erken sanayisizleşmeye yönelik bulgular da çeşitlilik göstermekle beraber bu konuda Rodrik'in bulguları yaygın kabul görmektedir: Rodrik (2015) gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme eğilimini tespit ettikten sonra, ikinci olarak Asya ülkelerine odaklanmış ve Asya Ülkelerinde güçlü bir sanayileşme ivmesinin varlığına işaret etmiştir. Ancak Latin Amerika bu açıdan en kötü örnekleri içermektedir. Gerek imalat sanayi istihdamının toplam istihdama oranında gerekse de imalat sanayinin katma değerinin GDP'ye oranında negatif bir görünüm sergilemektedir. Moritanya hariç Sahra Altı Ülkeler için de benzer bir durum söz konusudur. Dasgupta ve Sing de (2006) gelişmekte olan dünya açısından sanayisizleşme bağlamında iki tipin öne çıktığını birinci örnek olarak gördükleri Hindistan tipi sanayisizleşmede, imalat sanayiinde formel sektörde istihdamın genişlemediğine ancak enformel sektörde hızla arttığına işaret etmiştir. Formel ve enformel sektör bir arada düşünüldüğünde Hindistan'da imalat sanayiinde istihdamın azalmadığını belirtmişlerdir. İkinci tipe örnek olarak Latin Amerika ve Afrika Ülkeleri verilmiştir. Yazarlar bunu "patolojik sanayisizleşme" olarak ifade etmişlerdir. Uluslararası kurumların da söylemlerine uyarak bu ülkeler uzun dönemli mukayeseli üstünlükler yerine kısa dönemli mukayeseli üstünlüklere göre politika belirlemişler ve sanayinin gelişimi anlamında başarısız olmuşlardır.

Erken sanayisizleşme tartışmaları Türkiye için de yapılmaktadır. Bu çerçevede aşağıda öncelikle Türkiye'de sanayinin geli-

şim süreci tarihsel bir perspektifle ortaya konulacak, daha sonra da öne çıkan temel metinler bağlamında söz konusu tartışmalar ele alınacaktır.

türkiye'de sanayinin seyri

Türkiye ekonomisi Cumhuriyetin ilk yıllarında ağırlıklı olarak devlet öncülüğünde karma bir ekonomi modeli izlerken, 1950'lerde özel sektör ağırlıklı bir politikaya geçilmiş, 1960'larda ise planlama ilkesi çerçevesinde dışa kapalı ithal ikameci sanayileşme stratejisi uygulanmıştır. 1970'lerin sonlarına kadar izlenen bu politikalar dünya ekonomisinin içine girdiği kriz koşullarının da etkisiyle 1980'de terkedilmiş, dışa açık ihracata dayalı sanayileşme politikaları ağırlık kazanmıştır. 1990'larla birlikte de küreselleşme süreciyle birlikte dünya ekonomisi ile bütünleşme, serbest piyasa ekonomisi ve özel sektör yatırımları öncelikli hale gelmiştir. Aşağıda genel olarak 1980 öncesi ve 1980 sonrası olarak iki başlık halinde ele alınacak bu dönem, özellikle sanayileşme politikalarındaki değişim bağlamında analiz edilecektir.

a. 1923-1980 sanayileşme deneyimleri

Kuruluş yıllarının iktisat politikalarını şekillendirecek olan 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde siyasal bağımsızlığın iktisadi bağımsızlık ile tamamlanması temel amaç olarak belirirken, sanayileşmek "muasır medeniyet" seviyesine ulaşmakla hem eş anlamlı, hem de onun başat aracı olarak görülmüştü. Osmanlı'dan devralınan miras, sermaye birikiminin yetersizliği ve uluslararası konjonktür ile birlikte düşünüldüğünde sanayileşme sürecinde devlet temel bir aktör olarak öne çıkmaktaydı. Bu anlamda milli bir sanayi ve milli bir burjuvazi "yaratılması" için devletin tüm imkân ve kaynakları seferber edilerek önemli yapısal reformlar gerçekleştirildi. 1923'te Lozan Antlaşması uyarınca kapitülasyonlar kaldırıldı, 1924'te İş Bankası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Tarımsal nüfus üzerinde ağır bir yük olan Aşar vergisi kaldırıldı. 1927'de, sanayi yatırımı yapacak olan

işletmelere muafiyet, imtiyaz ve teşvik sağlama amacıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı. Devlet öncülüğünde ancak sanayinin henüz başat bir ekonomik faaliyet olmadığı bu dönem 1929 Büyük Buhranı ile birlikte zorunlu olarak farklı bir yöne evrildi. Büyük Buhran Dünya genelinde üretimin ve uluslararası ticaretin gerilemesi anlamına geliyordu. Türkiye'nin o dönem ihracatının neredeyse tamamını oluşturan tarım ürünleri talebindeki gerilemeye bağlı olarak Dünya fiyatlarının da düşmesi döviz gelirlerinin azalmasına bu da ithalatın gerilemesine yol açtı. Benzer durumdaki kimi Latin Amerika ülkeleriyle birlikte Türkiye de bu dönemde içe kapanarak ithal ikameci sanayileşmeye ilk geçen ülkelerden biri oldu (Şenses ve Taymaz, 2003). Merkezi bir planlama anlayışıyla önemli bir ivme yakalayan Sovyetler Birliği örneğinin etkisiyle, 1934-1938 yıllarını kapsayan ve imalat ve madencilik sektörlerine öncelik veren I. Sanayileşme Planı hazırlandı. İhtiyaç duyulan tüketim mallarını üretmek ve özel sektöre nitelikli hammadde ve işgücü sağlamak üzere Kamu İktisadi Teşekkülleri kurulmaya başlandı. Sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımların atıldığı yıllar olarak nitelendirilen 1930-1939 döneminde yıllık ortalama büyüme hızı Cumhuriyet tarihinin en yüksek değeri olarak bilinen yüzde 11.4 olarak gerçekleşti. Boratav (2016: 72), 1929 yılında sabit fiyatlarla milli hasılanın yüzde 11'ini oluşturan sanayi kesiminin payının 1939'da yüzde 18'e çıkmasını, sanayileşme doğrultusunda yapısal bir değişim gerçekleştiğinin bir göstergesi olarak değerlendirir (Boratav, 2016: 72). Ancak bu deneyim II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kesintiye uğramış ve savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sanayi yatırım programları tümüyle ertelenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında, 1946'da çok partili hayata geçiş ile birlikte ara verilen planlı kalkınma 1960'larda yeniden gündeme alınmıştır. 1960'ta Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş ve ithal ikamesine yönelik sanayileşme stratejisi benimsenerek tüm sektörlerin eş zamanlı

olarak teşvik edildiği dengeli bir kalkınma amaçlanmıştır. 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya konmuştur. Dönemin planlama anlayışı "kamu kesimi için zorunlu, özel sektör için ise yol gösterici" nitelikte olmuştur. Bu dönemde büyük oranda tamamlanmış olan tüketim mallarının yurt içinde üretimi aşamasından, dayanıklı tüketim mallarının yurtiçinde üretimine geçilmiş, ithal ikamesinin zor aşaması olan ara ve yatırım malları üretimine yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda kamu kesiminin imalat sanayi yatırımları içindeki payı giderek artmış ve bu kesim sermaye yoğunluğu görece yüksek demir-çelik, bakır, alüminyum, petro-kimya ve kimya, inşaat malzemeleri, gübre, kağıt gibi "yeni" alt sektörler üzerinde yoğunlaşarak bu sektör içindeki yapısal değişme sürecini hızlandırıcı bir rol üstlenmiştir (Şenses, 1989: 22).

Korumacı dış ticaret politikaları doğrultusunda ithalata kısıtlama getirilerek sanayinin gelişimi için elverişli bir ortam yaratılmıştır. Kamu sektörü, KİT'ler aracılığıyla özel sanayi ve tarım kesimleri için gerekli olan temel girdileri ucuza üreterek önemli bir rol üstlenmiş, özel sektörün önce hafif tüketim mallarında başlayan üretimini 1960'larla birlikte dayanıklı tüketim mallarına kaydırmasına olanak sağlamıştır. Dayanıklı tüketim malları sanayii, ilk başta salt montaj sanayi biçiminde kurulmuş ve zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüleri kazanmıştır. Ancak bu üretim kolları teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağlı olmaya, üretim ölçeği, birim maliyetler ve kalite bakımından Batılı emsallerinden geri kalmaya devam etmiş ve dış pazarlara yönelme imkânları sınırlı kalmıştır (Boratav, 2016: 121). İhracatın büyük ölçüde geleneksel tarım ürünlerine dayandığı gerçekliği ile birlikte düşünüldüğünde, imalat sanayinin gelişiminde dış pazarlardan ziyade korunaklı iç pazardaki genişlemenin önemli olduğu söylenebilir. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde gıda, içki, tütün, dokuma, giyim, plastik ürünler, çimento gibi alt sektörlerde

Korumacı dış ticaret politikaları doğrultusunda ithalata kısıtlama getirilerek sanayinin gelişimi için elverişli bir ortam yaratıldı.

24 Ocak Programı ekonomik istikrar sağlamanın yanı sıra sermayeyi emeğin karşısında güçlendirmeyi, aynı zamanda sermayenin ulusal ve uluslararası ölçekte serbestliğini artırmayı amaçlıyordu.

büyüme iç pazar genişlemesiyle sınırlı kalırken, sermaye yoğun diğer alt sektörlerde üretim ve yatırımları büyük ölçüde ithalata bağımlı kılmıştır. Bütün sınırlılıklarına ve eleştirilere rağmen Şenses (1989: 33) 1965-1980 döneminde yüzde 7,5'lik bir hızla büyüyen imalat sanayinin ekonomik büyüme ve yapısal değişimin en temel ve dinamik unsuru olduğunu vurgular.

1970'lere gelindiğinde, ithal ikameci sanayileşme stratejisine bağlı olarak kritik bir dizi sorun kendini göstermeye başlamıştır. Özetle ekonominin dışa bağımlılığını azaltması beklenen bu strateji ile ithalat bağımlılığı daha da artmıştır. Birinci plan döneminden sonraki yıllarda GSMH içinde ithalatın payı genel olarak artma eğilimi gösterirken, büyük oranda tarım ürünlerine dayalı olan ihracatın görece payı ise çok düşük seyretmiştir. İthal ikameci sanayileşme politika uygulamalarından biri olan döviz kurunun aşırı değerli tutulması ihracatı olumsuz etkilemiş döviz girişinin daha da daralmasına neden olmuştur. İthalat kısıtlamaları selektif değil bütün sektörü kapsar nitelikte olduğundan ve bir takvime bağlanmadığından kaynak dağılımında sapmalar oluşmuştur. Sağlanan teşvikler daha ziyade büyük sanayi üzerinde yoğunlaşarak küçük sanayiye ihmal etmiş ve tekelci ve oligopolcü bir sanayi yapısını ortaya çıkarmıştır. Yurtiçi üreticiler korunaklı iç piyasa koşullarında uluslararası rekabetten etkilenmediği için dünya piyasaları ile rekabet, etkinlik ve verimlilik, kalite gibi sorunlar göz ardı edilmiştir. Bu durum fiyatları yüksek, kaliteleri düşük olan ürünlerin ihracatını iyice zorlaştırmıştır. Ülke içinde yatırımlar büyük ölçüde ithalat bağımlı olduğundan ve ara ve yatırım mallarının yurt içi üretimine geçişle bu ihtiyaç daha da arttığından döviz ihtiyacı had safhaya yükselmiştir. Bütün bu sorunların üzerine 1974 ve 1979 yıllarında artarda gelen petrol şokları da eklenince döviz darboğazları ortaya çıkmıştır. Dış borç bulmanın da giderek zorlaştığı bu dönemde diğer yeni sanayileşen ülkeler gibi Türkiye de derin bir ödemeler dengesi krizi ile karşı karşıya kaldı. Kredi ihtiyacı uluslararası kurumların çizdiği iktisat politi-

kası reçetelerine uymayı zorunlu kılıyordu. Bu süreç Türkiye için IMF ve Dünya Bankası'nın temsilcisi olduğu serbest piyasa ekonomisi ve dışa dönük iktisat politikaları ekseninde dünya piyasalarıyla bütünleşmesini öngören neoliberal dönemin de başlangıcı anlamına geliyordu.

b. 1980 sonrası ihracata dayalı sanayileşme deneyimi

1980 dönüşümü, Türkiye'nin kalkınma stratejileri açısından bakıldığında ithal ikameci sanayileşmenin sonu, ihracata dayalı yeni bir sanayileşme stratejisinin başlangıcı olarak değerlendirilir. Ekonomide serbest piyasa ağırlıklı dışa açık politikaların dış ticaret, sermaye piyasaları, işgücü piyasaları, tarım, eğitim, sağlık başta olmak üzere hemen her alana yayıldığı, devletin ekonomideki rolünü daha minimal bir boyuta taşıyan çok köklü bir dönüşüm yaşandığı söylenebilir (Şenses, 2017: 252).

1980'lere gelindiğinde yukarıda belirtildiği gibi ciddi bir ekonomik ve politik istikrarsızlık hâkimdir. IMF ve Dünya Bankası önerileri doğrultusunda hazırlanan 24 Ocak Programı ekonomik istikrar sağlamanın yanı sıra sermayeyi emeğin karşısında güçlendirmeyi, aynı zamanda sermayenin ulusal ve uluslararası ölçekte serbestliğini artırmayı amaçlıyordu. Bu iki amaç doğrultusunda dört koldan uygulamalara ağırlık verildi, bir yandan önceki dönemde uygulamaya sokulan emek yanlı politikalar azaltılmaya başlandı. Emeğin örgütlenme özgürlüğüne önemli baskılar getirildi, ücretler düşürüldü, diğer yandan da sermayenin güçlenmesi yönünde serbestlik, teşvik ve destekleme politikalarına ağırlık verildi. Bu politikalar amaçlar bakımından birbirine o kadar paraleldi ki sermayeyi güçlendiren her uygulama aynı zamanda emeği zayıflattırırken, emek aleyhine her politika da sermayenin güç kazanmasına yarırıyordu. İktisat politikalarındaki bu radikal dönüşüm özellikle geniş emekçi kesimlerin bir önceki dönemde elde ettikleri kazanımları doğrudan hedef alıyordu. Dönemin siyasal çalkantılı ortamı düşünüldüğünde 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin söz ko-

nusu radikal dönüşümlerin gerçekleştirilmesinde ne kadar önemli bir rol oynadığı açıkça görülebilir.

Sanayi üretimi özelinde bakıldığında bu dönemde iç pazarın sınırlarına ulaşıldığı artık yeni dış pazar arayışlarının önem kazandığı görülür. Bu çerçevede ihracat teşvikleri, ihracatçıya ucuz kredi teminatı, gümrüksüz girdi ve vergi iadesi gibi sübvansiyonlar ile ihracat hızla artırılmıştır. Devalüasyonlar ve dalgalı kur rejimi sayesinde dolar karşısında değer kaybeden yerli para, ihraç mallarının fiyatının ucuzlaşmasına dolayısıyla ihracatın daha da artmasına yol açmıştır. İthal ikameci dönemin en karakteristik uygulamalarından biri olan ithalat yasakları ve miktar kısıtlamaları kaldırılmış, gümrük tarifeleri indirilerek yerli sanayiye koruma anlayışı terk edilmiştir. Yerli sanayi için gerçekleşen ortalama koruma oranı bu yıllar içinde hafiflemiştir (Boratav, 2016: 157). Bu bağlamda ihracat artışlarının büyük oranda yüksek ithalat artışlarına bağlı olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte uluslararası finans kurumları ve yabancı devletlerden büyük oranda sermaye girişleri mevcut dış ticaret açığının sürdürülmesine olanak sağlamıştır. Yüksek ihracat artışlarına rağmen dış açıklar kapatılamamış ara ve yatırım mallarında ithalata bağımlılık azaltılamamıştır. Sanayileşmede kamu yatırımlarının payı hızla azaltılırken özel sektöre daha fazla rol verilmesi için yabancı sermaye girişlerinin önündeki engeller kaldırılarak özel yabancı sermaye yatırımları özendirilmiştir. 1989'da 32 sayılı kararname ile yabancı sermaye girişlerindeki bütün sınırlamalar kaldırılarak finansal liberalizasyon yönünde kritik bir adım atılmıştır.

1980 dönüşümünden sonra Türkiye Ekonomisi'nde sırasıyla 1994, 1999-2001, 2008 ve 2019 olmak üzere dört kriz dönemi yaşanmıştır. Her krizin kendine has özellikleri olsa da neoliberal dönemde sıkça yaşanan bu krizlerin arkasında uluslararası sermaye hareketlerine açık olan ekonomik yapı yatmaktadır. Nihayetinde bugüne baktığımızda, uluslararası sermaye hareketlerine açık bir finansal yapı

ile birlikte yüksek borçlanma altında çalışan ve temelde ihracata yönelik olarak örgütlenmiş bir sanayi yapısının Türkiye ekonomisinin konumuz bağlamında hakim karakteri olduğu söylenebilir.

Bugünden baktığımızda neoliberal ya da onun temel bileşenlerinden biri haline gelen ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin bir muhasebesini yapmak mümkün hale gelmiştir. Şüphesiz bu muhasebe, sürecin işçi sınıfı üzerindeki etkilerinden, devlet üzerindeki etkilerine, toplumsal yapı üzerindeki etkilerinden, kültürel boyutlarına kadar çeşitli alanlarda yapılmaktadır. Bu bölümde ise sürecin sanayileşme üzerindeki etkilerini tartışan, ya da başka bir deyişle sürecin sanayileşme açısından muhasebesini çıkarmaya çalışan yukarıda ana hatlarıyla değinilen erken sanayisizleşme tartışmasına Türkiye bağlamında bakılacak ve kimi tespitler yapılmaya çalışacaktır.

türkiye'de erken sanayisizleşme

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle Türkiye'de erken sanayisizleşme olgusunu ele alan yakın dönem çalışmalar değerlendirilecek, ardından erken sanayisizleşmeyi işaret eden değişkenlere ve sabit sermaye yatırımlarının özel ve kamu dağılımına bakılacaktır.

Türkiye'deki mevcut problemlerin ardında 20. yüzyılın son çeyreğinden bu yana küresel ekonomide gözlenen temel gelişmelerin önemli bir payı olduğu tespitinden hareket eden çalışmalarında Yeldan ve Yıldırım (2015), sanayisizleşmeyi, sosyal ve ekonomik faaliyetlerde sanayinin payının azalması olarak tanımlar. Küresel ekonomide sanayinin görece önemsizleştirilmesi, ulusal tasarrufların gerilemesi, bölgesel ve kişisel gelir dağılımının bozulması ve katılımcı demokratik kurumların yıpranması gibi gelişmelerle ilişkilidir. Dünya ortalamasına bir bütün olarak bakıldığında sanayinin katma değer içindeki payının 1990'da yüzde 20 iken 2012'de yüzde 16.6'ya gerilemesi, ulusal gelirler içerisinde sanayi aktivitelerinin göreceli olarak önemini yitirdiğinin ve gelişmiş/ gelişmek-

Sanayileşmede kamu yatırımlarının payı hızla azaltılırken özel sektöre daha fazla rol verilmesi için yabancı sermaye girişlerinin önündeki engeller kaldırılarak özel yabancı sermaye yatırımları özendirildi.

Sermaye girdisinin ithalat maliyetlerinin ucuzluğu sanayi üreticisini ithal edilmiş ara ve yatırım mallarını yerli üretime ve genelde işgücüne karşı ikame etmeye yönlendirmektedir.

te olan tüm ulusal ekonomilerde yaşanan sanayisizleşme olgusunun bir göstergesi olarak görülür. Yeldan ve Yıldırım'a (2015) göre, küresel üretim merkezlerinin doğuya kaymasıyla birlikte, küresel ekonomide sanayi faaliyetlerinin gerilediği, buna karşılık ileri teknolojili, inovasyona ve tasarıma dayalı robotik hizmet üretiminin ön plana çıktığı izlenebilir. Türkiye'nin de parçası olduğu bu süreçte geç kapitalistleşen ülkeler açısından sanayileşmenin henüz olgunlaşmadan hizmet ağırlıklı sektörler geçişi bir dizi sosyal ve kurumsal sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinde de 2000'li yıllarda ulusal tasarruf oranının çöküşü ve sanayi sektörlerinin milli gelir içerisinde görece gerilemesi olguları ön plana çıkmıştır. Türkiye'de yatırım ve kaynak dağılımı giderek reel üretici sektörlerden hizmetler sektörüne kaymakta ve bu da sanayinin ivme kaybetmesine yol açmaktadır. Sanayi sektörü özellikle 2001 krizi sonrasında yatay ve dikey ara malı bağlantılarında yaşanan tahribata bağlı olarak özellikle ithalata bağımlı bir yapıya yönelmiştir (Yeldan ve Yıldırım, 2015). Buradaki sorun, Türkiye'ye çoğunlukla kısa vadeli nitelikli sermaye girişlerinin, bir yandan da özellikle şirketler dış borçlanmasının yaratmış olduğu döviz bolluğunun döviz kurunun (yerli paranın) aşırı değerlenmesine yol açmasından kaynaklanmaktadır. Spekülatif itkili büyüme modeli (speculative led growth) olarak tanımlanan bu modelde, dövizin ucuzlaması şirketleri daha çok ara ve yatırım malı ithalatına yöneltmiş, yerli üretimi dışlamıştır. Diğer bir ifadeyle sermaye girdisinin ithalat maliyetlerinin ucuzluğu sanayi üreticisini ithal edilmiş ara ve yatırım mallarını yerli üretime ve genelde işgücüne karşı ikame etmeye yönlendirmektedir. Dolayısıyla ulusal tasarruflardaki gerileme bir yanda dış borçlanmayı özendirirken bir yanda da sanayi sektörlerini (ithal) sermaye yoğun ve istihdam dostu olmayan bir patikaya koşullandırmaktadır (Yeldan ve Yıldırım, 2015). Sanayisizleşmeyi küreselleşmenin önemli bir sonucu olarak gören, Doğruel ve Doğruel (2019) sanayisizleşmenin olumlu mu

yoksa olumsuz bir olgu mu olduğunun incelenen döneme ve ülkenin gelişmişlik düzeyine göre değişiklik göstereceğinin altını çiziyorlar. Bu anlamda örneğin II. Dünya Savaşı sonrası dönemde gelişmiş ekonomilerin önce hızlı sanayileşme ardından hizmetler sektörünün artan payı ile sanayisizleşme yönünde bir yapısal dönüşüm geçirmesi bir kalkınmışlık durumunun ifadesi olarak görülür. 1990'lar sonrasında yaşanan sanayisizleşme ise, küreselleşme ile birlikte hızlanan sektörel kaymaları ve imalat sanayinin önem kaybetmesini kayıpları ifade etmektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde yaşanan erken sanayisizleşme, bu yönüyle 1990 öncesinde olduğu gibi bir yapısal değişim sonucu ve iç faktörlere bağlı olmaktan ziyade, ticaretin artmasının ve genel olarak küresel iktisadi ilişkilerin iç içe geçmesinin bir sonucudur (Doğruel ve Doğruel, 2019). İmalat sanayinin payının azalması olgusunu seçilmiş bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından ele alan yazarlar, önce GDP'nin sektörel bileşimini yani imalat sanayinin GDP içerisindeki payını, ardından da imalat sanayinin niteliği ile ilgili olarak orta ve yüksek teknolojili sektörlerin toplam imalat sanayi katma değeri içindeki payını inceliyorlar. Buna göre Türkiye'nin 1989 yılında GDP içindeki imalat sanayi payı maksimum düzeye ulaşmış, 1990 sonrası dönemde seçilen diğer ülkeler (Arjantin, Brezilya, Şili, Kolombiya, Meksika ve Güney Afrika) ile birlikte azalma trendine girmiştir. 1960 sonrası yıllardan başlayarak günümüze kadar olan dönem dikkate alındığında, Türkiye'nin imalat sanayi payının grafiğinin Ters U şeklinde olduğu, ancak sanayileşmiş ülkelere göre daha düşük bir gelir düzeyinde başlayan sanayisizleşmenin erken sanayisizleşmeye işaret ettiği vurgulanmaktadır. Türkiye'nin imalat sanayi katma değeri içinde orta ve yüksek teknolojili ürün payının görece artan bir trende sahip olmasının ağırlıklı olarak orta teknolojiye dayanan üretim yapısıyla ilgili olduğunu da eklemektedir (Doğruel ve Doğruel, 2018). Sanayinin sektörel bileşimi ile ilgili olarak yazarların diğer çalışmasında yer alan tespitler de oldukça

önemlidir. Buna göre 2003 yılından 2014 yılına kadar imalat sanayinin payı GDP içinde azalmayı sürdürürken imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içindeki payı artmaya devam etmektedir. Bu durum, imalat sanayinin sektörel bileşiminde daha fazla istihdam yaratma potansiyeline sahip düşük teknolojili sektörler lehine bir değişime işaret etmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2017: 64).

Erken/prematüre sanayisizleşmeyi henüz olgun ekonomilere özgü bir gelişme çizgisi yakalayamamış bir ekonomide imalat sanayi katma değer paylarının aşınması olarak tanımlayan bir diğer çalışma Eşiyok'un çalışmasıdır (2018). Makalede Türkiye imalat sanayi katma değerinin Türkiye GSYH içerisindeki payının gerilediği, dünya imalat sanayi katma değeri içerisindeki payının ise durağan olduğu gösterilmektedir. Aynı zamanda imalat sanayinin ithalat bağımlı yapısı ve imalat sanayi alt sektörlerinin üretim ve ihracatında yurt içi katma değer oranlarındaki gerileme de Türkiye'nin erken sanayisizleşme sürecinin bir bileşenidir. Eşiyok'a (2018) göre Türkiye 1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar sonucu erken sanayisizleşme olgusu ile karşı karşıya kalmıştır. 24 Ocak 1980 kararları ile dış ticaretin serbestleştirilmesi, sübvansiyonlar ve vergi iadesi gibi uygulamalarla, sanayi üretiminin ihracata yönlendirilmesi öncelikli hale gelmiştir. "İhracat önderliğinde dışa açılma" uğruna kamu kesiminin sanayileşme, yapısal değişim gibi dinamik etkinliği gerçekleştirecek politikaları geri plana atılmıştır. Dışa açılma, imalat sanayindeki karlılığı olumsuz, ticarete konu olmayan sektörlerdeki karlılığı ise olumlu etkilemiştir. Böylelikle yatırımlar imalat gibi üretken sektörlerde değil, inşaat gibi iç pazara yönelik sektörlerde yoğunlaşmış, Türkiye sanayileşmede tözkeleşmiştir. Sonuç itibarıyla sanayi üretimi ve ihracatının ithalat bağımlı ve düşük-orta teknoloji yoğunluklu sektörlerle dayalı yapısı giderek kalıcılaşmıştır (Eşiyok, 2018).

Bakır, Özçelik, Özmen ve Taşiran (2017) Türkiye'de erken sanayisizleşme olgusunun deneyimlendiğini, imalat sanayinin

GDP içindeki payının 1998-1999 civarında ve kişi başına (reel) gelir 3.500-4.000 ABD doları aralığında iken, yüzde 24-25 dolaylarında bir maksimum değere ulaştıktan sonra azalmaya başladığını tespit etmiştir. Türkiye'nin sanayisizleşme sürecini kapsayan 1998-2014 döneminde imalat sanayinin payı, yüzde 25'ten yüzde 17.5'e düşmüştür. İmalat sanayi alt sektörleri itibarıyla bakıldığında bu düşüşün geleneksel olarak imalat sanayi üretimi ve ihracatın lokomotifi addedilen tekstil ve giyim sektörlerindeki çok yüksek oranlı dalmalardan kaynaklandığı görülmektedir (Bakır, Özçelik vd. 2017). Eşiyok'un (2018) çalışmasıyla paralel olarak Türkiye'nin sanayisizleşmesi süreci ile küresel katma değer zincirlerine eklenmesi arasında belirli koşulluklar saptayan çalışmada, bir yandan orta teknoloji ürünlerde belirli ihracat artışlarına yol açmakla birlikte, ihracatta yurt içi katma değer oranlarında kayda değer düşüşler ve ihracatın ithalata bağımlılığında önemli artışlar gözlenmiştir.

Eser (2014), sanayisizleşmenin, gelişmekte olan ülkelerde kaynakların önemli bir kısmının üretken yatırımlardan uzak faaliyet alanlarında ve dış ticarete konu olmayan hizmet sektörlerinde kullanılıyor olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Kapitalizmin finansallaştığı ve spekülatif sermaye hareketlerinin hızlandığı 2000'li yıllarda gelişmekte olan pek çok ülke sanayisi henüz olgunlaşmadan hizmet sektörüne dayalı finans odaklı büyümeyi tercih etmiştir. 2000'lerde kısa vadeli finansal yatırımın çekim alanına giren ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de finans hizmetleri ve inşaat sektörleri sanayinin önüne geçmiştir. Dış finansmana ve ithalata bağımlı büyüme stratejisi sanayi sektörünü savunmasız bırakmış, ekonomiyi daha kırılğan ve istikrarsız hale getirmiştir. Eser'e (2011) göre Türkiye bu dönemde "şirketlerin büyümelerine olanak sağlamak" ve "iş ortamını geliştirmek" hedeflerinin ötesine geçemeyen, sosyal politikalarla bağını koparmış ve iş dünyası odaklı genel sanayi politikası yaklaşımını benimsemiştir. Çalışmada Türkiye sanayinin performansını ve

Yatırımlar imalat gibi üretken sektörlerde değil, inşaat gibi iç pazara yönelik sektörlerde yoğunlaşmış, Türkiye sanayileşmede tözkeleşmiştir.

Mal ve sermaye piyasalarının serbestleşmesi ülkelerin dünya ekonomisi ile daha entegre olmasını sağlamış, fiziki üretimin coğrafi dağılımının yeniden yapılanmasını da beraberinde getirmiştir.

rekabetçiliğini analiz etmek için Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Teşkilatı UNIDO'nun 2010 yılına ait imalat sanayinin üretim ve ihracat kapasitesi, sanayi yoğunluğu, teknolojik derinlik, ihracatın teknolojik bileşimi, dünya imalat sanayi içindeki payı verilerinden yararlanılmıştır.

Günçavdı'ya (2019) göre, 1990'lı yıllar sonrasında hız kazanan küreselleşme ve bu bağlamda yapılan piyasa yanlısı reformların sonucunda, gelişmiş ve gelişmekte olan hemen hemen tüm piyasa ekonomilerinde sanayisizleşme ve artan gelir eşitsizlikleri iki temel eğilim olarak ortaya çıkmıştır. Uzak Doğu Ülkelerinde imalat sektörü ekonominin genelinden çok daha hızlı büyürken, Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika Ülkelerinde ise bu durum tam tersi şekilde gerçekleşmiştir. Türkiye'deki durum ise 2004 yılına kadar görece olarak daha hızlı büyüyen bir imalat sektörü, 2004 sonrasında ise imalat sanayinin büyümesinde görece olarak yavaşlamaya uymaktadır. Mal ve sermaye piyasalarının serbestleşmesi ülkelerin dünya ekonomisi ile daha entegre olmasını sağlamış, fiziki üretimin coğrafi dağılımının yeniden yapılanmasını da beraberinde getirmiştir. Bu değişimi mümkün kılan hızlı teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Endüstri 4.0 ya da diğer bir ifadeyle ekonomilerin dijitalleşmesi ile birlikte gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin yeteri

kadar sanayisizleşmeden doğrudan hizmetler kesimine geçmeleri sanayisizleşmeyi ortaya çıkarmıştır (Günçavdı, 2019).

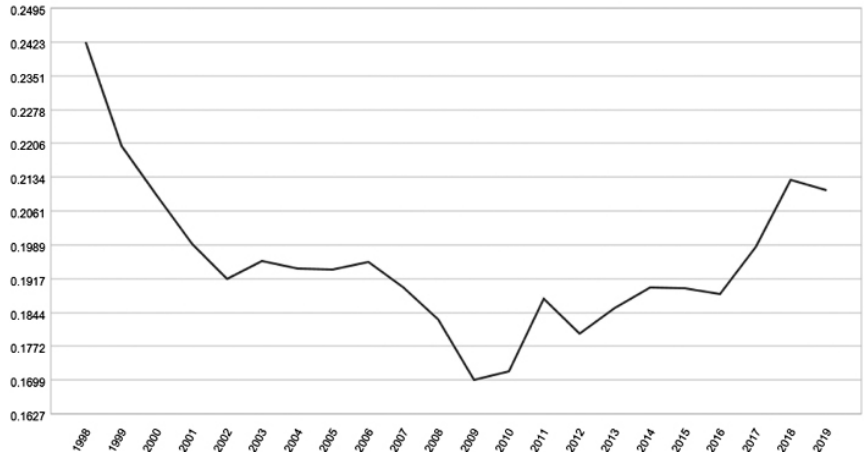
Türkiye ekonomisinde erken sanayisizleşme olgusunu, imalat sanayinin GDP içerisindeki payının azalması ve imalat sanayinin alt kollarındaki teknoloji bileşimi üzerinden analiz eden çalışmaları kısaca aktardıktan sonra, çalışmanın takip eden bölümünde güncel verilerle bir değerlendirme yapılacaktır.

“erken sanayisizleşme” mi “durgunlaşan sanayileşme” mi?

Yukarıda aktardığımız sanayisizleşme sorununu birbiriyle kesişen çeşitli noktalardan hareketle tartışan literatüre ek olarak, sanayisizleşmeyi tartışan uluslararası yazının öne çıkardığı temel verilere bakmak da anlamlı olacaktır. Rodrik'ten (2015) bildiğimiz üzere iki temel veri erken sanayisizleşmeyi tartışmak için öne çıkarılmıştır. Birincisi imalat sanayi katma değerinin GDP'deki payı diğeri ise imalat sanayi istihdamının seyridir. Öncelikle 1998 ve sonrasında odaklanarak öncelikle imalat sanayi katma değerinin payına hem cari hem de reel rakamlarla bakalım. Burada kullanılan birimlerin tutarlılığını sağlamak için imalat sanayi bağlamında sektörel katma değer, GDP'ye değil toplam sektörel katma değere oranına bakılmıştır. Aşağıda cari rakamlarla bu seyir verilmektedir.

Manufacturing Value Added/ Total Sectoral Value Added

TURKEY DATA MONITOR

Grafikten de anlaşılacağı üzere cari rakamlarla bakıldığında 1998 yılından sonra imalat sanayi katma değerinin payının 2009 yılına kadar sürekli bir azalma eğiliminde olduğu, 2010 sonrasında artış eğilimine girmişse de 2019 itibarıyla bulunduğu noktanın 1998 yılının oldukça altında olduğu görülmektedir. Bu veriler 2010 sonrasında bir toparlanmayı düşündürse de 1998'den günümüze bir sanayisizleşme eğilimine işaret etmektedir. Bu eğilim gelişmiş ülkelerin sanayisizleşme sürecine girdiğinde sahip olduğu GDP rakamları düşünüldüğünde “erken” olarak nitelenebilir.

Diğer yandan sabit rakamlarla aynı veriye baktığımızda benzer bir sonuca ulaşmak zor görünmektedir. Aşağıdaki grafik bize rakamların 1998-2002 dönemindeki çarpıcı düşüşü takiben 2003 yılından itibaren yükselmeye başladığını 2011 yılında da en yüksek değerine ulaşmış olduğunu göstermektedir. Bu tarihte yüzde 18.75 oranında olan veri 2019'da yüzde 18.37 olmuştur. Diğer bir deyişle 2011 sonrası sabit rakamlarla imalat sanayi katma değerinin toplam sektörel katma değer içindeki payı artmak bir yana bir miktar azalmıştır. Dolayısıyla rakamlar 2011 sonrası için imalat sanayi katma değerinin toplam katma değerdeki payının artmaması anlamında bir nevi “tıkanan sanayileşme” (Eşiyok, 2018: 89) ya da “durgunlaşan sanayileşme” kavramından bahsetmeyi olanaklı kılmaktadır.

İmalat sanayi istihdamına bakıldığında ise öncelikle hesaplama biçimindeki değişiklikten dolayı iki ayrı tarihsel periyoda dair veri bulunduğunu belirtmek gerekir. 1988-2013 arası uzun dönemli seri, imalat sanayi istihdamının toplam istihdamdaki payının 2005 yılına kadar inişli çıkışlı da olsa bir artış gösterdiğini, fakat bu yılla birlikte öncelikle bir durgunluk daha sonra da bir azalma eğilimine girdiğini açıkça göstermektedir.

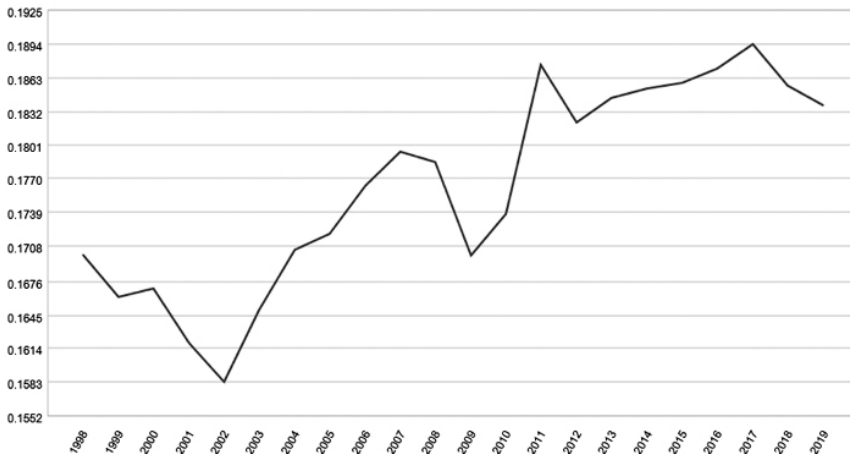
Bu azalma eğiliminin 2017-2019 döneminde küçük bir artış görünse de 2014-2019 döneminde de sürdüğü belirtilmelidir.

İstihdama dair bu veriler bir erken sanayisizleşme savını desteklemek için kuvvetli bir dayanak sunmasa da 2005 sonrası süreçte yani yaklaşık son on beş yıllık süreçte imalat sanayi istihdamında oransal olarak bir gerileme olduğuna işaret etmektedir. Bu imalat sanayi katma değer verileri bağlamında yukarıda kullandığımız “durgunlaşan sanayileşme” kavramını imalat sanayi istihdamı bağlamında da destekler niteliktedir. Oransal anlamda imalat sanayii istihdamındaki bu azalış imalat sanayi katma değerindeki artışla birlikte görülseydi, teknolojinin emeği ikame ettiği düşünülebilirdi. Ancak sabit rakamlarla bakıldığında özellikle 2011 sonrası için imalat sanayi katma değerinin toplama oranında da bir durağanlık gözlemlendiği için bunu ileri sürmek zor görünmektedir.

Rakamlar 2011 sonrası için imalat sanayi katma değerinin toplam katma değerdeki payının artmaması anlamında bir nevi “durgunlaşan sanayileşme” kavramından bahsetmeyi olanaklı kılmaktadır.

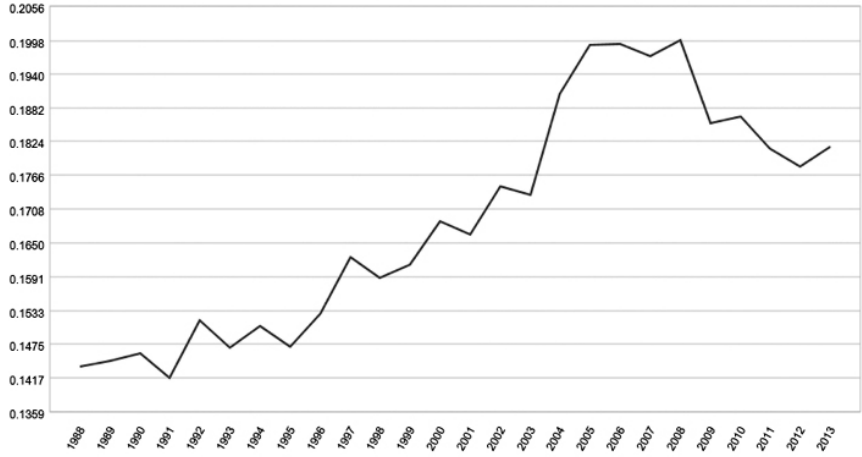
Manufacturing Value Added/Total Sectoral Value Added (constant price)

TURKEY DATA MONITOR

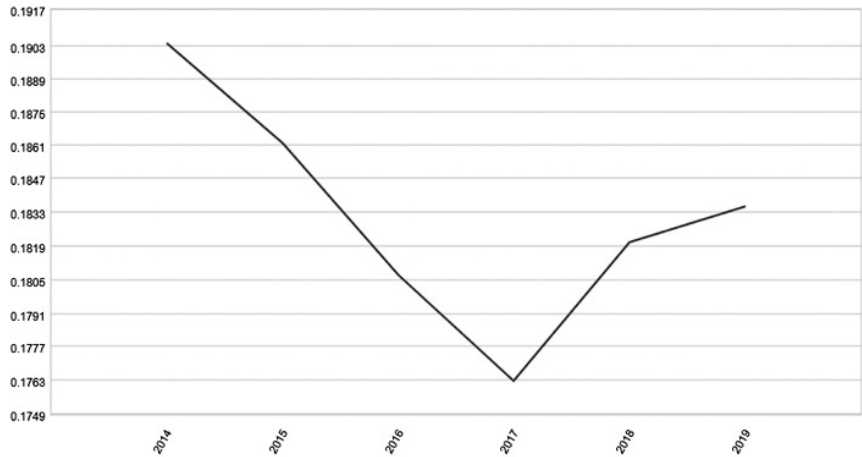
Manufacturing Industry Employment/Total Employment 1988-2013

TURKEY DATA MONITOR

Manufacturing Industry Employment/Total Employment 2014-2019

TURKEY DATA MONITOR

Neoliberalizm ve onunla ilişkili olarak öne çıkan devletin küçültülmesi sürecinin Türkiye'de sanayileşmenin ivme yitirmesinde etkili olduğunu söylemek gerekir.

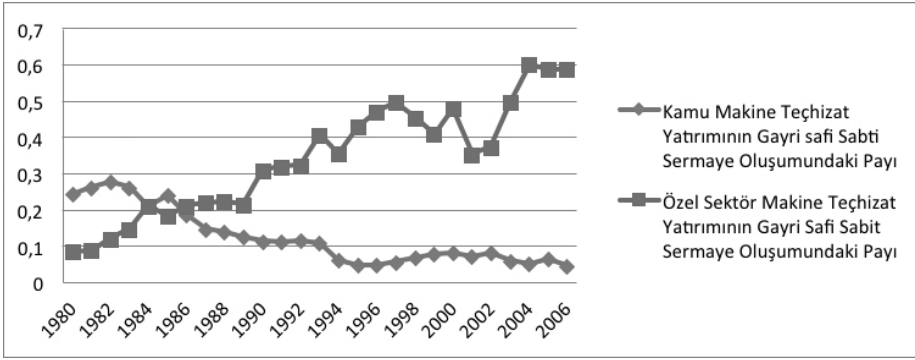
Son olarak yukarıda bahsettiğimiz kimi yazarlar tarafından da vurgulanan neoliberalizm ve onunla ilişkili olarak öne çıkan devletin küçültülmesi sürecinin de Türkiye'de sanayileşmenin ivme yitirmesinde etkili olduğunu söylemek gerekir. Aşağıdaki grafik 1980 yılından 2006 yılına kadar Türkiye'de kamu ve özel sektörün makine teçhizat yatırımlarının toplam gayri safi sabit sermaye içindeki değişen payını göstermektedir. Bilindiği üzere makine teçhizat yatırımı sanayileşmenin en önemli göstergelerinden biridir.

Özel sektörde bu dönemde yaşanan makine teçhizat yatırımının gayri safi sabit sermaye oluşumundaki payının artışına, kamu sektöründe çarpıcı bir azalış eşlik etmiştir.

Kamu sektörü için bu oran 1980 yılında yüzde 24 iken sürekli bir azalışla 2006 yılında sadece yüzde 4 olmuştur. Toparlarsak kamu sektörünün, makine teçhizat anlamındaki yatırıma katkısı bu süreçte çarpıcı bir biçimde azalmıştır. Bu da Türkiye'de sanayileşmenin ivme kaybetmesinin bir diğer önemli nedeni olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Sanayileşmenin olduğu gibi sanayisizleşmenin de kalkınma literatürünün önemli bir tartışma başlığı olduğu görülmektedir. Sanayisizleşme gelişmiş ekonomilerde belirli bir gelir düzeyi ve belirli bir teknolojik aşamaya eriştikten sonra, kimi gelişmekte olan ülkelerde ise bu düzeylere henüz

erişmeden ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşanan sanayisizleşme süreçlerine dair literatür incelendi ve Türkiye’de sanayi politikalarının seyri kısaca özetlendikten sonra son dönem erken sanayisizleşme bağlamında yapılan çalışmalara yer verildi. Ele alınan çalışmalarda genel olarak GDP içerisindeki imalat sanayi katma değeri payının azalması, toplam istihdam içerisinde imalat sanayi istihdamındaki değişimler, imalat sanayi ihracatının teknoloji bileşimi ve farklı yazarların öne çıkardığı farklı veriler Türkiye’de erken sanayisizleşme olgusunun deneyimlendiğinin işareti olarak ortaya konmaktadır.

Bu çalışmada erken sanayisizleşme tartışmalarına bir katkı anlamında öncelikle Türkiye’de imalat sanayinin payına cari fiyatların yanı sıra, sabit fiyatlar üzerinden de bakılmıştır. Cari fiyatlarla bakıldığında 1998 yılını takiben imalat sanayinin katma değerinin toplam sektörel katma değerdeki payında 2010 sonrası artış görülse de bir azalma tespit edilmiştir. Bu azalma eğilimi, gelişmiş ülkelerin bu eğilime girdiği dönem sahip olduğu GDP rakamlarından düşük bir seviyede olduğu için bir erken sanayisizleşme eğilimine işaret edebilir. Ancak sabit rakamlarla bu veriye baktığımızda aynı şeyleri ifade etmek güçtür. 1998-2002

döneminde yaşanan gerilemeyi 2008 kriz dönemi hariç 2011 yılına kadar devam eden bir yükselme izlemiştir. Bu veri erken sanayisizleşme tespitini güçleştirirken 2011 sonrası için veri imalat sanayiinde bir durgunlaşmaya işaret eder niteliktedir.

İmalat sanayi istihdamının payına bakıldığında ise özellikle 2000’lerin ortasından itibaren bir durağanlık ve ardından da bir gerileme görülmektedir. Özellikle bu iki veri erken sanayisizleşmeye işaret edecek kadar güçlü olmasa da sanayileşmede bir durgunluğa işaret eder niteliktedir. Bu tespitlere ek olarak imalat sanayinin önemli bir bileşeni olan sabit sermaye yatırımlarındaki değişime de bakılmıştır. Veriler bize, sabit sermaye yatırımlarında kamunun payının son derece azaldığını buna karşılık özel sektörün payının arttığını göstermektedir. Bu veri başlı başına devletin bu yönüyle ekonomiden çekilmesinin sanayileşmeyi olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Sanayide kamu yatırımlarının azaldığı, düşük-orta teknoloji ürün ihracatının, finansallaşmanın, sıcak para hareketlerinin, inşaatın ve özelleştirmelerin öne çıktığı bu süreçte önceki süreçlerle karşılaştırıldığında Türkiye’de sanayileşmenin toplumsal bir amaç olarak gözden düştüğü açıkça görülmektedir.

GDP içerisindeki imalat sanayi katma değeri payının azalması, imalat sanayi istihdamındaki değişimler, imalat sanayi ihracatının teknoloji bileşimi Türkiye’de erken sanayisizleşme olgusunun deneyimlendiğinin işareti olarak ortaya konmaktadır.

kaynakça

Bakır E., Özçelik, E. Özmen E., Taşiran, A.C. (2017) “Türkiye’de Erken Sanayisizleşme”, in (eds. M. Koyuncu, H. Mihçı, A. E. Yeldan) Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi, 157-191.

Baumol, W. J. (1967) Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis, The American Economic Review, Vol: 57, No. 3, 415-426.

Boratav, K. (2016) Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009, İmge, Ankara.

- Clark C. (1957) *The Conditions of Economic Progress*, London: MacMillan & Co. Ltd.
- Dasgupta, S. and Singh, A. (2006) "Manufacturing, Services and Premature Deindustrialisation in Developing Countries: A Kaldorian Analysis, United Nations University-World Institute for Development Economic Research, Research Paper No. 2006/49.
- Doğruel F. and Doğruel A. S. (2017) "Türkiye'de Sanayileşme ve Kriz" in (eds. M. Koyuncu, H. Mihçı, A. E. Yeldan) *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, 45-73.
- Doğruel A. S. and Doğruel F. (2019) "Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme" *Çalışma ve Toplum*, 2019/1, 209-230.
- Duarte, M. and Restruccia, D. (2010) "The Role of the Structural Transformation in Aggregate Productivity", *The Quarterly Journal of Economics*, 125 (1): 129-73.
- Eser, U. (2014) "Dünya Yeniden Sanayiye Dönerken Türkiye Dünya Sanayinin Neresinde?" *İktisat ve Toplum*, 45, 27-44.
- Eşiyok, B. A. (2018) "Kalkımcı Devlet ve Sanayileşmeden, Neoliberal Erken Sanayisizleşmeye" *Fiscaoeconomia*, Special Issue (1) 71-102.
- Günçavdı, Ö. (2019) "Türkiye Ekonomisinde Dönüşümün Bir Sonucu Olarak "Piyasalaşma" ve Sanayisizleşme", *İktisat ve Toplum*, 101, 37-50.
- Kaldor, N. (1966) *The Causes of the Slow Rate of Growth of the United Kingdom Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967) *Strategic Factors in Economic Development*, Ithaca, Princeton University Press.
- Kuznets, (1973) "Modern Economic Growth: Findings and Reflections", *The American Review*, Vol. 63, No. 3, 247-258.
- Palma, J. G. (2005) "Four Sources of Deindustrialisation and a New Concept of the Dutch-Disease", in J. A. Ocampo (ed.), *Beyond Reforms: Structural Dynamic and Macroeconomic Vulnerability*. Stanford, CA: Stanford University Press and World Bank.
- Rodrik, D. (2015) "Premature Deindustrialisation", NBER Working Paper No.20935. Cambridge, MA:NBER.
- Rodrik D. (2016) *Premature Deindustrialisation*, *Journal of Economic Growth* 21 (1), 1-33.
- Rowthorn R. E. and Wells, J. R. (1987) *Deindustrialisation and Foreign Trade*, Cambridge, CUP.
- Rowthorn R. and Ramashwamy R. (1997) *Deindustrialisation: Its Causes and Implications*, *Economic Issues* 10, IMF.
- Rowthorn R. and Ramashwamy R. (1999) *Growth, Trade and Deindustrialisation*, *IMF Staff Papers*, Vol. 46, No. 1.
- Şenses, F. (1989) *1980 Sonrası Ekonomi Politikaları Işığında Türkiye'de Sanayileşme*, Verso Yayınları, Ankara.
- Şenses, F. (2017) *İktisada Farklı Bir Giriş, İletişim*, İstanbul.
- Yeldan, E. and Yıldırım, D. (2015) "Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye'de ve Dünyada Demokrasi Açığı", *Çalışma ve Toplum*, 2015/2, 65-88.
- TDM (2020) *Turkish Data Monitor*.
- Turkstat, *Statistical Indicators, 1923-2013*, National Accounts.

kamuda işçi sınıfı: yapısal dönüşümün eleştirel politik ekonomisi

özet

Türkiye’de genel olarak kamuya, özel olarak da kamu emeğine yönelik yaşanan süreçler eleştirel çalışmalarda farklı biçimlerde ele alındı. Bu çalışmanın vurgusu ise sürecin açıklanmasında kapitalizme ilişkin eğilimlere verdiği önemdir. Bu çerçevede bu çalışmada kapitalizmin en temel eğilimlerinden biri olan metalaşma üzerinde durulmuş ve metalaşma eğiliminin kamu emeğinin niteliğinde yapısal bir dönüşümü gündeme getirdiği ve bu dönüşümün Türkiye’de 1980’den günümüze hızlanarak yaşanmakta olduğu ileri sürülmüştür. Analizi geliştirmek için ekonomi politişin “yaralı emek” kavramından hareketle, yararlılığın farklı belirlenme biçimleri üzerinde durulmuş ve bu bağlamda görünür olan farklı toplumsal emek biçimlerine işaret edilmiştir. Nihai olarak bu çalışma hızla derinleşen metalaşma süreci ile birlikte bir bütün olarak kamu sektörü işçi sınıfının toplumsal emek biçiminde yapısal bir dönüşüm yaşandığını, statü hukukundan sözleşme hukukuna, güvenceli çalışmadan güvencesizliğe vb. geçişin de temelde bu yapısal dönüşümle ilişkili olduğunu ileri sürmektedir.

anahtar kelimeler: işçi sınıfı, kamu personel rejimi, devlet.

giriş

“Ana muhalefet Partisi, ‘Memura niye grev hakkı vermiyorsun?’ diyor. Grev hakkı mesele değil ki. Sen bu konuda kararlıysan, ben sana yeni bir teklif getiriyorum, gelin işçi ve memur ayrımını ortadan kaldıralım, bunları birleştirelim, grev hakkını da lokavt hakkını da vereyim. Hodri meydan.”¹

Memuriyete atanan kişi emekliliğe kadar kendini garantide görüyor, bu da kişinin kendisini geliştirmesini engelliyor. Bu anlayışı kıracak... bir sistem getirmek istiyoruz.²

Tarihsel olarak bakıldığında kapitalizmin 1970’lerdeki krizi, Keynesçiliğin tasfiyesi ve Sovyet blokunun 1990’larla birlikte kapitalizme açılması, yeni alanların hızla meta ilişkilerine açılmasını ve sermayenin coğrafyasının küresel ölçekte genişlemesini beraberinde getirmiştir. Başka bir seçenek yok “There is no alternative –TINA” söylemi ile başını İngiltere ve ABD’nin çektiği ve zaman içinde çok geniş bir coğrafyada uygulamaya konacak olan neoliberal politikalarla da bu sürecin gelişmesi için

gerekli düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemeler açık ki en çok işçi sınıfını etkilemiştir.

Türkiye 24 Ocak 1980 kararları ve hemen arkasından gelen ve bu kararların uygulanmasını sağlayacak uygun ortamı yaratan 12 Eylül 1980 darbesi ile bu sürece eklenmiştir. Türkiye’de neoliberal dönemin, işçi sınıfı mücadelesinin bastırılması, örgütlerinin kapanması, baskılanan reel ücretler gibi kısa-orta vadeli doğrudan sınıfsal sonuçlarına, sendikasılaşma, taşeronlaşma, kayıt dışı çalışma, güvencesizleşme, işsizlik gibi daha orta-uzun vadeli sonuçlar da eşlik etmiştir. Diğer yandan kurdan, faize, dış ticaret rejiminden, finansal hareketlere kadar, sınıfsal sonuçları olan liberalizasyon uygulamaları ve bu uygulamaların beraberinde getirdiği sıklıkları artan iktisadi krizler de bu dönemin işçi sınıfının toplumsal konumunu getiren diğer uygulamaları olarak karşımıza çıkmıştır. Özelleştirme, devletin küçültülmesi, bağımsız kurulların oluşturulması, kamu harcamalarının kısılması, sağlık, eğitim vb. alanlarda kamu politikalarında

Koray R. Yılmaz*

Neoliberal dönemin, işçi sınıfı mücadelesinin bastırılması, baskılanan reel ücretler gibi kısa-orta vadeli doğrudan sınıfsal sonuçlarına, sendikasılaşma, taşeronlaşma, işsizlik gibi daha orta-uzun vadeli sonuçlar da eşlik etmiştir.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Türkiye’de devletin hantal olduğu, aşırı bürokratik bir yapıya sahip ve verimsiz olduğu, kamu personelinin gereğinden çok daha fazla olduğu, devletin yolsuzlukların kaynağı olduğu, aşırı harcamalar ve KİT’ler nedeniyle ekonomiyi zora soktuğu, siyasetin ekonomiye çok müdahale ettiği, özetle devletin çok büyük olduğu ve küçültülmesi gerektiği söylemi ideolojik zeminini oluşturmuştur.

yaşanan dönüşümler, kamu personel rejiminde görülen esnekleşme gibi politika ve uygulamalar da işçi sınıfının bu dönemde, siyaset ve devlet aygıtının dönüşümü üzerinden etkilenme kanalları olarak karşımıza çıkmıştır.

Gerçekten de bu süreçte, yalnız Türkiye’de değil, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede, benzer nitelikteki doğrudan ve dolaylı sınıfsal uygulamalar gözlemlenebilir. Bu uygulamaların en önemli bileşenlerinden biri yukarıda ifade edildiği gibi devlete, kamu politikalarına, kamu hizmetlerine ve bu hizmetleri yerine getiren kamu çalışanlarına yönelik politika ve uygulamalardır. Bu süreçte yeni kamu yönetimi anlayışı, yönetim, katılım, şeffaflık, hesap verebilirlik, verimlilik vb. söylemlerle birçok Asya, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde de kamu yönetimi ve ilişkili alanlarda “reformlar” karşımıza çıkmaktadır. Devlette ve devlet üzerinden ortaya konan bu dönüşüm süreci, darbeler gibi zor mekanizmaları yanı sıra ideolojik söylemlerle de desteklenerek yaygınlık kazanmıştır.

Türkiye’de yaşanan askeri darbenin yanı sıra, 1980 sonrası yaşanan bu dönüşüme ve zaman içinde uygulanan politikalara meşruiyet sağlayan en önemli söylemlerden biri devlet algısına yönelik olmuştur. Türkiye’de devletin hantal olduğu, aşırı bürokratik bir yapıya sahip ve verimsiz olduğu, kamu personelinin gereğinden çok daha fazla olduğu, devletin yolsuzlukların kaynağı olduğu, aşırı harcamalar ve KİT’ler nedeniyle ekonomiyi zora soktuğu, siyasetin ekonomiye çok müdahale ettiği, özetle devletin çok büyük olduğu ve küçültülmesi gerektiği söylemi dönüşümün ideolojik zeminini oluşturmuştur.

1980’lerde böylesi bir zeminde başlayan sınıfsal bir süreç olarak devletin dönüşümü bir dizi uygulama ile yoğunlaştırılmıştır. 2001 krizi sonrası uygulamaya konan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” çerçevesinde hayata geçirilen hukuksal-kurumsal düzenlemeler bu süreçte önemli bir uğraktır. Bir diğer önemli uğrak ise, söz konusu kriz sonrasında iktidara gelen AKP hükümetinin özelleştirme uygulamaları ve

2003 yılında TBMM tarafından kabul edilen ancak dönemin Cumhurbaşkanı’nın onaylamaması ile parça parça hayata geçirilmeye çalışılan “Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı”dır.

Bu çalışmada 1980 sonrasında yaşanan bu dönüşümle ilişkili olarak Türkiye’de kamuda istihdam edilen işçi sınıfına odaklanılacak ve bu süreçte kamu emeğinde meydana gelen yapısal nitelikteki dönüşümler tartışılacaktır.

Belirtmek gerekir ki, Türkiye’de genel olarak kamuya, özel olarak da kamu emeğine yönelik yaşanan bu dönüşüm eleştirel çalışmalarda farklı biçimlerde ele alındı. Çoğu zaman iç içe geçen vurgular gözlenirse bile kimi ayrımlar yapmak mümkün görünmektedir. Örneğin ulusalcı/kalkıncı yaklaşımlar bu süreci ulus devleti aşındırmaya yönelik uluslararası kurumların ve emperyalistlerin bir dayatması olarak ele aldı. Daha solda konumlanan analizler dönüşümleri genellikle neoliberal politikaların bir sonucu olarak değerlendirdi. Analizinde sınıf vurgusunu daha belirgin kılan yaklaşımlar ise dönüşümü sermaye birikimi ve sermaye birikim rejiminde yaşanan farklılaşma üzerinden ele aldılar. Sorun bu çalışmanın spesifik konusu olan kamu personeline odaklandığında ise önemli sayıda çalışma süreci postfordist birikim rejimine uygun düzenlemeler olarak değerlendirdi. Bu yaklaşımların sorunun farklı yönleriyle kavranmasına yaptığı katkıları ihmal etmeden elinizdeki çalışmada söz konusu dönüşümün anlaşılmasında dönemselleşmelerin yanı sıra kapitalizme içkin eğilimlerin de önemli olduğu vurgulanmaktadır. Dönemselleşmelerle yapılan vurguların sorunun anlaşılmasında bu içkin eğilimin göz ardı edilmesine yol açma ihtimali bir yana, kapitalizmin dönemselleşmelerin arkasında da ona içkin eğilimlerin olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu çerçevede bu çalışmada kapitalizmin en temel eğilimlerinden biri olan metalaşma üzerinde durulacak ve *metalaşma eğiliminin kamu emeğinin niteliğinde yapısal bir dönüşümünü gündeme getirdiği ve bu dönüşümün Türkiye’de 1980’den günü-*

müze hızlanarak yaşanmakta olduğu ileri sürülecektir.

Çalışmanın takip eden bölümünde metalaşma süreci ve bu sürecin Türkiye’de kamu emeğinde meydana getirdiği niteliksel dönüşüm, Marx’ın Kapital’deki kimi vurgularından hareketle kavramsal düzeyde ortaya konacaktır. İkinci bölümde ise tarihsel bir izlekle birlikte bu dönüşüm sürecinin pratikleri kavramsal çerçeve ile ilişkili olarak serimlenecektir.

metalaşma ve kamu emeğinin dönüşümü

Marx henüz Kapital’in birinci bölümünün başında “meta”nın kapitalist sistem için taşıdığı önemin altını çizmiştir: “Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, ‘muazzam bir meta yığını’ olarak görünür.” (Kapital, 2011: 49). Metanın kapitalist üretim tarzının analizinde daha henüz başlangıçta ve yığın olarak ortaya konmuş olması okuyucuya metanın basitçe bir nesne olduğunu düşündürmemelidir. Aksine Marx’ın Kapital’de ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalıştığı gibi meta sosyal/sınıfsal bir ilişkidir. Metalaşma olgusu da bu nedenle basitçe meta yığınının artması *durumu* değil, bu sosyal/sınıfsal ilişkilerin derinleştiği ve yaygınlaştığı bir süreç olarak düşünülmelidir. Dahası bu süreç başlamış ve bitmiş değil, devam eden bir süreçtir. Metalaşmanın devam eden sosyal/sınıfsal bir süreç olduğu vurgusu önemlidir. Zira metalaşma sürecinin toplumsal belirleyiciliği ile ilişkili olarak, meta üreten emeğin farklı somut niteliklerine işaret eder. Bu somut emekler tarihsel-olumsal bir görünüm arz etmektedir. Daha somut ifade edersek, kapitalist bir toplumda meta üreten, aynı ya da farklı sınıfsal konumlara sahip farklı somut emekler mevcuttur. Bu aynı zamanda kurumsal-hukuksal olarak farklılaştırılmış emeklerin varlığına işaret eden bir ayırmadır: ücretli emek, ücretsiz emek, köylü, tarım işçisi, küçük burjuva, memur, taşeron, geçici işçi, yarı zamanlı çalışan vb.

Diğer yandan kapitalist bir toplumda meta üretmeyen emek de söz konusu-

dur. Geçimlik üretim yapan emek, ev içi yemek-bakım-eğitim vb. emeği ve ürünü pazarda satılmayan emek bunlardandır. Bu da bizi ikinci noktaya taşır: yeni alanların meta ilişkilerine açılması. Yeni alanların meta ilişkilerine açılması kapitalizme içkin temel bir eğilim iken, bu süreç aynı zamanda emeğin toplumsallık biçiminde farklılaşma yaratır. Metalaşmanın bir süreç olarak okunmasının asıl önemi de bu noktada karşımıza çıkar. Bu noktayı açmak için yine Marx’a dönmeliyiz. Marx, henüz çok ilerlemeden, birkaç sayfa sonra yeni bir kavram ortaya koyar: “yararlı emek”. “Yararlılığı ürünün kullanım değeriyle temsil edilen ya da ürünün bir kullanım değeri olmasıyla görünen emeğe, kısaca, yararlı emek diyoruz.” (Marx, 2011: 55). Dolayısıyla her metanın kullanım değerinde yararlı emek saklıdır. Ancak yararlı emek Marx’ın da belirttiği gibi yalnızca kapitalist üretim tarzına ait bir kategori olmadığı gibi, tanımdan da anlaşılacağı üzere yararlılığa sahip ürünler yalnızca metalar da değildir. Bu noktada bir yandan yararlı emek kategorisinin insanlık tarihinin kapitalizm öncesi süreçlerini de kapsadığı ama aynı zamanda kapitalist üretim tarzı altında bile emek ürününün yararlılığının farklı ilişkilere dayalı olarak ortaya konduğu görünür olmalıdır. İyi bilindiği üzere, kapitalist üretim tarzı altında karşılığında bir gelir elde edilmeyen emek biçimleri olsa da başat olan emek, karşılığında bir gelir sağlamak amacıyla harcanan emektir. Biz bunu profesyonel emek olarak adlandırabiliriz. Profesyonel emek³ en genel olarak ürünü kendi kullanımını için değil, başkalarının kullanımını için üretir. Dolayısıyla profesyonel emek ürünü başkaları için yararlı bir üründür. Bu durum onu toplumsal olarak yararlı emek haline getirir. Bu emeğin yararlılığının nasıl belirlendiği bu çalışmanın tespitleri açısından can alıcı önemdedir. Buna göre yararlılığı dolaylı olarak, diğer bir deyişle piyasa aracılığıyla kabul edilen her emek *dolaylı toplumsal emek* niteliğindedir. Ancak her yararlı emeğin yararlılığı piyasa üzerinden dolaylı olarak belirlenmez. Yararlılığı piyasadan bağımsız olarak merkezi otorite

Metalaşma sürecinin toplumsal belirleyiciliği ile ilişkili olarak, meta üreten emeğin farklı somut niteliklerine işaret eder.

Kamu düzenini sağlama, eğitim, sağlık, güvenlik vb. işler kamu otoritesinin kararı sonucu önceden yararlı sayılırlar. Bu gibi hizmetlerin yararlı olup olmadığı piyasa tarafından belirlenmez.

tarafından kabul edilen her türlü emek ise *doğrudan toplumsal emek* niteliği edinir. Birinci durumda toplumsal emeğin dağılımı işletme yöneticilerinin piyasaya bağımlı olarak aldıkları kararlara bağlı iken, ikinci durumda merkezi otorite insanları farklı faaliyet alanlarına dağıtır ve harcanan emeğin toplumsal yararlılığı önceden bellidir, piyasa dolayımına gereksinim olmaz.

Hemen hiçbir toplum salt olarak bu iki durumdan yalnızca birine sahip değildir. Kapitalist üretim tarzı altında ise toplumsal emeğin en büyük kısmı dolaylı toplumsal emektir. Diğer bir deyişle toplumsal emeğin yararlılığını belirleyen piyasadır. Ancak kapitalist toplumlarda bile yararlılığın tek kıstası ürünün piyasada satılabilmesi değildir. Doğrudan toplumsal emek niteliğini taşıyan birçok faaliyet vardır. Meta kategorisine girmeyen mal ve hizmet üretim faaliyetleri bu gruba dâhildir. Bu makalenin konusunu oluşturan kamu emeği de önemli bir yanıyla böyledir. Kamu düzenini sağlama, eğitim, sağlık, güvenlik vb. işler kamu otoritesinin kararı sonucu önceden yararlı sayılırlar. Bu gibi hizmetlerin yararlı olup olmadığı piyasa tarafından belirlenmez.

Ancak kapitalizme içkin bir dinamik olan metalaşma süreci, kapitalizmin gelişim süreci içerisinde daha önceden meta olmayan alanları da meta ilişkilerine açma eğilimindedir. Hızı, kapsamı ve ortaya çıkış biçimleri zaman-mekân bağlamında farklılıklar taşısa da metalaşma ya da ürünlerin metaya dönüşmesi kapitalist üretim tarzının en büyük sihri gibidir. Bu duruma tarihsel olarak verilebilecek en iyi örnek geçimlik üretim yapan kişilerin, zaman içerisinde ihtiyaçlarını artan oranda piyasadan karşılaşması ve piyasa için üretim yapmaya başlamalarıdır. Yakın zaman için verilebilecek en iyi örneklerden biri ise kamuda yaşanan dönüşümdür.

Metalaşmanın Türkiye’de kamu sektörü üzerindeki etkisi öncelikle kendini kamu hizmeti üretiminde göstermiştir. Kamu hizmetlerinin sağlanmasının özel sektöre açılması ile gözlenen bu eğilim kamu hizmetini meta haline getirmiş ve bu hizmeti üreten emeğin de toplumsal karakterinde

önemli bir dönüşüm meydana getirmiştir. Önceden bu hizmetleri üreten emek çok büyük oranda doğrudan toplumsal emek niteliğindeyken, günümüzde bu hizmetlerin üretiminde gözlenen dönüşüm ile dolaylı toplumsal emek niteliği önemli bir ağırlık kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla metalaşma süreci, kamu hizmeti olarak görülen alanlarda emeğin toplumsallık niteliğinde açık bir dönüşüm yaratmıştır. Kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinde emeğin niteliği açısından öne çıkan bir diğer önemli nokta ise KİT’ler gibi kamu sektöründe meta üreten dolayısıyla, dolaylı toplumsal emek niteliğine sahip olan emeğin statüsünün degredasyona uğramasıdır.

Diğer yandan metalaşma sürecinin hali hazırda kamu sektöründe istihdam edilen emeğin niteliğinde de bir dönüşüm ortaya çıkardığı tespit edilmelidir. Kamu hizmetleri özel sektöre açıldıkça bu hizmetleri kamuda üreten emeğin de niteliği dönüşmektedir. Burada meta üreten emek anlamında dolaylı toplumsal emeğe açık bir dönüşüm söz konusu olmasa da, çalışma koşulları, hukuksal, kurumsal düzenlemeler ve emeğin yararlılık ölçütlerinin piyasa koşullarına uydurulma süreci, emek meta üretme de doğrudan toplumsal emekten, dolaylı toplumsal emeğe zımni bir dönüşümden bahsetmeyi olanaklı kılmaktadır.

Aşağıda tarihsel arka planı takiben, Türkiye’de 1980 sonrasında başlayan ancak 2000’lerle birlikte hızlanan kamu emeğinin toplumsal niteliğindeki bu dönüşüm yukarıda yürütülen tartışmanın ışığında genel hatlarıyla ortaya konulacaktır.

türkiye’de kamu emeği ve dönüşümü

Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki süreklilik ve kopuş noktaları uzun dönem Türkiyeli entelektüellerin en önemli tartışma gündemlerinden olmuştur. Olgusal olarak süreç izlendiğinde Osmanlı Devleti’nde özellikle 19. yy’da yaşanan reformların “Batı tipi” bir devlet ve toplum oluşturma süreçlerinin de temelini attığını ve farklılaşmalar içerirse de benzer bir eğilimin Türkiye Cumhuriyeti’ne de damgasını

vurduğu söylenebilir.

Konumuz açısından bakarsak, Osmanlı Devleti'nin uluslararası kapitalizme açılış tarihinin, Osmanlı'da devletin ve dolayısıyla kamu personelinin yeniden örgütlenmesinin de tarihi olduğu söylenebilir. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve tabii ki 1876 Kanun-ı Esasi'nin, 19. yy'da uluslararası kapitalizmle entegrasyonu derinleşen Osmanlı Devleti'nde, devletin kapitalist bir nitelikte dönüşümünün ve modern anlamda kamu emeğinin hukuki olarak inşasının kilometre taşları olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet dönemine baktığımızda ise temelde iki dönem görülmektedir. Bunlardan birincisi 1924 Anayasası'nın bir ürünü olan, 1926 yılında kabul edilen ve 1965 yılına kadar kamu emeğinin -en geniş kesimi memur olarak tanımlanmış olan- statü, çalışma hak ve yükümlülüklerini belirleyen 788 sayılı Memurin Kanunu dönemidir. İkincisi dönem ise, 1961 Anayasası'nın bir ürünü olan, 1965 yılında kabul edilen ve günümüzde de yürürlükte olan ancak her fırsatta değiştirilmesi gerektiği vurgulanan 657 sayılı Devlet Memurları Kanununa dayalı olan dönemidir. Diğer yandan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu dönemi de genellikle kendi içinde ikiye ayrılarak değerlendirilir. Birinci dönem, memurluk statüsünün yüksek ve kamuda güvenceli çalışmanın yaygın olduğu 1980 öncesi dönemken, 1980 sonrası dönem kamuda esnek, güvencesiz ve sözleşmeli çalışmanın genişlemeye başladığı bir dönem olarak değerlendirilir. 2000'ler sonrasına ise 1980 sonrası içine girilen sürecin yoğunlaşması nedeniyle ayrı bir parantez açılır. Öktem'in de (1992: 86) belirttiği gibi, Memurin Kanunu döneminde bir yandan kamu personeline ilişkin Osmanlı'dan kalan uygulamalar, diğer yandan yeni Cumhuriyet'in hedef ve politikaları bağlamındaki düzenlemeler ve yanı sıra Batı Avrupa ve Anglosakson personel yönetim sistemlerinin bir sentezine varılmaya çalışılması bazı sıkıntılara yol açmıştır. Yine bu dönemde sıkça gözlenen kamu yönetimi ve personel düzenlemesine iliş-

kin yabancı uzmanlara yazdırılan ayrıntılı raporlar, genel olarak bu dönemde sürekli olarak bir arayışın var olduğunu gösterir niteliktedir. Şaylan'da da (2000: 106) belirtildiği gibi bu yasa döneminde "personel sistemine ilişkin çıkarılan yasalar, memurların maaşlarının ve kadrolarının belirlenen gereksinimlere göre düzenlenmesinin ötesine geçememiş, üstelik yapılan her yasal düzenleme ile sistem biraz daha bozularak içinden çıkılmaz duruma getirilmiştir". Buna rağmen 788 sayılı Memurin yasasının memur açısından güvenceli bir çalışma hukuku yarattığı söylenebilir. Ancak Acar'ın da (2009: 92) belirttiği gibi kamu personeli açısından "1949 yılından itibaren memur güvencesini zayıflatan birtakım düzenlemelerin ortaya çıktığı görülmektedir... Dolayısıyla 1960'a kadar olan dönemde kamu personel yönetiminin temel tartışma alanı memurların iş güvencesi noktasında yoğunlaşmıştır." Çok partili yaşama geçilmesi ile birlikte hem önceki dönemin bahsedilen sıkıntılarının gözleendiği hem de memurların çalışma koşulları, maaş düzenlemeleri ve genel olarak toplumsal statülerinde önemli kayıplarının olduğu bilinmektedir.

1965 yılında kabul edilen 657 sayılı yasa döneminin ise hâlâ içinde bulunmaktayız. 1965 yılında kabul edilen 657 sayılı bu yasa birtakım nedenlerle ancak 1970 tarihinde 1327 sayılı yasa ile yürürlüğe girebilmiştir. Biraz da memur kesiminin 1950'lerdeki kayıplarına karşı bir düzenleme olarak ortaya çıkan bu yasa kamu personel rejiminde önemli bir kırılma oluşturmaktadır. Ortaya çıktığında memurlara yüksek güvence, sendika hakkı, güçlü bir statü sunan bu yasanın günümüze kadar gerek yasa metinlerinde gerek uygulamada aksi yönde birçok değişikliğe uğradığını söylemek gerekir. Bu dönüşümün genel eğilimi, büyük oranda statü hukukuna dayalı olarak güvenceli çalışan kamu emeğini, özel hukuka dayalı olarak sözleşmeli ve güvencesiz bir çalışana dönüştürmektir. Günümüzde amaçlanan ise, en yetkili ağızlardan ifade edildiği üzere 657 sayılı yasanın kaldırılmasıdır. Buradaki nihai

Kamu hizmetlerinin sağlanmasının özel sektöre açılması ile gözlenen bu eğilim kamu hizmetini meta haline getirmiş ve bu hizmeti üreten emeğin de toplumsal karakterinde önemli bir dönüşüm meydana getirmiştir.

Günümüzde amaçlanan ise, en yetkili ağızlardan ifade edildiği üzere 657 sayılı yasanın kaldırılmasıdır. Buradaki nihai amacın, işçi ve memur ayrımını kaldırmak ve herkesi çalışan olarak nitelemek olduğu açıkça dile getirilmektedir.

amacın, işçi ve memur ayrımını kaldırmak ve herkesi çalışan olarak nitelemek olduğu açıkça dile getirilmektedir. Bu dönüşüm sağlanırsa kamu emeğinde kapsamlı bir niteliksel bir dönüşüm yaşanacağı, 1980'lerle başlayan, 2000'lerle hızlanan sürecin kendi mantıki sonucuna ulaşacağı ve statü hukukuna dayalı güvenceli çalışmanın yerini çok büyük oranda sözleşmeye dayalı güvencesiz çalışmaya bırakacağı açıktır. Tabii bunun kamuda istihdam edilen işçi sınıfı için anlamı sınıfsal, hukuki ve ekonomik kayıplar olacaktır.

Böylesi bir zeminde Türkiye'de 1980'lerle başlayan, 2000'lerle birlikte hızlanan bu dönüşümün, kamu emeğinin genel karakterinde ortaya çıkardığı yapısal nitelikli bazı dönüşümler söz konusudur. Bu dönüşümün detaylı bir haritası çalışmanın kapsamını aşmaktadır, bu nedenle aşağıda sürecin öne çıkan uygulamalarına odaklanılacaktır. Bu uygulamalar kavramsal çerçevemiz ile uyumlu olarak, kamu emeğinin genel karakterinde ortaya çıkan yapısal dönüşümleri ifade eden iki başlık altında ele alınacaktır: i) Doğrudan toplumsal emekten dolayı toplumsal emeğe açık dönüşüm, ii) Doğrudan toplumsal emekten dolayı toplumsal emeğe zımni dönüşüm.

doğrudan toplumsal emekten dolayı toplumsal emeğe açık dönüşüm

Özellikle 1980 sonrası süreçte dünyanın hemen her yerinde kamu hizmetleri hızla özelleştirilmiştir. Daha açık bir ifadeyle kamusal hizmetler daraltılmış ve özel sektör eliyle de yürütülebilir hale gelmiştir. Türkiye de bu sürecin dışında kalmamıştır. 1980'li yılların ortalarında Türk hukuk sisteminde özelleştirme kavram ve düzenlemelerine rastlanmakla birlikte özelleştirme konusundaki ilk genel kanun 1994 tarih ve 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine dair kanundur. Kamu hizmetine ilişkin özelleştirmeler bu kanunda ayrı bir düzenlemeye tabi kılınmıştır. Daha sonra 1999 yılında 4446 sayılı kanunla 1982 Anayasası'nın 47. maddesinde yapılan değişikliklerle birlikte süreç anayasal

bir temele de oturtulmuştur. Nihai olarak Türkiye'de bu hukuksal süreçle birlikte kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin önü açılmış ve kamu hizmetleri özel hukuk tüzel kişilerince sağlanabilir hale gelmiştir (Avcı, 2014). Süreç sadece kamu hizmeti veren kurumların özelleştirilmesi ile sınırlı kalmamış, çok daha önemlisi geleneksel olarak kamu hizmet alanı olarak görülen alanlar da özel sektöre açılmıştır. Eğitim ve sağlık bu anlamda başı çekmekte, her yeni gün bu hizmetler daha fazla özel sektör eliyle yürütülür hale gelmektedir.

Kamu hizmeti veren kurumların ve kamu hizmetine konu olan alanlarının özel sektöre açılması ile birlikte kamu hizmetleri hızla metalaşmaya başlamıştır. Bu metalaşma süreci, bu hizmeti üreten emeğin niteliğinde yapısal bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Doğrudan toplumsal emek niteliğindeki kamu emeği, dolaylı toplumsal emek niteliğine dönüşmektedir. Bunun anlamı emeğin yararlılığının artık kamusal olarak değil, piyasa aracılığıyla belirlenecek olmasıdır. Diğer bir deyişle söz konusu emeğin yararlılığı artık veri değildir ve piyasa tarafından onaylanması gerekir. Dolayısıyla emeğin yararlılığı daha önceden açık olduğu için, bu hizmeti güvenceli ve uzun sürelerle sağlamakta olan memur statüsünde çalışan kişi, artık emeğinin yararlılığını sürekli kanıtlamak zorunda olan, yani ürününü piyasada satmakla yükümlü bir çalışana dönüşmektedir. Emeğin yararlılığının sürekli yeniden kanıtlanma zorunluluğu çalışana güvenceli çalışandan, sözleşmeli ve güvencesiz bir çalışana çevirmektedir. Açıktır ki emeğin sözleşmesinin yenilenmesi bu kanıtlanmanın başarısına bağlıdır. Yararlılığı kamusal olarak belirlenmiş olan hizmeti üreten memurların çalıştığı alanlar, böylelikle yararlılığı piyasa tarafından belirlenen sözleşmeli çalışanların istihdam edildiği alanlara dönüşmüştür. Bu dönüşüm açıktır ki kamuda istihdam edilen işçi sınıfı için hukuki, ekonomik ve sınıfsal anlamda önemli kayıplar anlamına gelmektedir.

Kamu hizmet alanlarının metalaşmasına en bilindik örnekler eğitim, sağlık, iletişim,

ulaştırma, güvenlik vb. hizmetlerdir. Örneğin sağlıkta özellikle 2000'lerden sonra metalaşma oldukça yaygın bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tablo sağlık hizmetinde kamunun alanın nasıl daraltıldığı ve özel sektörün bu alana artan girişiyle yaşanan metalaşmanın boyutları hakkında bilgi vericidir. Diğer yandan bu dönüşüm sağlığın yaygın olarak kamusal bir hizmet olarak sağlanan ve bu nedenle de dolaysız toplumsal emek kategorisinde, güvenceli ve statü hukukuna dayalı olarak çalışılan bir alandan, sözleşme hukukuna dayalı, güvencesiz çalışmanın yaygınlaştığı bir alana dönüştüğünü göstermektedir. Aynı eğilim yatak sayısı bağlamında daha da görünür olmaktadır (Grafik II).

Sağlık gibi öne çıkan bir diğer alan eğitimidir. 1980 sonrasında çok sayıda yasal düzenleme ile birlikte özel okulları teşvik edici nitelikte çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu uygulamalar neticesinde 1980'lerin ortalarında Türkiye genelinde özel okul sayısı 300'ler civarındayken (Uygun, 2003: 117), 2021-2022 eğitim öğretim döneminde bu rakam 14.179 olmuştur (MEİ, 2017: 35). Rakamlardan da görüldüğü gibi kamusal olarak sürdürülen hizmet alanı daralmakta, bu alana giren özel sektör, alana ilişkin hizmet emeğinde güvencesiz ve sözleşmeli çalışmanın yaygınlık kazanmasını beraberinde getirmektedir. Bu süreçler, güvenlikten, iletişime ve ulaşımaya kadar önceden kamusal olarak sağlanan

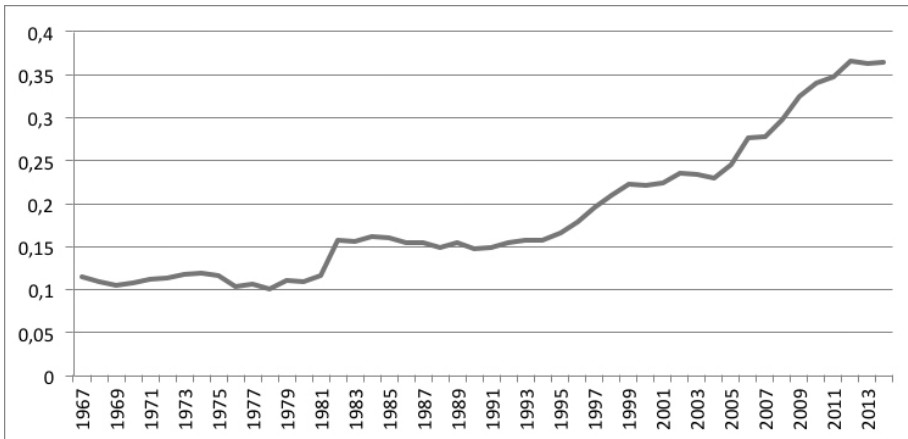
hizmetlerin özelleştirilmesi ile farklı alanlara da yayılmıştır.

Kamu hizmetlerinin özelleştirilme süreçleri ile ilişkili öne çıkan bir diğer başlık Kamu İktisadi Teşekkülleri'dir (KİT). Bilindiği gibi kamu hizmeti genel kavramı kendi içinde mal ve hizmet üretimini barındırmaktadır. KİT'ler genellikle meta üretimi yapan kamu teşekkülleri'dir. Ancak Türkiye'de 1980 sonrasında devletin küçültülmesi yaklaşımı günümüze kadar çok sayıda KİT'in özelleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Hukuksal ayağına yukarıda değinilen özelleştirme süreci AKP hükümeti döneminde alabildiğince hızlandırılmıştır. 1986-2003 döneminde 8.240 milyon dolarlık özelleştirme yapılmışken örneğin sadece 2013 yılında 12.486 milyon dolarlık bir özelleştirme söz konusu olmuştur. Aşağıdaki grafik (Grafik III) daha ayrıntılı bilgi verecektir.

Sürece KİT'lerde istihdam edilen emek açısından baktığımızda, öncelikle meta üreten emeğe dönüşen emekten farklı olarak, KİT'lerde istihdam edilen emeğin zaten meta üreten, dolaylı toplumsal niteliğe sahip bir emek olduğunu belirlemek gerekir. Ancak süreç KİT'lerde istihdam edilen emek üzerinde, bu istihdam biçimini "degrade" edecek nitelikte önemli sonuçlar doğurmuştur. KİT'lerin özelleştirilmesi süreci bir yandan işsizliğe neden olurken, diğer yandan KİT'lerde memur statüsünde ve güvenceli olarak istihdam edilen işçileri, genel

Kamu hizmeti veren kurumların ve kamu hizmetine konu olan alanlarının özel sektöre açılması ile birlikte kamu hizmetleri hızla metalaşmaya başlamıştır. Bu metalaşma süreci, bu hizmeti üreten emeğin niteliğinde yapısal bir dönüşümü beraberinde getirmiştir.

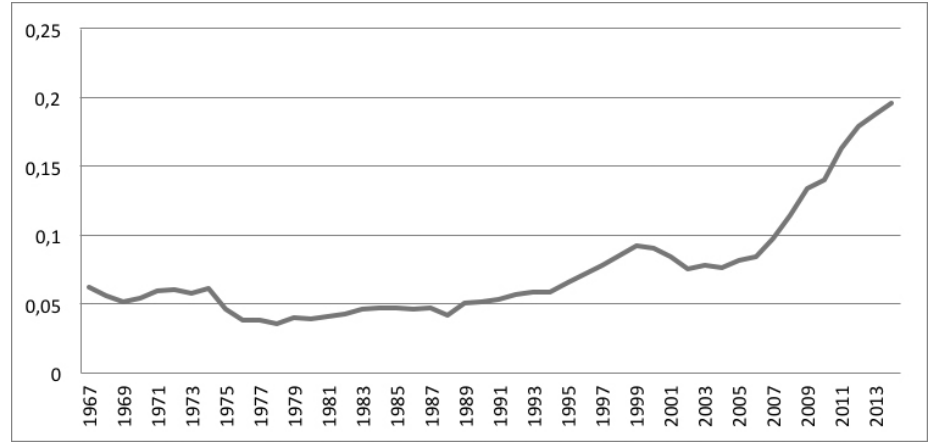
Grafik I: Özel Sektör Yataklı Sağlık Kurumlarının Toplama Oranı

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095 'den hesaplanmıştır.

Kamusal olarak sürdürülen hizmet alanı daralmakta, bu alana giren özel sektör, alana ilişkin hizmet emeğinde güvencesiz ve sözleşmeli çalışmanın yaygınlık kazanmasını beraberinde getirmektedir.

Grafik II: Özel Yataklı Sağlık Kurumlarının Yatak Sayısının Toplam Yatak Sayısına Oranı

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095 'den hesaplanmıştır.

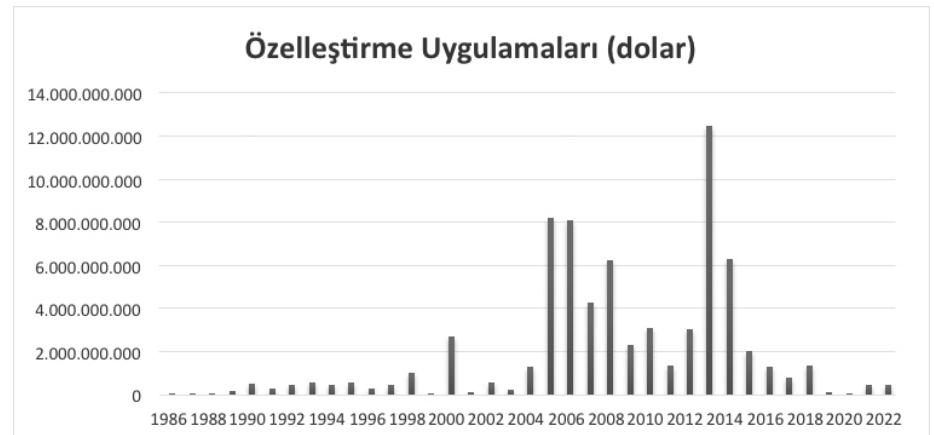
olarak sözleşmeli çalışana dönüştürmüştür. 1984 yılında KİT'lerde memurlar toplam istihdamın yüzde 36'sını oluştururken, bu oran 2010 yılına gelindiğinde toplam istihdamın yüzde 5'ine düşmüştür. Sözleşmeli personel ise aynı yıllar için yüzde 0.1'den yüzde 35'e yükselmiştir (Aslan, 2012: 27).

doğrudan toplumsal emekten dolaylı toplumsal emeğe örtük dönüşüm

Kamu emeğinin dönüşümünün ikinci boyutu, kamudaki emeğin doğrudan toplumsal emek niteliğinin, dolaylı toplumsal emeğe yani meta üreten emeğe açık bir biçimde dönüşmediği ancak yararlılığı kamusal

olarak belirlenmiş hizmetlerin üretimini sağlayan emeğin yararlılığının piyasa dolayımında belirlenmeye başladığı durumdur. Daha somut bir biçimde ifade edersek günümüzde kamu hizmeti sunan kurumlarda memur statüsünde, statü hukukuna tabi ve güvenceli istihdamın yanı sıra sözleşmeli statüde ve güvencesiz istihdam biçimleri de yaygınlaşmaktadır. Bu eğilim kamu emeğine yönelik en önemli dönüşümlerden biridir. Yeni istihdam edilecek kadroların memur statüsü yerine sözleşmeli çalışan statüsünde işe alınması ya da hâlihazırda memur olan kişilerin sözleşmeli personele dönüşmesini sağlayacak teşvik uygulamaları yaygınlık kazanmaktadır.

Grafik III: Yıllar İtibariyle Özelleştirme İşlemleri

Kaynak: <https://www.oib.gov.tr/turkiyede-ozelleştirme>

Sözleşmeli personel uygulaması 1982 Anayasa'sına göre asli ve sürekli görevler dışında tali ve geçici görevler için kullanılabilir bir uygulamaydı ancak Aslan'ın da (2012: 7) belirttiği gibi 1980 öncesinde istisnai olan bu istihdam biçimi, 1980 sonrasında neredeyse kimi kamu idareleri için kural haline gelmiştir. Sözleşmeli çalışanların, seçim dönemleri, popüler politikalar vb. nedeniyle zaman zaman memurluğa geçirildiği görülse de sözleşmeli statüde yinelenen artışlar 1980 sonrasında ana eğilimin bu yönde olduğunu gösterir niteliktedir. Bu eğilim uzun vadeli bakıldığında daha iyi fark edilebilir. TÜİK rakamlarına göre genel bütçeli kuruluşlardaki serbest personel kadrolarına bakıldığında 1980 yılında 1.008.183 memur var iken, sözleşmeli personel sayısı yalnızca 3557'dir. 2022 Eylül ayı itibarıyla memur sayısı yaklaşık 3 kat artarak 3.060.064'e çıkmış, sözleşmeli çalışan sayısı ise 166 kat artış göstererek 590.257'ye yükselmiştir (<http://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/>).

Sözleşmeli çalışma yalnızca tali ve geçici görevler için söz konusu iken zaman içerisinde, önceden asli ve sürekli görevler dolayısıyla memurların çalışacağı görevler olarak tanımlanan alanın sözleşmeli personel lehine daraltıldığı görülmektedir. Aslan'ın da (2012: 11-12) belirttiği gibi "1980'lerin ikinci yarısında Devlet Memurları Kanunu'nda yer alan Yardımcı Hizmetler Sınıfı'nın yürüttüğü görevler tali ve geçici görülerek, memurlar tarafından yürütülmesi yerine piyasada satın alınabilir kılınmıştır. Yine 1980'lerin ikinci yarısında kamu iktisadi teşebbüslerinde asli ve sürekli görevler yalnızca üst düzey yöneticilik görevleri olarak düzenlenmiş, geriye kalan görevler ise sözleşme ilişkisi ile görev yapan personel eliyle ve piyasadan satın alınmasının önü açılmıştır. 1990'larda düzenleyici kurumlardaki asli ve sürekli işler sözleşmeli çalışmaya açılmıştır. 2000'li yıllarda ise önce yerel yönetimlerde daha sonra da Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı gibi bakanlıklarda yasa koyucu tarafından asli ve sürekli görevlerin sözleşme ilişkisi ile çalışan personel

tarafından ya da taşeronlaşma ile taşeron personel tarafından yapılabilmesi ortaya çıkmıştır." Böylelikle işçi sınıfı kamu kurumlarında önceden memur statüsünde, statü hukukuna dayalı ve güvenceli bir şekilde istihdam edilirken 1980'den sonra hızlanan bir şekilde sözleşme hukukuna dayalı ve güvencesiz olarak istihdam edilir hale gelmektedir.

Bu dönüşümün en ziyade görüldüğü alanlar sağlık ve eğitimdir. Sağlıkta çalışan kamu personelinin dönüşümüne odaklanan çalışmalarında Sayan ve Küçük (2012), sağlık hizmetlerinin örgütlenmesindeki değişim sürecinde karşımıza çıkan aile hekimliği ve kamu hastane birlikleri modellerinde personel istihdamının sözleşmelilik esasına dayandığını, taşeron personel çalıştırma düzenlenmesine gidildiğini, yabancı sağlık personeli istihdamının yolunun açıldığını, dolayısıyla sağlıkta istihdamın değişim yönünün güvenceli çalışmadan, sözleşmeli çalışmaya doğru evrildiğini vurgulamaktadır. Diğer yandan sağlık sektörü taşeron uygulamalarının çok yoğun görüldüğü (Ulukan Cığerci ve Özmen Yılmaz 2016), performans değerlendirme sisteminin de ilk uygulandığı alanı oluşturmaktadır. Bu dönüşüm büyük oranda 2003 yılında hazırlanan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile birlikte gelişmiştir.

Eğitim ise kamuda istihdam edilen işçi sınıfının kayıplarının ağır olduğu bir diğer alandır. Geleneksel olarak kamuda memur olarak, güvenceli ve statü hukukuna tabi olarak çalışan öğretmenlerin, sözleşmeli ve güvencesiz çalışma biçimlerinde istihdam edilmeye başlamaları bu noktada özellikle önemlidir. Bir dizi yasal süreç sonucunda önceden memur olarak istihdam edilen öğretmenlerin istihdam biçimlerinde bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilikleri, sözleşmeli öğretmenlik, geçici personel statüsünde sözleşmeli öğretmenlik, ders ücretli öğretmenlik ve vekil öğretmenlik olarak ifade eden Acar (2009: 191), "bu sürecin sonucunda aynı işi gören, aynı mesleğe mensup çalışanlar arasında iş güvencesi, ücret, emeklilik vb. haklar bakımından farklılıkların oluştuğunu" vurgulamaktadır.

Ancak Türkiye'de 1980 sonrasında devletin küçültülmesi yaklaşımı günümüze kadar çok sayıda KİT'in özelleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Hukuksal ayağına yukarıda değinilen özelleştirme süreci AKP hükümeti döneminde alabildiğince hızlandırılmıştır.

KİT'lerin özelleştirilmesi süreci bir yandan işsizliğe neden olurken, diğer yandan KİT'lerde memur statüsünde ve güvenceli olarak istihdam edilen işçileri, genel olarak sözleşmeli çalışana dönüştürmüştür.

Kamuda ağırlıkları gittikçe artan bu güvencesiz çalışma eğiliminin en önemli birleşenlerinden biri de taşeron çalışmadır. 1988 yılında bir KHK ile kamuda yardımcı hizmetler sınıfınca yapılan temizlik, yemekhane, servis, güvenlik gibi alanlarda başlamış olan taşeronlaşma eğilimi, Aslan'ın da belirttiği gibi "2000'li yıllarda asli ve sürekli hizmetlere sirayet etme eğilimine girmiş, özellikle belediye ve sağlık hizmetlerinde son derece yaygınlaşmıştır." Özmen (2017: 277) ise kadro ve pozisyon işgal etmeden, kamu kurumlarında kamu hizmetlerini yerine getiren taşeronları kamu personel rejiminin asli ancak görünmez unsuru olarak ortaya koymaktadır. İşgücü maliyetlerini düşürmek amacıyla benzer ya da yardımcı işin devlet tarafından alt işverene verilmesi olarak karşımıza çıkan taşeronlaşma olgusunda bu alt işverenin istihdam ettiği işçilerin çalışma koşulları ve ücret düzeyleri son derece kötü, sendikal hakları, iş güvenceleri vb. ise söz konusu bile değildir. Bu anlamda taşeron işçiler güvencesizlik halkasının en zayıf unsurudur. Sayıları konusunda kısmen belirsizlik olsa da TBMM'de verilen bir soru önergesine gelen yanıtta özel sektör ve kamuda 2011 yılında taşeron çalışan sayısının 1.611.204 kişi olduğu bildirilmiştir. Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu'nun (KESK: 2017) verisine göre ise kamuda taşeron olarak çalışan sayısı 2004 yılında 3.183 iken, 2017 yılında 850.000'e çıkmıştır.

Bu çerçevede oldukça önemli bir başka olgu ise hizmetin yararlılık kriteri ile ilgilidir. Yukarıda vurgulandığı gibi doğrudan toplumsal emek, yararlılığı kamusal otorite tarafından belirlenmiş emektir ve kamusal hizmetler genellikle bu kategoride yer alır. Ancak yaşanan süreç kamusal hizmetlerin yararlılık kriterinin belirlenmesinde de bir aşınmaya yol açmıştır. Günümüzde öne çıkan eğilim kamuda yararlılığın artan oranda piyasa yararlılık kriterlerine tabi olmasıdır. Bunun en çarpıcı örneği özellikle sağlıkta etkileri yoğun olan performans sistemidir.

Performans sisteminin en açık şekilde ortaya konduğu metin, aynı zamanda 2000

sonrası kamu yönetimindeki dönüşüme de kılavuzluk eden 2003 tarihli Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı'dır (KYTK).⁴ 2003 yılı sonunda Meclis'e gönderilen, 2004 Temmuz ayında Meclis tarafından başlığı değiştirilerek kabul edilen, Ağustos 2004'te ise Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'ye iade edilen ve yasalasmayan bu tasarı Albayrak'ın da (2017: 2) ifade ettiği gibi "her ne kadar yürürlüğe girmese de hayata geçirmek istediği anlayış parça parça gerçekleştirilen uygulamalarla kendisini gösteren" bir yasa tasarısı olmuştur. Bu tasarıda "kamu hizmetleri memurlar, tam zamanlı veya kısmi zamanlı çalışan diğer kamu görevlileri ve işçiler eliyle yürütülecek, memurlar ve diğer kamu görevlileri performans ölçütlerine göre değerlendirilecek" vurgusu bir yandan performans sisteminin kamusal hizmete sokulması anlamına gelirken diğer yandan Acar'ın (2009: 111) ifadeleriyle "bu maddede yer alan tam ve kısmi zamanlı çalışma ifadesi sözleşmeli personeli vurgulamakta, esnek çalışma sisteminin, kamu hizmetlerinin yürütülmesinde memurluğun yanında yer almasına olanak vermektedir."

Kamu personel rejimindeki dönüşüme dair bir diğer önemli metin Ağustos 2004 tarihi Kamu Personel Rejimi Kanunu Taslağıdır. Acar'ın da (2009: 112) belirttiği gibi bu taslaktaki öneride "oldukça geniş sayıda memur kesimi sözleşmeli pozisyona geçirilmiştir." Böylelikle amaçlanan daha önceden asli ve sürekli işleri güvenceli ve statü hukukuna dayalı olarak gerçekleştiren memurluğun kapsamını daraltmak, sözleşmeli personel kapsamını ise genişletmektir. Ekim 2005 tarihli Kamu Personel Kanunu Tasarısı Taslağı da benzer çizgide bir metin ortaya koymaktadır. Sözleşmeli çalışmayı kamu personelinin asli bir unsuruna dönüştürmeyi amaçlayan bu tasarı taşeronlaşma uygulaması ile de kamu personelinin kapsamını daraltmaktadır (Acar, 2009: 114).

Diğer yandan bir kriz yılı olan 2018 yılının aynı zamanda bir seçim yılı olması Türkiye'de hükümetin popülist politikalara yönelmesini beraberinde getirmiştir. Bu

popülist politikalar çerçevesinde, hükümet tarafından bir süredir kamuda taşeron sisteminin kaldırılmasına ve tüm taşeron işçilerinin kadroya geçirilmesine yönelik bir düzenleme yapılacağı dile getirilmekteydi. OHAL sürecinde bulunan Türkiye’de, içeriği son güne kadar açıklanmayan bu düzenleme, sendikalarla herhangi bir görüşme yapılmadan, meclis süreci atlanarak kanun hükmünde bir karamame (696 sayılı KHK) ile 24 Aralık 2017 tarihinde açıklanmıştır. Kamuda önemli sayıda üyesi bulunan Kamu Emekçileri Sendikası Konfederasyonu, KESK, kamuda taşeronu kaldıracağı ve tüm taşeron işçilerine kadro vereceği vaat edilen bu düzenlemeye ilişkin yapmış olduğu basın açıklamasında sürecin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Biraz uzun da olsa ilgili bölümü aktarmak önemli görünmektedir.

“696 sayılı KHK ile taşeron işçilerin büyük çoğunluğu kadro hakkından yoksun bırakılmıştır. KHK ile yapılan düzenlemelere göre Belediye ve il özel idarelerinde çalışan 450 bin taşeron işçisi kadroya değil sendikal-sosyal-mali haklar ve ücret bakımından kadrolu işçilere göre ciddi farklar bulunan iktisadi teşekkül işçiliğine geçirilecektir. Kadroya geçirileceği söylenen 400 bin kamu taşeron işçisinin ise önemli bir bölümü kapsam dışında bırakılmıştır. Buna göre; KİT kapsamındaki 26 kurumda, benzer şekilde özel bütçeli 26 kurumda çalışan taşeron işçiler düzenlemenin kapsamı dışında tutulmuştur. Ayrıca ‘herhangi bir sosyal güvenlik kurumundan emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazanmamış olanlar’ taşeron işçiler de kapsam dışında tutulmuştur. Tüm bunlar yetmezmiş gibi 696 sayılı KHK’nın 83. Maddesi ile Kamu İhale Kanunu’nda değişiklik yapılarak ‘personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmeleri’ kapsamında çalışan taşeron işçiler dışında kalanlar da kapsam dışında tutulmuştur. Böylece danışmanlık hizmetleri, hastane bilgi sistemi yönetim hizmetleri, çağrı merkezi hizmetleri, anahtar teslim (mal-yapım işi) ihalelerinde çalıştırılan binlerce taşeron işçisi de kapsam dışında bırakılmıştır.

Üstelik ‘personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmelerine’ göre çalıştırılan taşeron işçilerinden personel gideri yüzde 70’in altında olan sözleşmelere bağlı olarak çalıştırılanların da kadroya alınmayacağı düzenlenmiştir. Bununla da kalınmamış geçmişte açtıkları davalardan, geçmişe yönelik hak ve alacaklardan feragat etmeyen taşeron işçiler de kapsam dışında tutulmuştur.

“Diğer taraftan kapsama giren işçilere ise hem güvenlik soruşturması hem de yazılı-sözlü ya da uygulamalı sınav şartı getirilmiştir... Ayrıca tüm şartları yerine getirip, güvenlik soruşturması ve sınavdan geçen taşeron işçilerin kadroya geçişlerinin ise ‘mevcut hak ve ücretlerle yapılacağı’ düzenlenmiştir. Yani kadroya alınsa da taşeron işçilerinin hem çalışma koşulları değişmeyecek hem de aynı veya benzer işi yaptıkları mevcut kadrolu işçilerle aynı ücret ve haklara sahip olamayacaktır. Üstelik onlarca şartı aştıktan sonra kadroya alınan taşeron işçiler, mevcut kadrolu işçilerin yararlandığı toplu iş sözleşmesinden de yararlanamayacaktır.

“En önemlisi eşitlik ilkesinin ihlal edildiği düzenleme yasa ile değil, KHK ile yapıldığı için mağdur olan taşeron işçilerinin yargıya, Anayasa Mahkemesine başvurusunun yolu da kapatılmıştır. Kapsam dışı bırakılanların akıbetinin ne olacağı da belirsizdir; yeni bir düzenleme yapılmazsa, bu taşeron işçilerinin işsiz kalması durumu söz konusu olabilecektir.” (KESK: 2017).

son bir not

2015 yılının Haziran ayından Kasım ayına geçen süreçte yaşananların AKP’yi yüzde 49.5 ile yeniden iktidara taşımasını ardından 16 Nisan 2017 referandumu ile birlikte Türkiye’de kamu yönetiminin örgütlenmesi “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” olarak adlandırılan yeni bir sistem altında inşa edilmeye başlayacaktı. Ancak bu yeni sistemin uygulanabilmesi için Kasım 2019 seçiminin beklenmesi gerekecekti. Ne var ki 2017 referandumu ile birlikte kabul gören anayasa değişikliğinin yürürlüğe girmesi için bu kadar beklenilmesini uygun görme-

Böylelikle işçi sınıfı kamu kurumlarında önceden memur statüsünde, statü hukukuna dayalı ve güvenceli bir şekilde istihdam edilirken 1980’den sonra hızlanan bir şekilde sözleşme hukukuna dayalı ve güvencesiz olarak istihdam edilir hale gelmektedir.

Günümüzde öne çıkan eğilim kamuda yararlılığın artan oranda piyasa yararlılık kriterlerine tabi olmasıdır. Bunun en çarpıcı örneği özellikle sağlıkta etkileri yoğun olan performans sistemidir.

yan AKP ve MHP 24 Haziran 2018 tarihinde erken seçime gidilmesini kararlaştırdı. Erdoğan'ın yüzde 52.8 oy aldığı seçim sonucu ile birlikte "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" hayata geçirilmeye başlandı. Türkiye'de gerek genel olarak kamu yönetiminin gerekse de özel olarak kamu personel yönetiminin bu tarihten itibaren yeni bir kurumsallaşma sürecine girdiği söylenebilir. Detaylı olarak tartışamayacağımız bu yeni sürecin en önemli özellikleri Albayrak'ın da (2020: 1545) belirttiği gibi kamuda aşırı merkezileştirme, tekleştirme, statüyer yapı yerine esnek çalışma modeli, standardizasyon yerine standart dışı/sözleşmeli çalışma gibi noktalardır. Görüleceği gibi çalışmanın genelinde işaret edilen eğilim bu süreçte de devam etmektedir. Henüz kamudaki istihdam önemli oranda

sözleşmeli hale getirilememişse bu şüphesiz iktidarın seçmen desteğindeki azalma, hükümete yönelik artan muhalefet ve içinden çıkılamayan kriz süreci ile ilişkili olarak değerlendirilmelidir.

Tüm bu gelişmeler bir kere daha göstermektedir ki, güvenceli, güvencesiz, işçi, memur ayrımı olmaksızın işçi sınıfının kolektif bir direnci oluşmadığı takdirde Türkiye'de önümüzdeki süreçte kamu emekçilerinin statü hukukuna dayalı ve güvenceli çalışma koşulları, sözleşmeli ve güvencesiz çalışma yönünde evrilmeye devam edecektir. Yeni bir seçim arifesinde olan Türkiye'de bu konjonktürde işçi sınıfının kolektif bir güç olarak siyasete müdahalesi bu sürecin önüne geçebilmek için hayatidir. Açıktır ki kapitalizmin içkin eğilimleri yükselen sınıf mücadeleleri ile engellenebilir.

kaynakça

- Acar, A. (2009) Türkiye'de Kamu Personel Rejiminde 1980 Sonrasında Yaşanan Dönüşüm: Eğitim Sektörü Örneği, Doktora Tezi.
- Albayrak, S. O. (2017) Kamu Yönetimi Temel Kanunu Sonrası Kamu Personel Rejimi, Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, Cilt 12, Sayı 26.
- Albayrak, S. O. (2020) Türkiye'de Kamu Personel Yönetiminin Yeni Kurumsal Yapısı ve Kamu İstihdamının Yeni Görünümü, Ankara Üniv. SBF Dergisi, 75, 4, 1517-1549.
- Aslan, O. E. (2012) Kamu Personel Hukuku, Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Avcı, M. (2014) İdarenin Kamu Hizmeti Faaliyetlerinde Daralma ve Dönüşüm: Özelleştirme ve Regülasyon. TAAD, Yıl 5, Sayı 16.
- Gouverneur, J. (2005) The Foundations of Capitalist Economy, Po Louvain.
- Güler, B. A. (2005) Devlette Reform Yazıları, Paragraf Yayınevi.
- KESK (2017) Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu, 26.12.2017 Basın Açıklaması.
- Marx, K. (2011) Kapital I, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Yayınları.
- MEİ (2022) Milli Eğitim İstatistikleri, Resmi İstatistik Programı Yayını.
- Öktem, M. Kemal (1992) Türk Kamu Personel Yönetiminin Gelişimi, AMME İdaresi Dergisi, Cilt: 25, Sayı, 2.
- Özmen, A. Ö. (2017) Kamuda Güvencesizlik Uyum ve Direniş, Notabene Yayınları.
- Sayan, İ. Ö. ve A. Küçük (2012) Türkiye'de Kamu Personeli İstihdamında Dönüşüm: Sağlık Bakanlığı Örneği, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 67, No. 1.
- Şaylan, G. (2000) Devlet Reformu: Kamu Personel Yönetiminden İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş, Kritik ve Reform Önerileri, TESEV Yayınları, 18.
- TÜİK (2014) Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Göstergeler, 1923-2013, TÜİK Yayınları.
- Ulukan, N. C. ve D. Özmen Yılmaz (2016) Kamu Sağlık Sektöründe Çalışan Taşeron Kadın İşçiler: Samsun ve Ordu Örneği, Çalışma ve Toplum Dergisi, 48.
- Uygun, S. (2003) Türkiye'de Dünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış: Gelişim ve Etkileri. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakülte Dergisi, Cilt 36, Sayı 1-2.
- http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095 ind tar: 01.12.2017.
- http://www.oib.gov.tr/T%C3%BCrk%C3%A7e/Sayfalar/Detay/T%C3%BCrk%C3%A7e/96zelle%C5%9Firme_Uygulamalar%C4%B1/1489152956.html ind. tar: 01.12.2010.

bölgesel kalkınma, üniversiteler ve bir atan(a)mama hikâyesi...

Mehmet Fatih Traş'a...

özet

Türkiye kapitalizminin ard arda krizlerle karşılaştığı 1990'lı yıllar, 'bölgesel kalkınma' kavramının iyiden iyiye görünür olduğu bir zaman dilimidir. 2000'li yıllar ise, Türkiye kapitalizminin kapsamlı bir yeniden yapılanma dönemini ifade eder. Bu çalışma bu yeniden yapılanmadan üniversitelerin payına düşen kısmı, bölgesel kalkınma kavramı çerçevesinde ve bireysel bir atan(a)mama hikayesinden hareketle tartışma amacı taşıyor.

anahtar kelimeler: yerel kalkınma, bölgesel kalkınma, üniversiteler, neoliberalizm, üniversiteler

giriş

Bu yazı, Türkiye'nin son yirmi yılına damgasını vuran siyasal İslam'ın, genel olarak bilime, özel olarak ise "insan, toplum ve doğa yararına bir üniversite" fikrine dönük saldırılarının küçük bir yansımasını aktarma amacı taşıyor. Yazıda, bu "yansıma" bireysel bir atanma(ma) hikayesinden hareketle aktarılmaya çalışılsa da, "yansı"nın önemli bir ögesini oluşturan, başlıkta da yer verilen, "yerellik" ifadesi ise, bir yandan Türkiye kapitalizminin son on yıllarda içine girdiği kimi yönelimleri diğer yandan da bu yönelimlerin üniversiteler üzerindeki etkilerini tartışmaya dönük bir hedefi ifade ediyor. Bu anlamda yazı anlatılanın bireysel bir hikaye olmadığı iddiasını taşıyor.

Karl Marx *Kapital*'in birinci cildinde, tıp, kimya, sanayi ve madencilik alanlarında önemli çalışmaları bulunan bilim insanı Andrew Ure'nin "sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir" sözlerini aktarır.¹ Kuşkusuz buradaki metafor, "söz dinlemez elin söz dinlemesi", kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırma potansiyeli taşıyanın, sisteme eklenmenin de ötesine geçerek, onu yeniden üreten bir özne olarak belirmesidir. Ki başta Louis Althusser olmak üzere çok sayıda kuramcı, başta

üniversiteler olmak üzere çok sayıda kurumun (ya da "devletin ideolojik aygıtları"-nın) verili toplumsal ilişkiler setinin yeniden üretimindeki rolüne dikkat çeker.² Türkiye akademisinin 1980 sonrası hikayesini de, bir boyutuyla, bu çerçevede düşünmek mümkün: Sermayenin giderek daha fazla hakimiyeti altına girerken verili toplumsal ilişkiler setinin yeniden üretiminin başat aktörlerinden birisi haline gelmek.

Öte yandan, insan tarihin öznesi ve Avrupa 1968'inden başta Türkiye olmak üzere kapitalistleşme sürecine geç eklenilen ülkelerinin erken 1970'lerine, üniversiteler bu özne olma halinin en iyi görüldüğü, dahası ete kemiğe büründüğü yerlerden birisi. Bu yargıyı, gene Türkiye bağlamında, oldukça genişletmek mümkün:

- 1950'lerde Demokrat Parti'ye (DP) yönelik üniversitelerden yükselen eleştirilerden 1960'ların radikal, devrimci gençlik muhalefetine;
- 1990'larda YÖK'e ve harçlara karşı gelişen öğrenci muhalefetinden akademisyenlerin 2000'li yıllarda da devam eden sendikal örgütlenmelerine;
- Güvencesizliğe mahkum edilen genç bilim insanlarının 50-d karşıtı örgütlenmelerinden özel üniversitelerdeki öğrenci

Tolga Tören*

Karl Marx Kapital'in birinci cildinde, Andrew Ure'nin "sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir" sözlerini aktarır.

AKP'li yıllarda üniversiteler, sermayenin gereksinim duyduğu emek gücünü de yaratan bir birikim alanı olmanın yanında iktidarın meşruiyetini güçlendirecek bir 'hegemonya merkezi' olarak da tasarlanır

asistanların alternatif eylem ve örgütlenme modellerine;

- Özel üniversitelerde süregiden örgütlenme/direnış çabalarından örgütlü/örgütsüz tekil akademi öznelerinin çeşitli hukuki girişimler yoluyla elde ettikleri kazanımlara,
- Ve nihayetinde Barış İçin Akademisyenler (BAK) çerpeinde olusan direniş, dayanışma, alternatifler yaratma çabalarına...

Öte yandan, sermaye de kendi durduğu yerden ve ayrıca, hem bir sınıf hem de bir sosyal ilişkiler bütünü, işleyiş olarak kendi karşı saldırılarını, direniş eklemleme ya da ortadan kaldırma yöntemlerini hayata geçirmekten geri durmadı. 12 Eylül 1980 darbesinin -ve hedeflerinin- mantığı sonuçlarından birisi olan Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) kuruluşu ile önemli bir adımı atılan ve 1990'lar boyunca giderek daha fazla sertleşen bu karşı saldırı süreci, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarında bir yandan daha da hızlandı diğer yandan da daha doğrudan bir nitelik kazandı, görünür oldu. Bu çerçevede aşağıdaki olgulara dikkat çekilebilir:

- Özel üniversitelerin sayısında gözle görülür artış;
- Akademisyen emeğinin esnekleştirilmesi;
- Sermaye-üniversite ilişkilerinin derinleşmesi ve yeni formlar alması;
- Üniversitelerin sermayenin gereksinim duyduğu emek gücünü de yaratan bir birikim alanı olmanın yanında AKP iktidarının meşruiyetini güçlendirecek bir 'hegemonya merkezi' olarak tasarlanması;
- Üniversitelerin, sermaye birikimini ulusal ölçekleri de birikim döngüsüne eklemleyerek sürekli kıla projesi olan "yerel kalkınma"nın öznelerinden birisi olarak yapılandırılması eşliğinde, egemenlik ilişkilerinin yerel dinamiklerinin müdahalelerine açık hale getirilmesi.³

Tüm bunlar, üniversitelerin bilimsel çalışma, hele de doğa, toplum ve insan yararına bilimsel bilgi üreten kurumlar olmaktan giderek uzaklaşarak, siyasal iktidarın, birbiri ile de ilintili olan yerel, ulu-

sal ya da ulusüstü ölçekteki "projelerinin" yerel ayağı olarak işlev görmesine, kadro devşirdiği ya da kadrolarına istihdam yarattığı kurumlar olarak içinin boşalmasına yol açıyor. AKP'li yıllarda, sermayedarları büyük ölçüde AKP'ye bağımlı olan özel üniversitelerin ve büyük şehirlerdeki eski üniversitelere alternatif olarak kurulan yeni özel ya da kamu üniversitelerinin yanında, büyük şehirler dışındaki şehirlerde kurulan üniversiteler bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir örnek. Dolayısıyla, üniversite sayısındaki artış, bilginin, hele de eleştirel bilginin topluma daha fazla saçılması sonucunu değil, AKP'nin, sermaye egemenliğini İslamcılık-Türkçülük⁴ ideolojileri ile harmanlayarak kurduğu otoriter toplum "projesinin" topluma nüfuz ettiği kanalların artması anlamına geldi, geliyor.

Bu çalışmada, yukarıda ifade edilenler çerçevesinde; ama özellikle son maddeden hareketle ve AKP iktidarının yerel düzlemde nasıl işlediğinin bir örneği de olarak, bir taşra üniversitesinde yaşanan, yaklaşık yedi yıl süren bir hukuk mücadelesine de konu olmuş bir atanma(ma) süreci ele alınacaktır. Çalışma, belgeleriyle aktarılabilecek olan ilgili atanma(ma) sürecinde yaşanan, "terörist" olarak yaftalamadan mahkeme sonuçlarının manipülasyonuna, üniversitenin iç işleyiş mekanizmalarına doğrudan müdahalelere kadar çeşitlenen bir dizi olgunun, yakın dönem Türkiye tarihi açısından konjonktürel özgünlükler de taşıyabilen bir süreklilik olduğu argümanına yaslanacaktır.

1. bir kuş bakışı:

2000'li yıllarda üniversiteler ve akp

Türkiye kapitalizminin ard arda krizlerle karşılaştığı 1990'lı yıllar 'bölgesel kalkınma' kavramının yeniden hatırlanmaya, görünür olmaya başladığı bir zaman dilimidir aynı zamanda.⁵ Bu eğilim AKP'li yıllarda da devam ederse de 'bölgesel kalkınma' olgusunu, kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararası ölçekteki gelişiminden soyutlayarak AKP dönemi politikalarına indirgemek mümkün değildir.⁶ Türkiye'nin 2000'li yılları ise sadece 1990'lar boyunca

karşılaşılan krizlerin değil aynı zamanda 24 Ocak 1980’le birlikte girilen neoliberal yönelimin de mantıklı bir sonucu olan 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri ile açılır. Türkiye kapitalizminin kapsamlı bir yeniden yapılanma dönemidir bu: Bankacılıktan sosyal güvenliğe, tarımdan enerjiye, çalışma ilişkilerine.⁷ Üniversiteler de payını alacaktır elbet.

Yukarıda da ifade edildiği üzere dönem boyunca yerelleşmeye ya da ‘yerel/bölgesel kalkınmaya’ dair vurgular daha görünür hale gelir. 2000’ler boyunca Türkiye’de ‘ulus altı/yerel ölçek’ ya da kentler sermaye birikimi açısından anahtar bir konum elde eder. Bunun sonuçlarından birisi de başta yerel yönetimler olmak üzere yerel kurumların, sermaye birikiminin çelişkilerini ya da gerilimlerini önlemeye dönük toplumsal kontrol işlevinin ön plana çıkmasıdır.⁸ Bu süreç, zemini kapitalist sistemin uluslararası ölçekteki dönüşümü ve ülke içi sınıfsal kompozisyon olan bir sürekliliği de barındırmaktadır. Bu anlamda olan, Mehmet Türkay’ın⁹ belirttiği üzere 24 Ocak 1980 programının ve 12 Eylül 1980 darbesinin mantıklı sonuçlarının AKP eliyle hayata geçirilmesidir. Üniversiteler dahil!

AKP’li yıllarda neredeyse her ilde kurulan “üniversiteler”!, farklı ölçeklerdeki sermaye guruplarının bir yandan yukarıda bahsi geçen sürece eklenmesine diğer yandan da başta “akademi bürokrasisi” ve “akademik zevat” olmak üzere yeni bir ilişkiler ağı ile tanışmasına yol açar. 2000’li yıllar boyunca Anadolu’nun birçok şehrinde, çoğu zaman ticaret odaları ve benzeri kurumlar öncülüğünde ya da işbirliği ile organize edilen “üniversitemi istiyorum” türünden kampanyaların, lobi çalışmalarının ortaya çıkması bu konuda önemli bir göstergedir. Seçimlerde bir çok adayın kente üniversite ya da yakındaki üniversitenin fakülte, merkez ya da benzer bir biriminin açılması için çalışacağı yönündeki taahhütleri de...

Nitekim, yerel sermaye açısından üniversite, başta inşaat, altyapı ve ulaşım olmak üzere yeni yatırımlar demektir; şehre akın eden/edecek öğrencilerden ve akademisyenlerden kaynaklı ilave harcama, yani

talep demektir; yerel sermayenin gereksinim duyduğu işgücünün sermayenin bulunduğu yer(el)de üretilmesi demektir; ve nihayetinde bu yerel sermayenin, örneğin o ile üniversite açma kararını alan siyasal özne ile ilişkilerinin daha da iç içe geçmesi, pekişmesi demektir. Öte yandan, “yerel/bölgesel kalkınma” olarak tanımlanan bu süreç, devletin sermaye birikim sürecindeki konumunun farklılaşmasını da içerir. Ancak, “tarihin sonu”nun ilan edildiği erken 1990’larda sıkça kafamıza kakıldığı üzere, ulus devletin ortadan kalkması falan değildir söz konusu olan. Tersine, devlet sermaye birikimi sürecindeki farklı aktörler arasında bir arabuluculuk görevi görerek birikimin süreklilik koşullarını sağlamaya devam eder.¹⁰ Bu, açılan yeni üniversitelerin kadrolarının belirlenmesi süreci için de geçerlidir. Yukarıda ifade edilen süreç için işlevsel bilgi üretmeyeceği öngörülen akademisyenlerin akademinin dışında tutulması, bunun mümkün olmadığı durumlarda yalıtılması ya da baskı/kontrol altına alınmasına dönük çabalar söz konusu olan. Derslerinin engellenmesinden ataştırmalarında zorluk çıkarmaya, disiplin soruşturmalarından atama süreçlerindeki keyfilliğe kadar bir dizi uygulama aracılığı ile.

Buraya kadar aktarılanları¹¹ kalkınma politikalarının çerçevesini çizen kalkınma planlarından ya da bu planlar çerçevesinde hazırlanan özel ihtisas komisyonları raporlarından izlemek mümkün. 2001-2005 yıllarını kapsayan *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*’nda, illerin kamusal yatırım kararları bağlamında; ama özellikle de havalanı ya da üniversite yapımı için birbirleri ile rekabet ettiğinin vurgulanması bu konuda bir örnek oluşturur, ki bahsedilen illerden birisi bu metne de konu olan Ordu.¹² Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda (2007-2013) ise, üniversitelerin işlevselliği “rekabet gücünün artırılması” ve “iş ortamının iyileştirilmesi” başlıkları altında ele alınır ve iki temel noktanın altı çizilir: “Üniversite-iş dünyası işbirliği” ve “rekabetçi ve bilgiye dayalı ekonominin gerektirdiği ... işgücü eğitimi.”¹³ Bu noktalardan birincisi üniversitelerin sermaye birikimi sürecinin

2000’ler boyunca Türkiye’de yaşananlar, Mehmet Türkay’ın belirttiği üzere 24 Ocak 1980 programının ve 12 Eylül 1980 darbesinin mantıklı sonuçlarının AKP eliyle hayata geçirilmesidir. Üniversiteler dahil!

Akademisyenlikten bürokratiğe terfi etmek isteyen “zevat”ın çaldığı kapıların yanında, ulaşılmaya çalışılan “makam”ın üniversiteler üzerindeki belirleyicilik gücünü de dikkate almak gerek.

doğrudan ya da dolaylı katılımcısı olması ikincisi ise, sürekli eğitim merkezleri gibi mekanizmalar aracılığıyla ticarileşmesi anlamına da gelecektir, gelmektedir.¹⁴

Benzer bir mantığı plan çerçevesinde hazırlanan *Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*’nda (ÖİK) gözlemlemek de mümkün. Üniversitelerin, işgücünün uzmanlaşması, girişimciliğin geliştirilmesi, organize sanayiler, küresel-ulusal-yerel fırsatlar doğrultusunda elde edilebilecek rekabet gücü, inovasyon gibi süreçlerdeki rolüne ilişkin vurgular raporda yazı bağlamda dikkat çeken kimi örnekler.¹⁵ Ancak buraya kadar ele alınan hiçbir metnin AKP’nin (ya da “devletin”) “ideolojik aygıtları”ndan birisi olan ve “piyasa ilişkileri ve şirketleşmeden bağımsız bir yükseköğretimi düşünmek hâlâ mümkün müdür?”¹⁶ diye soran Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) kadar açık sözlü olmadığına da altını çizmek gerek: “Türkiye’de üniversitelerin ihtiyaç duyduğu şey, şirketleşme değil, üniversiteler ile üniversitenin bulunduğu bölgedeki toplum ve iş dünyasının ilişkilerinin güçlendirilmesidir.”¹⁷ Yani, asli işlevi bilgi üretmek olan bu kamu kuruluşlarının sermaye için işlevsel bilgi üretecek şekilde konumlandırılması!

Buraya kadar ifade edilenlerin, Türkiye’nin kapitalist gelime sürecine mündemiç olduğu yukarıda vurgulandıysa da, bu durum, tüm bu olguların AKP’li yıllarda daha görünür, doğrudan, hızlı ve pervasız yaşandığının altını çizmeye engel değil. Bu noktada Onur Hamzaoğlu’na kulak kabartmakta fayda var.¹⁸

... dört yıllık rektörlük süresinin bitimi yaklaştığında, öğretim üyeleri arasında, eğilim belirleme sürecinde yaşanan ‘en yüksek’ oy alabilme çabalarının, bu aşamada ilk altıya girenlerin bundan sonra Yükseköğretim Genel Kurulu’nun belirleyeceği üç rektör adayı arasına girebilmek ve birinci sırada yer alabilmek için ‘kulis’ faaliyetleri yürüttüklerinin, eş zamanlı olarak Cumhurbaşkanı’na ulaşabilmenin yollarını aramaya başladıklarının bunun için de çok çeşitli kapıları -partiler, patronlar, bürokratlar, astlar vb.- çaldıklarının, ilişkileri kullanmakta olduklarının yıllardır ‘sessiz’ tanıklarımız.

Akademisyenlikten bürokratiğe terfi etmek isteyen “zevat”ın çaldığı kapıların yanında, ulaşılmaya çalışılan “makam”ın üniversiteler üzerindeki belirleyicilik gücünü de dikkate almak gerek elbet. Örneğin (eski usulde) belirlenen rektörlerin, üniversitelerin kadro yapısına olan etkisi bağlamında. Örneğin, kamu yöneticisi olduğunu unutup, dahil olduğu devlet ve sermaye ilişkileri içinde kendisini derebeyi olarak görme eğilimi sergileyen rektörler bağlamında. Örneğin, darbelerle hesaplaşma söylemi ile iktidara gelen AKP’nin, YÖK ve rektör belirleme süreci gibi anti-demokratik öğeleri kaldırmak bir yana, bunlardan istifade etmesi, dahası, Beyza Kural’ın hatırlattığı üzere, 12 Eylül 1980’den sonra ilk defa rektörlük seçimini yasaklaması bağlamında.¹⁹

2. bir atan(a)mama hikâyesi!

Girişte, AKP’li yıllarda üniversitelerin, sermayenin gereksinim duyduğu emek gücünü de yaratan bir birikim alanı olmanın yanında iktidarın meşruiyetini güçlendirecek bir ‘hegemonya merkezi’ olarak tasarlandığını belirtmiştim. Bu durumun en görünür olduğu alanlardan birisi ise, varlıklarının iktidarın tercihlerine bağlı olduğunu bilen akademi bürokrasisinin hayata geçirdiği, keyfi gibi görünse de keyfi olmayan, tersine, iktidarın zihniyet dünyasını atama süreçleri ya da kadrolaşma pratikleri aracılığıyla yeniden üreten uygulamalar. Ya da, üniversitelerin devlet iktidarının yoğunlaştığı saray rejiminin küçük bir kopyası haline getirilmesi yönündeki “yerel” çabalar. Çalışmanın bu kısmında, bu devlet destekli “yerel” çabalardan birisi ele alınacak...

2.1. çoğunluğa rağmen “atama rektörlüğümüz tarafından yapılmamıştır”!

...katılımcı bir anlayış ile Ordu Üniversitesi orijinal kurumsal değerler inşa edilmektedir. Uluslararası standartlarda bir Ordu Üniversitesi için eğitim ve araştırma siyaseti ulusal politikalar ile uyumlu bir biçimde ülkemize en yüksek yararı sağlamaya odaklanarak kurgulanmakta, eğitim programları ile araştıran, sorgula-

yan, eleştiren, sorumluluk sahibi, inisiyatif kullanabilen, empati yeteneği gelişmiş bireyler yetiştirilmesi hedeflenmektedir.²⁰

Yukarıdaki ifadeler, yazının buradan sonrasına konu olacak olan Ordu Üniversitesi'nin resmi web sayfasından. Ancak, bu nadide üniversite ile yaşadığım ve aşağıda anlatacağım "atanamama" hikayesi gösteriyor ki, web sayfasında yer alan "yönetişim", "kurumsal değerler", "araştıran, sorgulayan, eleştiren, sorumluluk sahibi ... bireyler" gibi ifadeler, yazının ilk bölümünde aktarılmış olan bilimin sermayenin hizmetine sunulması sürecinde, üniversitenin "marka" değerini yükseltme çabasından daha fazlası değil. Avukatım Mustafa Bayram Mısıra'nın çabaları ve desteği eşliğinde bu üniversiteye karşı verdiğim ve sonunda üniversitenin tazminat ödemeye mahkum olduğu hukuk mücadelesi bu yargının en önemli kanıtı.

"Hikaye" 2012 yılında, Ordu Üniversitesi bünyesinde kurulmuş fakat öğretime başlamamış olan Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi Denizcilik İşletmeleri Yönetimi Bölümü'nün Denizcilik Ekonomisi Anabilim Dalı'na öğretim elemanı arayışıyla başlıyor. Dekanlık ile, kendilerinin isteği üzerine, hiçbir bağlayıcılığı olmayan, sadece bilgilenme, tanışma ve olası bir çalışma durumunda açığa çıkması muhtemel beklentiler üzerine bir ön görüşme ile devam ediyor. Buraya kadar her şey normaldir ve süreç olağan işleyişe bırakılır. Yani ilan ulusal bir gazetede yayımlanması, başvuru, dil sınavı ve değerlendirme süreçleri vs. Her iki taraf da ihtiyatlıdır. Dekan bey (vekil), haklı olarak, çalışmaya başlayabilmek için bütün başvuru ve değerlendirme süreçlerinin sonuçlanmasını bekliyordur. Memleket akademisinin, özellikle de son dönemlerdeki işleyişinden bihaber olmayan başvurucu ise, bu üniversitenin, başvurudan kısa bir süre önce bir gurup akademisyene Eğitim-Sen üyelikleri nedeniyle soruşturma açtığını hiç aklından çıkarmamaktadır.

Nihayet, kadrolar, Resmî Gazete'nin 24 Ağustos 2012 ve Zaman gazetesinin 31 Ağustos 2012 tarihli nüshalarında ilan

edilir. Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi Denizcilik İşletmeleri Yönetimi Bölümü Denizcilik Ekonomisi anabilim dalına aranan bir adet yardımcı doçentin "denizcilik veya liman işletmeciliği ya da iktisat alanında doktora yapmış" olması gerekmektedir.²¹ İlan için tartışmasız bir şekilde uygundum. Doktoramı Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'ndan almıştım. Diğer çalışmalarım bir yana, tersanecilik sektörü, Karadeniz'de balıkçılık sektörü, Karadeniz'de kıyı balıkçılığının sosyo-ekonomik koşulları, Türkiye'de tarım ve balıkçılık sektörü gibi konularda, uluslararası/ulusal tebliğ, kitap bölümü, makale gibi yayınlarım ya da saha çalışması deneyimim vardı. Bu saydıklarım ilanda yer alan şartlar arasında olmasa da, ilanda yer alan şartları yerine getiren bir adayın aynı zamanda bu şartlara da sahip olması Denizcilik Ekonomisi anabilim dalı için dikate alınmaya değerdi sanırım. Olmadığını öğrenecektim!

İlgili yasa uyarınca dosyayı sunduktan sonra dil sınavını da (20.09.2012) geçtim.²² Çok sonraları elime gelen mahkeme dokümanından hiç de düşük bir puanla olmadığını öğrenecektim. İlgili kadroya başka başvuran olmadığını da geçerken not edeyim. Başvuru ve sınav sürecinin ardından yapmam gereken tek şey, hayatıma Ordu'da mı, İstanbul'da mı yoksa kadro bulduğum bir başka şehirde mi devam edeceğime karar vermek için beklemektir. Zordu, ama başka yol da yoktu. Bekliyordum; ama atamamın yapıp yapılmadığına dair bir yanıt gelmiyordu. İlgili süreler dolduktan sonra iki ay daha sabrettim. Bir şeylerin yolunda gitmediği belliydi. En çok da deneyim sahibi dostlarımla ve başvurduğum alana önemli katkılarda bulunmuş, başvuru sürecimi de yakından takip eden bir hocamın kaygılı ses tonundan. Nihayetinde üniversiteye gönderdiğim bilgi talebi dilekçesine aldığım kısa bir yanıtla atanmadığımı öğrendim. Herhangi bir gerekçe belirtilmiyordu.

Başvurduğum dönemde henüz yardımcı doçentlik kadrosu 'doktor öğretim üyesi' kadrosu ile değiştirilmemiş, 2547 sayılı ya-

Başvuru ve sınav sürecinin ardından yapmam gereken tek şey, hayatıma Ordu'da mı, İstanbul'da mı yoksa kadro bulduğum bir başka şehirde mi devam edeceğime karar vermek için beklemektir.

Mahkemeye göre, hayata, üniversiteleri siyasal gündeminin meşruiyet zemini haline getirmeye çalışan iktidarın gözünden bakmadığım için atamamın yapılmaması hukuka aykırılık teşkil etmiyordu.

sanın “Yardımcı Doçentliğe atama” başlıklı 23. Maddesine kimi ince müdahalelerde bulunulmamıştı. İlgili madde ise şu şekilde idi:

...açık bulunan yardımcı doçentlik, isteklilerin başvurması için rektörlükçe ilan edilir. Fakültelerde ve fakültelelere bağlı kuruluşlarda dekan, rektörlüğe bağlı enstitü ve yüksekokullarda müdürler; biri o birimin yöneticisi, biri de o üniversite dışından olmak üzere üç profesör veya doçent tespit ederek bunlardan adayların her biri hakkında yazılı mütalaa istemler. Dekan veya ilgili müdür kendi yönetim kurullarının görüşünü de aldıktan sonra önerilerini rektöre sunar. Atama, rektör tarafından yapılır...²³

Bu noktada rektörün atama kararının keyfe göre olamayacağını, kamu yararı, tahsis edilen kaynağın etkin kullanımı gibi ilkelere dayanması gerektiğini not etmek gerekiyor, ki davanın sonunda Danıştay da bu noktayı anımsatacaktı. Öte yandan, vakamda “adaylar” değil “aday” var idi; o aday da hem üniversitenin kadro ilanındaki şartlara uyuyordu, hem de dil sınavını geçmişti. Devlet bütçeden gerekli kadro kaynağını tahsis ettiğine göre; üniversite de uygun adayı bulduğuna göre, ihtiyaç olan kamu hizmetinin üretimi için geriye tek bir şart kalıyordu: Atamanın yapılması. Ancak, belli ki yasanın ve üniversitenin web sitesinde bahsedilen “kurumsal değerler”in ötesinde başka bir takım belirleyiciler vardı. Atanmama kararının tebliğinden önce, rektörün, dekanın yetkisi dahilinde kurduğu jüriyi bozarak kendi dayattığı bir profesörün dahil olduğu yeni bir jüri oluşturduğunu geçerken belirteyim. Bu bilgi elbette üniversitedeki fısıltı gazetesi kaynaklı idi, ama sonuç “gazete”yi doğrular nitelikte idi. Buna rağmen üç kişilik jürinin iki üyesi lehime karar verecek, “atanmama” kararı da olumsuz oy veren bu kişinin gerekçelerine dayanacaktı. Ancak sürecin sonunda ortada hukuken kabul edilebilir bir gerekçenin olmadığı görülecekti.²⁴ Ne “yönetişim”, ne “kurumsallık”!

Üniversite atanmamama bir gerekçe sunmadığından dolayı 26.11.2012 tarihinde ilgili yönetmeliklere atıfla jüri üyelerinin raporlarının tarafıma iletilmesi talebim ise

“jüri üyelerinin meslekî değerlerine karşı haksız müdahale oluşturabileceği” gerekçesiyle reddediliyordu. İlginçtir, dekan vekili imzası taşıyan bu yanıtta, talebimin reddedilmesi kararı rektörlüğün ilettiği bir yazıya dayandırılıyordu.²⁵ Belli ki, rektörlük süreci yakından takip ediyor, dekan vekiline hem üniversiteye alınmamam hem de bilgi edinme hakkımı kullanmamam için baskı yapıyordu. Kuşkusuz, tüm bunlar akademik etik ve şeffaflık ilkelerinin de yerle bir edilmesi idi.

Yazışmalar, ortaya çıkan duruma şaşırarak yakınlarla/dostlarla uzun süren istişareler, yasal mevzuat üzerine okumalar, işsizlik ve belirsizliğin psikolojik etkileri... Hepsi, yorucu, hem de çok yorucuydu. Yüzümü, akademi dışı alternatiflere de dönme zamanı geldi diye düşünürken, 2013 başında İstanbul dışında özel bir üniversitede iş buldum. Ordu Üniversitesi ile olan davam da devam ediyordu. 03 Mayıs 2013 tarihinde Ordu İdare Mahkemesi hakimlerinin de üniversitenin avukatı ile hemfikir olduğu bilgisini aldım. Mahkeme üyeleri, yürütmeyi durdurma kararının ancak “hukuka açıkça aykırı” olma ve “telafisi güç ya da imkansız” zararlar doğması durumunda alınabileceğini belirtiyorlardı.²⁶ Yani, mahkeme üyelerine göre, keyfi olarak, daha doğrusu, hayata, üniversiteleri siyasal gündeminin meşruiyet zemini haline getirmeye çalışan iktidarın gözünden bakmadığım için atanmamın yapılmaması hukuka aykırılık teşkil etmiyordu. Jüri raporlarının, çalışmalarımın, kamu yararı ilkesinin dikkate alınmaması da... İşsiz kalmamı; hukuki süreçlerle vakit, enerji ve sağlığımı kaybetmemi; hayatımın akışının değişmesini; borçlanmamı telafisi güç zarar olarak görmüyordu sayın üyeler. Belli ki, ziyadesiyle zamanları vardı ya da hukuka ihtiyaçları yoktu!

2.2. “Hukuka uyarlık bulunmamaktadır!”

Sürecin sonunda başvurduğumuz Ordu Bölge İdaresi Mahkemesi (BİM) üyeleri farklı düşünüyordu. Nitekim mahkeme hakimleri oy çokluğu ile şu karara imza atmışlardı:

...Ordu İdare Mahkemesi'nin 07.02.2013 tarih ve 2013/83 sayılı ara kararında Davacının (...) yardımcı doçent kadrosuna atanmak için yapmış olduğu başvurunun reddedilme nedenlerinin sorularak bu duruma ilişkin bilgi ve belgelerin istenilmesine, rağmen davalı idare tarafından, atamama işlemine esas olabilecek objektif nitelikte hiçbir sebep gösterilmediği, objektif ve hukuken kabul edilebilir bilgi ve belge ile saptama olmadan takdir yetkisi çerçevesinde tesis edilen dava konusu işlemde **hukuka uyarlık bulunmamaktadır**.²⁷

Evet, BİM üyeleri, üniversitenin "atamama" kararının, idare mahkemesinin de yürütmeyi durdurumama kararının hukuka uygun olmadığını net olarak belirtiyordu. Bu durumda, üniversitenin otuz gün içinde işlem yapması, yani mahkeme kararına uyararak beni göreve başlatması gerekiyordu. Hukuka göre. Ama heyhat! Birkaç sene sonra devlet başkanının bürokratlara "mevzuata takılmayın" diyeceği, rektöründen müdürüne bilumum bürokratin da bunu emir telakki edeceği bir ülkeydi burası. Dolayısıyla otuz gün içinde yapılması gereken işlemin beş ay sonra yapılması da normaldi. Evet, karardan beş ay sonra Ordu Üniversitesi yardımcı doçent olarak atamamı yapmaya karar vermişti.²⁸

Ne yazık ki üniversite geç kalmıştı! Keza, artık bir özel üniversitede bağlayıcı bir sözleşme ile çalışıyordum. Dolayısıyla sözleşmemi iptal edip, üstelik ülkenin en güneyinden en kuzeyine 15 günde taşınmam imkansızdı. Maddi ve manevi nedenlerle! Ama ortada da hukuki bir kazanım vardı ve bundan feragat etmek istemiyordum. Bu nedenle, üniversiteye yol açtıkları hukuksuzlukları anımsatan ve göreve, çalıştığım özel üniversite ile sözleşmem bittikten sonra başlatılmama talep eden bir dilekçe gönderdim. Nitekim, çalıştığım özel üniversite ile imzaladığım sözleşme, istifa etmem durumunda bir yıllık maaşımı geri ödeyeceğim hükmünü içeriyordu. Elbette, talebim kabul görmedi.

Bu arada dava dosyasının yeniden yarılama için geri gönderildiği Ordu İdare Mahkemesi, 31 Aralık 2013 tarihinde da-

vayı esastan sonuçlandırmıştı.²⁹ Gene kaybetmiştik! İlginçtir ki, mahkeme üyeleri, daha önce talep ettiğim ve önce gönderilmesi reddedilen, sonrasında ekli dosyaya konduğu belirtilen ama aslında konmamış olan jüri raporlarına atıf yapıyordu. Jüri üyelerinden ikisi yayınlarımdan hareketle atanmam gerektiği kanısındaydı. Rektörün dayattığı kişi olduğunu sonradan öğrendiğim jüri üyesi ise, dekanın ve diğer jüri üyesinin olumlu kararına rağmen, çalışmalarımda "sendikacılık, işçi hareketleri, kalkınma ve büyüme" konularına odaklanmam nedeniyle, atanmamam gerektiğini ifade ediyordu. Belli ki, bu üyeye, metnin başında ifade ettiğim ve denizcilik, balıkçılık, tersanecilik sektörü gibi alanlardaki çalışmalarım ulaşmamıştı! Şunu da öğreniyorduk karardan: Dosyamın bir sonraki durağı olan fakülte yönetim kurulunda dekan dışında kalan üyeler, jüride olumsuz oy kullanan üyeye atıfla atanmamam yönünde oy kullanıyor, rektör de fakülte yönetim kuruluna istinaden atamamı yapmıyordu.

Hayır, yukarıdaki karar son nokta değildi. Daha Danıştay durağı vardı. Ve nitekim yukarıdaki karardan yaklaşık beş yıl sonra, Danıştay Sekizinci Daire "idarenin takdir yetkisinin sınırsız olmadığı, takdir yetkisinin hukuka, kamu yararına ve hizmet gereklerine uygun kullanılmak zorunda olduğu" ifadesini de içeren bir karar alıyordu. Daireye göre "iki olumlu jüri görüşüne rağmen olumsuz görüş doğrultusunda tercih yapılmasının nedeni idarece hukuken kabul edilebilir bilgi ve belge ile ortaya konulmadığından" atanmamam yönündeki karar hukuka uygun değildi.³⁰

2013 başında başlayan bu davanın, bütün aşamalardan geçerek lehime sonuçlandırıldığını 2017 yılının sonlarına doğru öğrendim. Yani Danıştay'ın lehime verdiği karardan yaklaşık iki yıl, davanın açılmasından yaklaşık beş yıl, Danıştay kararının yaklaşık iki yıl boyunca tarafıma tebliğ edilmemesinden dolayı, avukatımın önerisiyle, Ordu'daki mahkemeye bizzat gidip dosyamın akıbetini sormamdan yaklaşık 6 ay sonra. Davayı açarken işsiz kaldığım süre zarfında uğradığım maddi kaybın tazminini de

Ama heyhat! Devlet başkanının bürokratlara "mevzuata takılmayın" diyeceği, rektöründen müdürüne bilumum bürokratin da bunu emir telakki edeceği bir ülkeydi burası.

Doğa, toplum ve insan yararına bir üniversitenin varlığı da dahil güzel günlere ilişkin bekleyişin nice acıyla harmanlandığı bir zaman dilimi bu.

istemıştik. Bireysel zararın maddi kısmı, evet, tazmin edildi. Ama bu aynı zamanda, bu kararda rolü olan rektörlüğün, ilgili jüri ve fakülte yönetim kurulu üyelerinin, imza attıkları hukuksuzluğun yanında kamu kaynaklarının tazminat olarak ödenmesine yol açarak, israf edilmesi anlamına da geliyordu. Bir başka ifadeyle, akademiyi kışla gibi gören bu zevatın sırf emirlere itaat etmek için aldığı hukuksuz kararlar, kamu kaynaklarının hizmet üretimi olmadan harcanmasına yol açmıştı ki, bunun bir suç olduğunu hatırlatmak gerek: Kamu kaynaklarının ve yetkinin kötüye kullanımı...

Öte yandan, elbette ki avukatımın desteği ile sürdürdüğüm bir hukuksal direniş ve inat olarak tanımlamakta beis görmediğim bu davanın bütün süreçleri sonlandığında, çalıştığım kamu üniversitesinden, yani Mersin Üniversitesi'nden,³¹ çok sayıda akademisyen ile birlikte atılmış, bir başka ülkede yeni bir hayata başlayalı da aylar olmuştu. Bir çok meslektaş gibi, hem tutunma hem de göçmenliğin ve akademik hayatın yarattığı yeni güvencesizlik örüntülerine direnme çabaları ile beraber.³²

Sonuç

Anımsatayım: Yazı, Marx Kapital'in birinci cildinde Andrew Ure'den aktardığı "serma-

ye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir" sözleri ile başlamıştı. Bilinir ki, Marx aynı eserin önsözünde ise, okurlarına, Türkçe'ye çoğu zaman "anlatılan senin hikayendir" biçiminde çevrilen "De te fabula narratur" sözleri ile seslenir. Marx'ın sözlerini biraz bozunuma uğratarak da olsa belirtmek isterim ki, bu yazı, benim hikayemi, bireysel bir hikayeyi anlatma düşüncesi ile kaleme alınmadı. Tersine, Türkiye'nin son yirmi yılına damgasını vuran siyasal İslam'ın, bilime, "insan, toplum ve doğa yararına bir üniversite" fikrine dönük saldırılarının küçük bir yansıması olarak tasarlandı. Nitekim, yukarıda aktarılan davanın sonuçlanmasından hemen sonra yazılmaya başlanan bu yazı, "kalkınma" adına, ama aynı zamanda 'sermayenin emrine aldığı' bilim tüccarlarının ürettiği suni bilgiye dayanarak yapılan yolların, hava alanlarının, binaların havaya, tarifi zor, büyük bir acı bulutu üfleyerek çatırdadığı bir zaman diliminde sona erdi. "Doğa, toplum ve insan yararına bir üniversite"nin varlığı da dahil "güzel günler"e ilişkin bekleyişin nice acıyla harmanlandığı bir zaman dilimi bu. Türkiye üniversitelerinin bütün bileşenleri ile toplumsal sorunlara müdahil olmayı başardığı geçmiş onyılların deneyimlerinin de hatırlanması gereken.

dipnotlar

- 1 Marx, K. (2004) Kapital Cilt 1, Alaattin Bilgi (çev.), Ankara: Sol, s. 418.
- 2 L. Işıl Ünal (2011) "Yüksek Öğretimin Finansmanı: Neoliberal 'Çözüm' ve Tehditler", Ercan, F. & Kurt, S. (Der.) (2011) Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite, İstanbul: SAV, s. 93-121.
- 3 Burada sayılan bütün maddeler için Ercan, F. & Kurt, S. (Der.) (2011) Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite, İstanbul: SAV.
- 4 AKP her ne kadar İslamcı bir gelenekten gelse de iktidari döneminde bu ikisi arasındaki ilişkinin konjonktürel bir seyir izlediğini söylemek gerek.
- 5 İbrahim Gündoğdu (2012) "Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarih-sel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme", Praksis, 16.
- 6 Bu konuda: Gündoğdu, İbrahim (2006). "Jamie Gogh ile Söyleşi", Praksis Üç Aylık Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 16, s. 13-49; Bayırbağ, Mustafa Kemal (2006) "Ölçek Yaklaşımının Kent ve Böl-

gelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine", Praksis Sayı 15, s. 49-71; Ercan, Fuat (2006), "Küreselleşme Sürecindeki Yerellikler: Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eşitsizlik İlişkileri Üzerine", Kapitalizm Küreselleşme Az gelişmişlik içinde, Der. Demet Yılmaz ve diğerleri, Ankara: Dipnot Yayınevi, s. 19-85; Ercan Fuat (2003). "Neo liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumlaşma Sürecine Geçiş: Yapısal Reformlar – II", İktisat Dergi Sayı 437; Ersoy, Melih (2001) "Sanayisizleşme Süreci ve Kentler", Praksis, Sayı 2 (Bahar 2001), s. 32-53; Şengül, Tarık (2003) "Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler", Praksis, Sayı 9, s. 183-221.

- 7 Bu konuda bkz: Ercan, F. (2004). "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", N. Balkan ve S. Savran, (haz.), Neoliberalizmin Tahribatı: Sürekli Kriz Politikaları içinde, İstanbul: Metis; Ercan, F. (2006). "Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kal-

- kınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime”, F. A. Arı (Der.), Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Dinamikler, içinde (45-117), İstanbul: Derin; Boratav, K. (2004). “Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?”, E.A. Tonak (Der.), Küreselleşme Emperyalizm Yerelcilik İşçi Sınıfı, içinde (21-33), Ankara: İmge; Savran, S. (2013) Üçüncü Büyük Depresyon, İstanbul: Yordam; Yaman, M. (2016) “İhracat Sanayilerinin Yeniden Yapılanması ve Kadın Emeği”, Tören, T. ve M. Kutun (Ed.), Yeni Türkiye: Kapitalizm, Devlet, Sınıflar, içinde (329-363), İstanbul: SAV.
- 8 Şengül, Tarık (2003) “ Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler, Praksis, Sayı 9, s.183–221.
- 9 Türkay, M. (2011) “AKP - Üniversiteler ve Karşı Çıktılar Üzerine”, Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite içinde, F. Ercan & S. K. Kurt (Der.), İstanbul: SAV, 581 - 593.
- 10 Oğuz, Şebnem (2006). “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü”, Kapitalizmi Anlamak içinde, Der. Demet Yılmaz ve diğerleri, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 147-212.
- 11 Burada “kalkınma” kavramının, toplumsal bir ortak amaç ya da bu amaca hizmet eden politikalar/uygulamalar dizisi olarak değil kapitalist gelişme sürecinin bizatihi kendisi olarak kullanıldığını belirtmekte fayda var. Kalkınma kavramının bu tarzda kullanımı için bkz: Arndt, H.W. (1981) “Economic Development: A Semantic History”, Economic Development and Cultural Change, 29 (3): 467-466; Colin Leys (2008) “Rise and Fall of Development Theory”, in Total Capitalism: Market Politics, Market State, Wales: Merlin, 9-65.
- 12 DPT (2000) Sekizinci Kalkınma Raporu Bölgesel Kalkınma Özel İhtisas Raporu, s. 112, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_BolgeselGelisme.pdf (Erişim: 8 Şubat 2021).
- 13 DPT (2006) Dokuzuncu Kalkınma Planı, s. 66, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalkinma-Planı-2007-2013%E2%80%8B.pdf> (Erişim: 7 Şubat 2021); DPT (2008) Dokuzuncu Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, s. 97, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/09_BolgeselGelisme.pdf (Erişim: 2 Şubat 2021).
- 14 Özgün Biçer & M. Meryem Kurtulmuş (2011) “Türkiye’de Eğitim ve İstihdam Politikaları Bağlamında Yaşam Boyu Eğitim ve Sürekli Eğitim Merkezleri”, Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite içinde, F. Ercan & S. K. Kurt, İstanbul: SAV, 475-499.
- 15 DPT, age. s. 92.
- 16 SETA (2009) Türkiye’de Yüksek Öğretim: Karşılaştırmalı Bir Analiz, s. 67, <https://www.setav.org/turkiyede-yuksekogretim-karsilastirmali-bir-analiz/> (Erişim: 21 Ocak 2021).
- 17 SETA (2009), age, 69.
- 18 Onur Hamzaoğlu (2011) “Sermaye-İktidar-Üniversite Şemsiyesi Altında Bilimsel Bilgi Üretmek: Bilimsel Araştırma Sürecinde Üniversite İktidar İlişkisi”, Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite içinde, F. Ercan & S. K. Kurt, İstanbul: SAV, 475-499.
- 19 Beyza Kural (2016) “Rektörlük Seçimlerini Kaldıran İki Tarih: 1981, 2016”, <https://m.bianet.org/bianet/egitim/180407-ректорluk-secimlerini-kaldiran-iki-tarih-1981-2016> (Erişim: 1 Mart 2021)
- 20 Ordu Üniversitesi (2018) “Tarihçe”, <https://www.odu.edu.tr/Page/100/tarihce> (6 Mart 2021)
- 21 Resmi Gazete, 24 Ağustos 2012 tarihli nüsha, <https://www.resmigazete.gov.tr/ilanlar/eskiilanlar/2012/08/20120824-4.htm#Ç18> (Erişim: 1 Mart 2021) ve Mustafa Bayram Mısır (2012) “Ordu İdaresi Mahkemesi Başkanlığına sunulmak üzere Ankara İdare Mahkemesi Başkanlığına”, 8 Ocak 2013 tarihli Yürütmenin Durdurulması istemli başvuru dilekçesi, dosya no 2013 / 83 E.
- 22 Mısır, agb.
- 23 Yükseköğretim Kurulu (1981) “Yükseköğretim Kanunu”, <http://www.yok.gov.tr/web/denklikbiri/2547-sayili-kanun>.
- 24 Ordu Üniversitesi avukatı Oğuzdan Duran’ın “Ordu İdare Mahkemesi Başkanlığı’na” başlıklı dilekçesi, 22.04.2013, Dosya No: 2013 / 83 / E.
- 25 Mustafa Bayram Mısır (2012) “Ordu İdare Mahkemesi Başkanlığına sunulmak üzere Ankara İdare Mahkemesi Başkanlığına”, 8 Ocak 2013 tarihli Yürütmenin Durdurulması istemli başvuru dilekçesi, dosya no 2013 / 83 E.
- 26 T.C. Ordu İdare Mahkemesi (2013) 2013 / 83 Esas No’lu Karar, 03.05.2013
- 27 T.C. Ordu Bölge İdare Mahkemesi (2013) YD İtiraz no: 2013 / 130 No’lu karar, 18.06. 2013.
- 28 Ordu Üniversitesi Rektörlüğü Personel Daire Başkanlığı (2013) 69452228 - 903.02/2681 - 3088 sayılı dilekçe. Konu: Atama, 27.09.2013.
- 29 T.C. Ordu İdare Mahkemesi (2013) Esas No: 2013 / 83, Karar No: 2013 / 1719, 31.12.2013.
- 30 T.C. Danıştay Sekizinci Daire (2015) Esas no: 2014 / 5475, Karar no: 2014 / 10277, 15.12.2014.
- 31 Bu Suça Ortak Olmayacağız başlıklı bildiri yayımlandıktan sonra Mersin Üniversitesi’nde yaşanan süreçlere dair bir değerlendirme için bkz: Tolga Tören (2017) “Mersin Üniversitesi Rektörüne Açık Mektup”, <https://sendika.org/2017/03/mersin-universitesi-ректорune-acik-mektup-tolga-toren-406613/> ve Tolga Tören (2017) “Biz suça ortak olmadık, ya siz?”, <https://sendika63.org/2016/08/biz-suca-ortak-olmadik-ya-siz-tolga-toren-367615/>
- 32 Bu konuda bkz: Tolga Tören (2019) “Kapitalizm, Akademi, Esneklik, Göç ve ‘Aşınan Karakterler’”, <https://noktahaberyorum.com/kapitalizm-akademi-esneklik-goc-ve-asinan-karakterler-tolga-toren.html>.

kölelik ve kadınlar

Nihat Falay* özet

**Ayşe Handan
Gönülenen****

İnsanlar ve nesnel arasındaki ilişkinin yasal ifadesi olan mülkiyet sahipliği kavramı, dış varlıkları edinme ve benimseme ihtiyacından dolayı her zaman insanlarda mevcut olmuştur. Diğer canlı türleri de sahiplik duygusu sergilese bile, ilkel ve modern mülkiyet kavramları arasındaki fark, kapsamı ve yapısıdır. Köleliğin başlangıç tarihi, elbette, bilinmemektedir. Tarım ve yerleşik hayatla oluşan artı değer, insanın köleleşmesinin başlangıcı sayılabilir. Fransız filozof P. J. Proudhon, mülkiyetin temelde haksız olduğunu iddia ederken, Platon "Devlet" adlı eserinde, kölelikten çok doğal ve toplumun içerisinde olan bir sistem gibi bahseder. Kölelik sistemine ilişkin bir dizi romantik ve idealist görüşler var ise de, bu yapıya daha yakından bakıldığında, önce bir egemenlik bağıntısı olduğu görülür. Dinler de bu bağlamda mülkiyeti benimsemekte, fakat bu hakkın kullanımını genellikle sosyal faydaya yönelik bazı kayıtlara bağlanmaktadır. Antik Romalılar, tarihte insanları ilk köle yapan devlettir. Romada köleler ordusunda kadınların da rolü olduğu saptanmıştır. Türkçede köle veya cariyeleri ifade eden birden fazla kelime vardır. Ortaçağ'da Balkan toplumlarında kölelik yaygındı ve köleler "Slav" olarak anılırdı. Modern dünyada milyonlarca kişi, yaşamlarını sürdürebilmek için kişisel özgürlüklerinden işçi veya köle olarak vazgeçmek zorunda kalmaktadır. Ekonomik ve toplumsal gelişimler her zaman berabere özgürlükleri getirmemektedir.

Özellikle

Ortaçağ'dan

başlayarak,

mülkiyet

kavramının içine

insanın da girmesi,

konuyu çok

farklı boyutlara

taşımaktadır.

anahtar kelimeler: kölelik, mülkiyet, kölelik ve din, köleliğin tarihi, insan ticareti ve kadınlar

Homo homini lupus
(İnsan insanın kurdudur)

giriş

İnsanın eşya ile ilişkisinin hukuksal ifadesi olan "mülkiyet hissi" insanla yaşittir. Dış dünyaya ait varlıkları edinme ve benimseme azmi ile insan, yaşayabilmek için yiyecek maddelerine ve barınağa hep muhtaç olmuştur. Diğer canlıların, kendilerine özgü kabuk, deri vb. örtü ve giyeceklerinin üstlerinde ve sırtlarında olması nedeniyle, giyinme derdi yoktur, ama insanların çıplak vücutları ile sıcaktan ve soğuktan korunma gereksinimi vardır. İnsanın yaşamak için bir dizi varlığı, kendisine ait olmak üzere "edinme" ve onlara "sahip olma" olayına "mülkiyet" denilmektedir (Demir, 1993: 7-8; Engels, 1972).

Mülkiyet kavramının sadece insanlara özgü olmadığı çevre ve doğa gözlemleriyle de anlaşılır. Şöyle ki; mülkiyet duygusunun gelişmiş hayvan türlerinde, özellikle memelilerde ve kuşlarda olduğu görülür. Göçebe kuşların dönüşlerinde hep aynı

yuvaya gelip orada kalmaları, dokumacı kuşların yuva yapmaları ve hayvanların inlerini korumaları bir tür "aile mülkü"ne benzetilebilir. Zaten ilkel ailelerde de aile ve soy mülkiyeti vardır, çünkü herşey ortaktır. Ne var ki ilkel mülkiyet ile çağdaş mülkiyet anlayışı arasındaki fark ise, sadece konu, kapsam, ve yapı farkıdır (Engels, 1972; Demir, 1993: 13-16). Özellikle Ortaçağ'dan başlayarak, mülkiyet kavramının içine insanın da girmesi, konuyu çok farklı boyutlara taşımakta ve her insanın kendi dışındaki canlı ve cansız herşeye "malik olma" ve onları "mülkiyet altına alma" güdüsü, çok yeni boyutları gündeme getirmektedir. Bu konuya ve kavrama en doğrudan yorum getiren ve onu farklı boyutları ile ele alan kişi, 19. yüzyıl Fransız düşünürü P. J. Proudhon'dur. Onun "kölelik" kavramına en karşıt çıkan ifadesi, Mülkiyet Nedir? adlı eserinin birinci bölümüne ironik giriş cümlesidir: "Şayet, kölelik nedir? sorusuna cevap vermem gerekseydi, ve tek kelimeyle kölelik cinayettir deseydim, ne kastettiğim derhal anlaşılırdı... Ben... mülkiyetin

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi

** Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi, B.Sc. (2000)

aslen haksız olduğunu ileri sürüyorum” (Proudhon, 2010: 15). Bu paragraf hem mülkiyet türü olarak kölelik hem de bu anlayış içinde kadınların yerini ve gelişimini belirtmek açısından anlamlı olacaktır.

Türkçe’de köleden başka “kul”, “bende”, “halayık”, “esir” ve “kadın köle” anlamında “câriye”, “odalık”; Farsça’da “bende”, “gulâm”, kadın köle için “kenîz”; Arapça’da “abd”, “rakik”, “mamlûk”, “kinn”, “gulâm”, “rakabe”, “vasîf”, “milkü’l-yemîn”, ve kadın köleler için “mamlûke”, “vasîfe”, “câriye”, “eme” ve “gurre” kelimeleri kullanılmıştır. İspanya’da siyah köleler için “hadim” kelimesi tercih edilmiştir. (Aydın, Hamidullah, 2022)

Özellikle Balkan toplumlarında ilk ve ortaçağda yaygın olan kölelik ve köle pazarları, kölelerin bir başka isimle, “slav” olarak çağırılmasına neden olmuştur (Malay, 1990).

Kölelik olgusunun çıkış noktası ve sürekliliğini besleyen kaynak ise, tarihte birbirleri ile sürekli mücadele halinde olan ve kendi kapalı ve küçük ekonomi döngüsünde yaşayan eskiçağ toplumlarının savaş tutsaklarını öldürmektense köleleştirmeyi ekonomik çıkarları doğrultusunda daha yararlı bulmaları olmuştur (Yıldırım, 2004: 59).

kölelik olgusunun nedenleri

Köleliğin temelde bir “istibdat”, “hükmetme”, “hakimiyet” ilişkisi olduğu, Karl Marx tarafından belirtilmesine ilaveten, başlıca nedenlerinin bir kişi, grup veya topluluğun güçsüz hale getirilmesi ve onların bu durumlarından yararlanılması olduğu açıktır (Patterson, 1970: 32).

Marx, erken 16. yüzyılda Karayipler’de başlayan Afrikalıların, Avrupalılar tarafından büyük çapta köleleştirmesini, Roma veya Arap köleciliğinin bir devamı olarak görmemiştir, ona göre bu yeni bir olgudur. Ona göre bu kölecilik, antik zorbalıkla özellikle modern değer üretiminin sosyal yapısının bir birleşimidir: “Makine, kredi, vb. kadar, doğrudan kölelik de, burjuva sanyininin eksenidir. Kölelik olmadan pamuk olmaz; pamuk olmadan modern sanayi olmaz. Sömürgelere değerlerini kazandıran kölelik olmuştur; dünya ticaretini yaratan kölelik olmuştur ve büyük sanayinin önko-

şulu da dünya ticaretidir. Demek ki kölelik, son derece büyük öneme sahip bir ekonomik kategoridir.” (Marx, 2011).

Köleliğin başlangıç tarihi, elbette, bilinmemektedir. Bu yanının veya ilişkinin, kabile ve toplulukların göçmenlikten yerlesikliğe, yani tarımsal yaşama geçmeleriyle oluştuğu tahmin edilebilir. Özellikle bu dönemde, hayvan sürülerinin güdülmesinde insan gücüne gereksinim duyan az sayıdaki zenginlerin, çalıştırılacak ve emeklerinden yararlanılacak emek gücüne gereksinim duymaları akla ilk gelen şeydir. Buna ilaveten ticaret ve maden sektörlerinde de köleler kullanılmıştır. Burada gelişkin erkekler yanında, çocukların da köle olarak kullanımı ile karşılaşılır. Kadın kölelerden de, erkekler gibi emek güçlerinden yararlanılması yanında, cinsel tatmin için çağlar boyunca yararlanılmış ve ağır emek ve cinsel sömürüsü devam etmiştir (Lengelle, 1933: 35-36). Çağlar boyunca ve eski uygarlıklarda ve Antik Yunan, Roma, İran, Çin’de ve Ortadoğu ülkelerinde, herbirinde farklı olmak üzere köleliğin ortaya çıkış nedenleri şunlardır (Akgündüz, 1991; Mumcu, 1987; Erdem, 2004: 64-77): *Varsıl ve aristokrat sınıflara hizmet edecek insanlara gereksinimi, savaşlarda köle edinme isteği, suç işleyen kişilerin suçtan zarar gören kişilere teslim edilmesi, çeşitli nedenlerle terkedilmiş insanların köle statüsüne sokulması, yoksulluk nedeniyle kişilerin kendilerini, çocuklarını, yakınlarını ve özellikle eşlerini satması, çeşitli nedenler sonucu borçlu düşenlerin kurallar gereği köle statüsüne sokulması, annesi veya babası köle olan çocukların da köle sayılması, insan ticareti yapanların topluluklardan insanlar kaçırmaları, hukuk kuralları nedeniyle mahkeme tarafından bazı insanların köle statüsüne sokulması, emperyalist amaçlar güden devlet, sermaye sahibi ve işletme sahiplerinin emek sahiplerini bu yapının içine sokma amaçları vb.*

Kölelik sistemine ilişkin bir dizi romantik ve idealist görüşler var ise de, bu yapıya daha yakından bakıldığında, önce bir egemenlik bağıntısı olduğu görülür. Bunun yanında köleliğe bir “ortak yaşam” anlayışı gibi liberal bir mantıkla yaklaşırsa; köle, farklı

Akad kralı Sargon tarihte bölgesel yönetim kuran ilk kişilerdendir. Akad sülalesi boyunca yaşanan savaşlar ile imparatorluk zenginleşmiş ve esir/köle sayısında büyük artış olmuştur.

Antik Yunan'da; "oikis" veya "oikia" kelimesi "hane" anlamına gelir ve hem evi hem evde yaşayan aile üyeleri yanındaki köleleri de kapsar.

isleri yapan ve farklı yararları olan "sivil bir asker gibidir. Bununla birlikte, görev-adalet açısından bakılırsa, köleler fazla hakları olmayan "önemsizler grubu", denilebilecek bir gruptur (Lengelle, 1993: 12).

kölelik sisteminin oluşumu:

antik yakınođu'da

İlkel topluluklarda kölelik kavramı ve kurumunun olmamasına karşın, tarım ve yerleşik düzenin ortaya çıkmasıyla beraber, bir çok toplumda fazladan işgücü gereksinimi yönünde fikirler de doğmuştur. Kendi çekirdek alanları dışına çıktıklarında, kendilerinden daha az gelişmiş olarak gördükleri insanların yaşadığını farkederek topluluklar, onları kaçırap taşıyarak kendi çekirdek alanlarına getirmişlerdir. Kaçırdıkları/getirilen bu insanlar her işe koşuyorlardı (Snell, 2017: 32; Lengelle, 1993: 65).

Şehir devletleri gelişip büyüdüklerinde, aralarında ittifaklar kurulması, ve bazı yöneticilerin daha geniş bölgelere hakim olması fikri de oluştu. Akad kralı Sargon tarihte bölgesel yönetim kuran ilk kişilerdendir. Akad sülalesi boyunca yaşanan savaşlar ile imparatorluk zenginleşmiş ve esir/köle sayısında büyük artış olmuştur. El becerileri olan köleler daha değerli olmuş ve elit (seçkin) sınıftakilerin artık yapmak istemedikleri işlerde kullanılmaya başlamıştır. Belgelere göre, kölelerin yanısıra, hür işçiler de gerekli hallerde zorla çalıştırılmıştır. Örneğin, Irak'ın sulama bölgesinde kanal inşa etmek ve onları temizlemek için bu tür işgücü kullanılmıştır.

İnsanlık tarihinde bilinen ilk köleci toplumlar, MÖ 6000-2000 binyılları arasında, Mezopotamya'da, bugün İran, Suriye, ve Irak topraklarının olduğu coğrafyada yaşamıştır. Köleliğe dair referans veren bilinen en eski yazılı kaynak ise yine bu coğrafyada hüküm sürmüş Babil Kralı Hammurabî'nin yasalarında detaylandırılmıştır:

15. Bir kimse mahkemenin erkek ya da kadının kölesini ya da özgür bir adamın erkek ya da kadının kölesini şehir kapılarının dışına alırsa ölümle cezalandırılır.

16. Bir kimsenin evine mahkemenin ya da özgür bir adamın kaçak erkek ya da kadın

kölesi gelir de o kişi köleyi vekilharça getirip durumu bildirmese evin sahibi ölümle cezalandırılır.

17. Bir kimse açık alanda kadın ya da erkek bir kaçak köle bulursa ve onu efendisine getirirse kölenin sahibi ona iki şikel gümüş ödeyecektir.

Hammurabi Kanunlarına göre; kadın kölelerin durumu epey ilginçtir, onlar sahip/efendilerinden bir çocuk dünyaya getirirlerse, çocuğun bir babası olması nedeniyle hür sayılıyorlardı. Hür bir baba, hem bebeğin hem de annenin hür kalması anlamına geliyordu (Snell, 2017: 36-37). MÖ 2 binlerde her varlıklı Mezopotamyalının evinde hep bir-iki köle olduğu görülür. Aynı şey, Eski Babil dönemi için de sözkonusudur. Bu durum köleliğin hem bir lüks hem de bir sorun olduğunu gösterir (Snell, 2017: 38).

Hititlerde köleler, savaş ganimeti sayılırdı ve genellikle tarım işçisi olarak kullanılırdı. Bu dönemde köleler arasında evlenmek ve boşanmak serbestti. Ne varki köle sahipleri, köleler bir suç işlerlerse onları sakat bırakabiliyor, öldürebiliyor, hatta tüm aileyi katledebiliyorlardı. Bu toplu öldürme olayına ender rastlanıyordu, çünkü bu hem bir işgücü kaybı niteliğinde idi hem de onların fiyatları da yüksek idi.

Antik Mısır'da kölelik hem zenginler hem de hükümdarlar için bir lüks idi. Mısırda köle anlamına gelen kelime, iş anlamına da geliyordu ve köleler alınıp satılabiliyorlardı. Zaten, Mısır Roma imparatorluğu altına girdiğinde, tarım bakımından zengin olduğundan, köleler tarım işçisi olarak değil, lüks işlerde hizmetçi olarak çalıştırılıyordu. Asurlar MÖ 1. bin yılda Ortadoğu'nun orta kısmına hakim olmuştu. Kurulan militarist sistem, uzaktaki yönetim bölgelerini imparatorluğa yiyecek ve asker sağlamakla yükümlenmiştir. Bu durumda içerideki kölelere büyük bir rol düşmemiş, fakat köle ticareti devam etmiştir.

İsrail ülkesinde, MÖ 1. bin yıla ilişkin olarak elde edilen belgelerde, köleliğe ilişkin düzenlemeler yer alır ve bu kişilerin çoğunluğunun borç nedeniyle köle durumuna düşen "Yahudi Köleler" olduğu anlaşılır. Tevrat ve Zebur'u da kapsayan Tanakh'ta, bu tür

kölelere nazik davranılması gerektiği yönünde bir uyarı vardır (Snell, 2017, 40-46).

Antik Yunan'da; "oikis" veya "oikia" kelimesi "hane" anlamına gelir ve hem evi hem de evde yaşayan aile üyeleri yanındaki köleleri de kapsar. "Oiketes" kelimesi de köle anlamındadır (Wrenhaven, 2017: 69). Hesiodos bir çiftçinin evinde toprak sürmek için bir kadın ve öküz, öküzleri güdecek, satın alınmış ve evlenmemiş bir kadın bulunması gerektiğini yazar. Aristoteles ise ayrıca maddî gücü olmayan evlerde kölelerin yapacağı işlerin evdeki kadın ve çocuklar tarafından yapılması gerektiğini belirtir (Golden, 2017: 50-55; Rosivach, 1983). Atina valisi Demetrios'un yaptırdığı nüfus sayımında, tam vatandaş 21 bin Atinalı ve 400 bin köle saptanmıştır. Kölelerin görevleri; çocuklara bakmak, hastalarla ilgilenmek, kapı giriş-çıkışlarını denetlemek, yemek ve dikiş yapmak, su taşımak ve alışveriş yapmaktır (Golden, 2017). Antik Yunanlılar kölesiz bir dünya hayal edemezlerdi ve köleleri insan düzeyinden aşağıya, bir anlamda hayvan düzeyine yerleştirirler. Onlara göre köleler, hiçbir zaman hür insanlar kadar iyi olamazlar, hatta "andropodon" kelimesi "insan ayaklı hayvan" anlamına kullanılmıştır. Köleler çalıştırıldıkları alana göre iki grupta toplanırdı: özel mülk köleliği ve kamu köleliği (Wrenhaven, 2017: 66-67). Öte yandan, Yunan tragediyalarında köle karakterinin en belirgin örneği Aristophanes'in bir oyunundaki "barbar köle" karakteridir. Toplumdaki anlayışa göre kölelerin sözü dinlenmez ve bir köle asla bir insan kadar mantıklı olamaz. Komedyalarda köle karakterleri bu nedenle "çirkin" bir maske takarlar (Wrenhaven, 2017: 70-72; Rosivach, 1993: 552). Antik Yunanda köle pazarları vardı.

Kölenin mal (res) olduğu kabuledilir, bu nedenle de ticaretle uğraşılacak site devletlerinde satılık kölelerin çoğu Yunanlı olmayan ırklardan idi. MÖ 209'da Toreitum kentinde 30 bin kişi, bir köle piyasasında satılmıştır (Samhaber, 1963: 65). Antik Yunan kökenli hemen tüm filozof ve hukukçular köleliği kabul etmişti.

Bunlardan Platon'a göre köle, haksızlığa

katlanmak zorundadır, Aristoteles 'e göre insan, doğuştan hür veya köledir ve köleler diğer insanlara hizmet için yaratılmıştır. Köleleri aklı üstün olanlar yönetebilirler. Kısacası; Platon, köleleri mal saymakla yetinir, Aristoteles ise köleliğin meşruluğunu ispata çalışır (Güriz, 1987: 173).

Platon "Devlet" adlı eserinde, kölelikten çok doğal ve toplumun içerisinde olan bir sistem gibi bahseder ve köleliğin tanımını yapar. Platon'a göre köleler, "satın alınan ve buna benzer yollarla sahip olunan kimselerdir. Bu nedenle toplumda birçok sınıfın varlığı gibi, maddi eşitsizliğin varlığından kaynaklı olarak köleliğin varlığı da oldukça doğal bir durumdur. Fakat Platon Yunan halkının yine Yunan halkından birini köle almasına karşıdır. Bu nedenle Yunanlıların birbirleriyle savaşmasından çok, başkalarıyla savaşarak köle edinmelerini ister (Platon, 1992: 201).

Platon'un Devlet düşüncesinin Yunan köle pazarları arasından doğmuş olması rastlantı değildir. Bugüne dek yaşayabilmiş olması da öyle. Zira bir takım yüklenilere (angaryalara) koşulmanın yerini, çağımızda "ruhsal kölelik" almıştır (Reich, 1979).

Antik Roma tarihi, MÖ 3. yüzyıla kadar efesane niteliğindedir. Olayları kanıtlayıcı belgelere pek dayanmaz. Roma yıllıkları MS 2. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır (Beer, 1985/1-3.78). Romada kölelik, ticaret ve tarımın temel ögesi sayılır. Bu imparatorluğun en büyük kölelik kaynağı da savaş idi. Diğer insanlara hükmetmek ve onlardan kişisel ve toplumsal yarar sağlama arzusu onları savaşa sevk ediyordu (Umur, 1979).

İlk zamanlarda bu toplumda kölelerin durumu oldukça iyidir. Köle, ailenin bir bireyi sayılmıştır ve hatta onlara "baba hakimiyeti" (patris potestas) altındaki insanlardan farklı davranılmaması esastır. Fakat girişilen savaşlardan sonra, kentler kölelerle dolunca, farklı dil, din ve geleneklere sahip olan bu insanlara karşı bir tutum gelişmiştir (Öztürk, 2017: 88 ve devamı). Bunun sonucu kentlerde iki tip köle ortaya çıkmıştır. Toprak köleleri (colonus), ki bunlar sahipleri kentlerde yaşarken, köylerdeki araziyi yöneten bir "Kahya"nın denetimi altında

Platon'a göre köle, haksızlığa katlanmak zorundadır, Aristoteles'e göre insan, doğuştan hür veya köledir ve köleler diğer insanlara hizmet için yaratılmıştır. Köleleri aklı üstün olanlar yönetebilirler.

**Roma kuvvetleri
MÖ 71'de
üstün gelmişti.
Spartacus'un
destekçileri
olan 6000
taftarı çarmıha
gerildi. Oysa asi
kölelerin eline
tutsak olan 3000
Romalı'dan hiçbiri
öldürülmemişti.**

ve toprakla birlikte alınıp-satılan kölelerdir; diğer köleler ise, kentlerde efendilerinin yanında yaşayan kölelerdir, ki bunlar MÖ. Romalıların zevk ve eğlenceye düşkünlüğüyle giderek birer zevk nesnesine dönüşmüştür (Malay, 1990: 86). Kent dışında yaşayan kölelerin beslenme, barınma, sağlık/hijyen şartları çok kötü idi. Hatta bazen, "gladyatör"ler olarak kılıç ve mızrakla dövüştürülür ve bazen öldürülmeleri gündeme gelirdi (Malay, 1990: 122-125). Çiçero bu düzeydeki yoksullar ve köleler için, aç ve bilaç anlamına gelen "egens" sözcüğünü kullanır ve bu grup insanı "şehir cürufu" olarak niteler (Fields, 2011: 14). Roma hukuk anlayışına göre köleler tam anlamıyla birer mal olarak kabuledilir, sadece üretim aracı olarak kullanılır ve kendilerine insanca davranılmazdı. Çünkü Roma'da haklara ve borçlara ehil olmanın üç şartı vardı: Hür olmak, vatandaş ve borç hakimiyeti altında olmamak. Bu mantıkla köleler şahıs sayılmaz, hakların sahibi değil, konusu sayılırdı. İlginçtir ki, Roma'da avukatlık ve doktorluk gibi hizmetler, karşılığında görüldüğü için utanç verici sayılır ve bu hizmetler köleler tarafından yapılırdı (Falay, 2020; Umur, 1979). Roma büyüyüp genişleyince, zenginlerin ve zenginliklerin kaynağı olan latifundialar (büyük çiftlik) için giderek daha fazla köleye ihtiyaç duyulunca, MS 2. yüzyıldan itibaren özellikle Doğu Akdeniz bölgesinden köle sağlamaktaydı, bu durum ünlü coğrafyacı Strabon tarafından vurgulanır (Strabon, 2000; Öztürk, 2017). Hatta bu nedenle MÖ 166'da birçok tüccarın Delas Adası'nda binlerce köleyi alıp-sattığı belirtilir. Dönemin korsanları da bu alım-satım işlerine karışmıştı ve herkes kaçırılıyor, satılıyor ve hayli gelir elde ediliyordu (Öztürk, 2017: 93). Hatta MS 2. yüzyılın başlarında köle piyasası için Rufus adlı birisi Köle Satın Almanın İncelikleri adlı bir kitap yazmıştır (Öztürk, 2017: 97; Fields, 2011: 20-21). Öyle ki ne Roma'da ve diğer Eskiçağ toplumlarında, ne de daha sonraki yüzyıllarda kölesiz bir yaşam tarzı ve toplum düşünülmemiştir.

İmparatorluğun yükselme devrinde, aynı zamanda düşüş devrinin izleri de belirle-

meye başlamıştı. MÖ 1. yüzyılda tarihçi Sallus bu konuda şunu vurgulamıştır: "... Zenginlik, başarı, kazandıktan sonra ... yoksulluk, bir kötülük gibi görülmeye başlandı... Erkekler, kendilerine kadın gibi davranılmasını hoşgörür oldular. Kadınlar ise kendilerini herkesin gözleri önünde vermeye başladılar."(I) (Beer, 1965/1-3, 85-87) (Beer, 1965/1-3.83). Köylü ve yoksul olan sınıfın ortadan kaldırılmasına yönelik girişimlerde bulunan Tiberius ve Caius Gracchus kardeşlerin karşısına çıkan senato üyeleri ve yöneticiler onların ölümünü sağlamışlardır (I) (Beer, 1965/1-3, 85-87). Tüm bunlar Roma'da köle ayaklanmalarını önleyemedi.

Elbette ki kölelerin yaşam şartları bazen bu insanların başkaldırısına ortam hazırlamış ve Antik Roma, MÖ 73'te, Spartacus adlı bir köle gladyatör liderliğinde bir isyanla karşılaşmıştır (Fields, 2011; Falay, 1068: 311-312). Çünkü köleci ve emperyalist Roma'nın kurbanları O'nda, "öçlerini alacak" bir önder bulmuşlardı. Bu ayaklanma "Romalıları, kendilerini yeryüzünün tek güç sandıkları bir çağda yakaladı ve utanç verici yenilgilere uğrattı." (Beer, 1065/1-3, 85-87). Ama sonuçta Roma kuvvetleri MÖ 71'de üstün gelmişti. Spartacus'un destekçileri olan 6000 taftarı çarmıha gerildi. Oysa asi kölelerin eline tutsak olan 3000 Romalı'dan hiçbiri öldürülmemişti (Beer, 1965.3: 100).

büyük dinlerde mülkiyet ve kölelik

İnsanların "edinme ve sahip olma" duygusu ve eyleminin konusu olan varlıklar arasında insan da bulunmaktadır. Dinler de bu bağlamda mülkiyeti benimsemekte, fakat bu hakkın kullanımını genellikle sosyal faydaya yöneltici bazı kayıtlara bağlanmaktadır. Dinlerin bazıları bu konuda farklı ilkelere sahiptir (Demir, 1993: 8, 11-13; Denis.1973/l. 71-85). Hindistan'da Brahmanizm, servet edinmek için çalışmanın günah olduğunu bildirmekte, hatta ticareti ve tarımı, mülk aracı olması nedeniyle günah saymaktadır.

Budizm, mülk edinmeyi ve çalışmayı din adamlarına yasaklamaktadır: bunları daha

aşağı bir sınıf olmanın nedeni olarak yorumlar.

Çin Tavi dininde servet ve mülkiyet, sakınılması ve uzak durulması gereken sevimsiz birşey olarak yorumlanmış, ancak mensupları ençok servet tanrılarına tapmışlardır.

Konfüçyanizm ise, her şeyin mülkiyetini devlet başkanının hakkı ve onu hiçbir sınırlamaya tâbi olmayan mutlak hakim olarak tanımlar, çünkü bu mantıkla devlet başkanı tüm insanlığın da başkanıdır, kölelerin de.

Zerdüşti dini, mülkiyeti üstün bir kurum olarak tanır, devlet biriktirmeyi engellemez, sadece onun hayırlı işlerde kullanılmasını emreder. Kötülük ve karanlıklar tanrısı "Ehriman"a karşılık, iyilik ve nur tanrısı "Ahuramazda"ya yardım bağlamında yaklaşan bir ilkeyi esas alır.

Yahudilik ve Hıristiyanlık ile İslam hukuku'nun kaynakları temelde aynı olup, bu temel Vahiy'dir. Buna karşın, değişmeler ve şartların değişmesi açısından farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Yahudilikte din adamları, aslında insan karakterini şiddet öğelerine dayalı olan "uysal kölelik"e taraftardır. Örneğin bir Yahudi köle durumuna düştüğünde, diğer kölelere yapıldığı gibi, ne çalıştırılabilir ne de bir başkasına satılabilir. Buna karşın, Yahudi halkı, sınırdan yaşayan komşular üzerinde özel bir hak sahibiydi. Şöyli ki, bu hakka göre komşuların çocukları, Yahudiler tarafından satılabilir. Ayrıca komşular her alanda Yahudilere hizmet etmek zorundaydılar. Tanrı'nın kutsadığı İbrahim'in birçok kölesi vardı ve bunların en eskisi olan, evin yönetiminden sorunlu idi.

Yahudilik, mülkiyet hakkını reddetmede Budizm kadar ileri gitmese de, tarım dışındaki kalan iktisadi faaliyetlerden hem ticareti hem de servet edinmeyi hoş görmemektedir. Bu nedenle ticaret yapanları küçümser ve onlara "Kenanlı" olarak tanımlarlardı.

Yahudilik inanışında "kisas ilkesi" vardır. Buna göre diğer milletler Yahudilerin kölesidir, ve Rab, Yahudileri üstün yaratmıştır. Onlar ise tüm milletlerin üzerindedir,

yani bir anlamda "seçilmiş millet"tir. Bu nedenle "Yahudiler, savaşta acımasızdır, onlar için düşmanın öldürülmesi mübahdır. Erkekler öldürülür, kadın ve çocuklar köle edilir, evleri ise yıkılır, zira kendileri ve diğer milletler arasında eşitlik yoktur. Belki bu mantığın doğmasında şu faktör belirleyicidir: Hz. Musa, Mısır'da Firavun'un sarayında büyümüşü ve Firavun, İsrailoğullarından erkek olarak doğanların öldürülmesini, kadın ve kızların ise sağ bırakılmasını emretmiştir. Daha önceki tüm toplumlarda varolan köleliği bu din de kabuletti. Mevcut Tevrat'ta "köleyi âzâd et" diyen tek bir emir yoktur, aksine "köle edinin" diyen hükümler vardır. Hatta bir Yahudi bir başka Yahudi'yi köle edinmesi bile mümkündür. Yahudi köle, efendisine 7 yıl hizmet ederse özgür bırakılırdı, Yahudi olmayan köle ise özgür bırakılmazdı (Engin ve Akyüz, 1994/1, 505). Buradaki 7 yılda ölçüt, Şemot kitabında, 21: 2'de şöyle belirtilmiştir: "Bir İbrani köle satın alırsan, [bu köle] altı yıl hizmet edecek ve yedincide karşılıksız olarak serbest kalacaktır." Tevrat'a göre (Ahd-i Atik, Kadim); esir alınarak, savaş nedeniyle, ödeninceye kadar da borç nedeniyle köle edinmek mümkündür (Fendoğlu, 1996: 72-73).

Hıristiyanlıkta Tanrı, İsa ile içice geçmiş durumdadır ve Tanrı ile insan arasındaki karşılıklı sevgi biricik kurtuluş yoludur. Öte yandan İncilde (Ahd-i Cedit) zenginliği ellerinde bulunduranlara karşı sert sözlerin yöneltildiği görülür. Örneğin Ermiş Luka'ya göre, Hz. İsa şöyle buyurmaktadır; "Fakat vay size, ey zenginler! Çünkü siz tesellinizi almışsınız." (Deniz, 1973: 73). Buna göre tüm insanlar birarada olup herşeyleri müşterekti, böylece aralarında yoksul kimse yoktu, her şey herbirine ihtiyaca göre dağıtılmalıydı (Deniz, 1973/1171-73). Hz. İsa'nın doktrini köleliği ve onun acımasız taraflarını ortadan kaldırmayı öngörür. Bu nedenle Hıristiyanlık ilk önceleri çok küçük bir kitlece benimsenmesine karşılık, Hz. İsa'ya sadıkların (ecclesia) çatısı altında toplananlar arasında bir çok kölenin olduğu bilinmektedir.

Aziz Augustin'e göre kölelik, günahlara kar-

Dört İncilde de savaş esirleri ve kölelikle doğrudan ilgili kurallar yoktur, genellikle de İncil, tüm insanların kardeşliğinden bahsetmekle beraber, köleliği yasaklamamıştır.

Osmanlı sosyal yaşamında, özellikle ailelerin evlerinde kadın köleler önemli bir yer tutardı, çünkü cariyeler çoğunlukla "odalık" olarak alınırdı.

şı haklı olarak tanrı tarafından verilmiş bir cezadır (Kyrtatos, 2017: 102-103). Ne var ki dört İncilde de savaş esirleri ve kölelikle doğrudan ilgili kurallar yoktur, genellikle de İncil, tüm insanların kardeşliğinden bahsetmekle beraber, köleliği yasaklamamıştır.

Mevcut İncil'ler ise, Tevratın anlayışını kabul etmiş ve Hz. İsa da "Ben Tevrat'ı değiştirmek için değil, tamamlamak için geldim" demiştir, yani köleliği reddetmemiş ve ona sınır koymamıştır. Öyle ki Pavlus "Köle, efendisine boyun eğmelidir, her şeyde hoşnut etmelidir" (Fendoğlu, 1996: 74-75) demiştir. Ne var ki 13. yüzyılda Thomas Aquinas etkisi ile Hristiyanlıkta borç alan kişinin faiz ödemesi gerektiğinin kabul edilmesi gibi, bu dini derinden etkileyen ve insanın doğasına uygun olanları da ayırdedip seçmeye çalışılmıştır (Akyol, 2005; Denis, 1973/l: 84-85).

Hıristiyanlar "uysal köleliği" onaylarken kendi çıkarları açısından haklı sayılırlar, ama 17. ve 18. yüzyıla kadar esir/köle tüccarları ve merkantalist kral/yoneticiler kendilerini Kilise otoritesinin arkasına gizlemişlerdir. Tarım işletmeleri, atölyeler, tersaneler, li-manlar, donanmalar, şehir devletlerinin egemenlik alanlarıydı. Kiliseler ise efendi/sahiplerinin refahını sağlamak ve insan emeğini sömürmek için tüm sömürü/zulüm/hastalıkların gizli aktörü halinde idiler. Onlar sayesinde sömürgeci çıkar ve kapitalizm ile paralel olarak rönesans dünyası, imparatorluklar ve modern dünya (!) kurulabilmiştir.

İslam'da kölelik kurumu değerlendirilirken Arapların toplumsal yapısı gözönüne alınmıştır. Çünkü İslamiyetten önceki cahiliye döneminde kölelik sert ve acımasız bir uygulama niteliğindedir. İslamiyetten de köle kavramı sürdürülmüştür. Savaş esirlerinin Arap geleneklerine göre "fidye-i necat" (kurtuluş akçası) ödemeleri gerekiyordu, ödemeyenlerin kölelik hali devam ediyordu, ama köleliğe karşı tavır giderek yumuşamıştır. Kur'an-ı Kerim'in Nisa Suresi'nde, kölelere ve cariyeleri iyilik ve güzellikle davranılması önerilmektedir. Kölelerin korunması, günlük besinlerinin verilmesi öğüdü vardır (Parlatır, 1987: 6-7).

Kölelerin hukuksal durumlarının farklı mez-

heplerde yine de değişik hükümlere bağlandığı görülmüştür, çünkü bazı eserlerde köle ile esir aynı anlamda kullanılır, ki bu doğru değildir (Fendoğlu, 1996: 90), çünkü her esir köle olmayabilir, her köle de savaş esirliğinden gelmeyebilir. Köleler, efendinin malı olarak kabul edilmiştir, kölelere herhangi bir yasal yetki tanınmamıştır. Bu bağlamda kadın köleler, efendilerinin malı olduğu için, onların "odalık"ı olabilirler, ve aralarında nikâha gerek yoktur. "Erkek köleler ise efendilerinin izniyle nikâh yapabilirler. Esir, Arapçada, karşı tarafın eline diri olarak geçmiş savaşçı erkektir ve tutsak yani köle anlamına gelir. Türkçede kadın için de "esire" kavramı kullanılır. "Cariye" ise kadın olup, savaşmadığı halde düşmanın eline geçmiş olandır. Köle hukuku ile cariyeye hukukunun ortak tarafları vardır, fakat sadece cariyeye ilişkin olan hükümler de vardır (Fendoğlu, 1996: 122).

Osmanlı sosyal yaşamında, özellikle ailelerin evlerinde kadın köleler önemli bir yer tutardı, çünkü cariyeler çoğunlukla "odalık" olarak alınırdı (Parlatır.1987/15). Gerek İslam Hukukunda gerekse Osmanlı uygulamasında kölelik ve cariyelik bir İslamlaştırma kurumu niteliğindedir, kölelik ve cariyelik bir "ıslah" (insanî iyileştirme, düzeltme) kurumu olarak kabul edilir (Hamdullah, 1969/II: 28; Fendioğlu, 1996: 152).

kadınların kölelik dünyasındaki yeri

Kadın köleliğinin başlangıç tarihi/dönemi bilinmemekle beraber kadınlar, geçmiş yüzyıllarda, bazı tarımsal üretim aşamalarında ve özellikle çocuklar yoluyla kendi cinsini sürdürme gibi olağan bir amaç taşınması yanında, ev hizmetleri ve cinsel tatmin alanında da kullanılmışlardır (Daniel, 1966: 48-60). Hem batı hem de doğu dünyasında, kadınların mülkiyet hakları, yasal korunma boşanma, çok eşli evlenme, aile içi ilişkiler açısından benzerlikleri ve benzer sorunları vardır (Daniel, 1966: 39). Köleliğin ortaya çıkması alanında çeşitli nedenlerle kadınların köleleştirilmesine yol açan tarihsel gelişmeler de anlatılır (Fendoğlu, 1996: 28).

Antik Yunan'da kölelerin çoğu Yunanlı ol-

mayan ırklardan oluşuyordu ve bazı erkek ve kız çocuklar sokağa terkedilirdi, bunların bulanlar da onları köle edinirdi.

Antik Romalılar, tarihte insanları ilk köle yapan devlettir. Köleliğin en büyük kaynağı olarak savaştan sonra, kadınları köle statüsüne sokarak onlardan yararlanma arzusu vardı (Samhaber, 1963: 66-67; Fendoğlu, 1996: 47). Roma'da kölelik ya doğuştan veya savaş vb. farklı nedenlerle sonradan oluşurdu. Doğuştan kölelikte, gerek köleler arasında gerekse köleler ile özgür kişiler arasındaki birleşmeler hukuksal olarak geçerli sayılmıyordu. Bu nedenle, doğan çocuklar da, babanın değil annenin özgürlük durumunu kazanırlardı. Klasik hukuk döneminde kadının doğum anındaki statüsü önemli idi. Sonraları, gebelik sürecinde hür olma statüsü, çocuğun da hür olmasına yeterli sayılırdı (Fendoğlu, 1996: 48). Aslında Roma yasaları bağlamında kadınlar da erkekeler gibi birer kişi veya şahıs değildi, "res" yani hakimiyeti altında bulunduğu efendisine bağlı bir "nesne" idi (Fields, 2011: 15-16).

Romada köleler ordusunda kadınların da rolü olduğu saptanmıştır. Örneğin; Spartacus'un köleler ordusunda, isyan başlamadan önce çok sayıda erkek kadın kölelerle beraberlikler kurmuşlar ve sonuçta kadın eşler kocalarıyla beraber hareket etmiştir. Hatta Spartacus bir köle olarak satıldığında, onun yanında eşinin bulunduğu saptanmıştır. Ayrıca, kayıtlara göre, Romalılar Spartacus'un bulunduğu kampa yaklaşırlarken, iki kadın kamptan çıkarak, Plutarkhos'un anlatımıyla, "adet" dönemlerini geçirmek üzere dağa tırmanmışlardır (Fields, 2011: 40).

Eski Mısır'da ve Önasya'da önce kadınlar sonra da erkekler esir alınmaya başlanmıştır. Tüm erkek ve kadın köleler öncelikle Firavun'a ait sayılırdı. Erkek köleler işçilik yapmaları ve savaşlar için bir emek gücü olarak, kadın köleler ise zevk konusu olarak kullanılmıştır.

Eski Türklerde; köle kullanımı konusunda en sağlam kaynak kuşkusuz yazılı belgelerdir. Bunlar içerisinde eskilik açısından ilk sırayı Orhun Kitabeleri/Yazıtları almakta-

dır. Nitekim yazıtlarda yer yer "kul", "câriye" sözlerine rastlamaktayız. Kül -Tegin anıtının doğu yüzündeki 7. satırda: "Türk halkı - bey olacak erkek evlâdı ile - Çin halkına - kul oldu, hanımefendi olacak kız evlâdı ile -Çin halkına- câriye oldu" denmektedir (Prof. Saadet Çağatay, 1963: 7-9). Uygurlarda köle satış belgelerinden, bir köle ile bir cariye için izin verildiği anlaşılır. Kök Türkçe ve Uygurcada genel anlamda "kul", "başka birine tâbi kimse, hizmetçi" karşılığında geçmektedir. Eski Türklerde "kün" sözü "dişi kul" olarak değerlendirilir ve buradan "cariye kadın köle" anlamı çıkmaktadır. "Karabaş" da aynı anlamdadır. Ayrıca, Uygur metinlerinde bir de "küngüz" sözü, câriye karşılığında kullanılmıştır (Parlatır, 1983: 808-810). MÖ 220'den sonra Hunlarda Mete Han zamanında kölelik ve cariyelik vardı (Fendoğlu, 1996: 32).

"Cahiliye" toplumunda kölelik hayatın vazgeçilmezleri arasında kabul edilmiştir. Cahiliye devri Araplarında köleler arasında normal nikâh akdi (anlaşması) aranmaz ve hür olan ve olmayanlar arasında da evlilik mümkün olmazdı.

İslamda köle ve cariyelere iyilikle ve güzellikle davranılması ve onlara karşı "cabbarlık"tan kaçınılması önerilir. Kuran-ı Kerimin, Nur suresi 33. ayetinde, bedelini ödeyerek özgür kalmak isteyen erkek kölelere özgürlüklerinin verilmesi tavsiye edilir. Kadın cariyelerin rızası olmaması durumunda, asla bir bedel karşılığı cinsel köle olarak çalıştırılmaması emredilir. Bunun yanında köleler, efendinin malı olarak kabul edilmiştir. Kadın köleler, efendilerinin malı oldukları için onların "istifraş" (odalık) olabilmeleri için aralarında nikâha gerek yoktur. Şayet cariye sahibinden bir çocuk doğurmuşsa, bu durumda çocuk hürdür; cariye ise ümmüveled olma durumundadır, dolayısıyla efendisinin ölümünden sonra başka bir muameleye gerek olmaksızın hürriyetini elde eder. Öte yandan başka biriyle evli olan cariye'nin çocukları köle olarak efendinin malı sayılır. Bir kişi cariye edinmişse gebe olup olmadığını anlamak için bir süre beklenmesi gerekir, ki buna "istibrâ" (beklemek) denilir (Parlatır, 1987: 7-8).

İslam'da esir alınan kadın ve çocukların savaşlarda öldürülmemesi konusunda genel bir fikir birliği vardır. Bir savaşta kadınların da ölümleri bulununca, onların öldürülmesi yasaklanmıştır.

Modern dünyada milyonlarca kişi, yaşamlarını sürdürebilmek için kişisel özgürlüklerinden işçi veya köle olarak vazgeçmek zorunda kalmaktadır. Gelişimler her zaman özgürlükleri getirmemektedir.

Abbasilerde, saray cariyelerle dolmuştur. Bağdat çevresinde 460 kadar cariye evi olduğu saptanmıştır. Emevilerle başlayan cariye sayısı artışı daha sonra da devam etmiştir.

İslam'da esir alınan kadın ve çocukların savaşlarda öldürülmemesi konusunda genel bir fikir birliği vardır. Bir savaşta kadınların da ölümleri bulununca, onların öldürülmesi yasaklanmıştır (Fendoğlu, 1996: 127-129). Savaş esiri kadınların cariye statüsüne sokulması bağlamında "seby" (çoğulu sebaya) kavramı kullanılır. Cariye bir nikâh olmaksızın efendisinin emir ve hizmetine bağlıdır ve köle statüsüne sokulur. Buradaki mantık; kocalarının savaşta ölmüş olması, kendilerine bakacak olanağın bulunmaması, eski dinlerinden vazgeçirilmesi ve sonuçta İslamlaştırılması gibi nedenlere dayalıdır.

Kur'an-ı Kerim'de köleden sözedilirken "mal/eşya" gibi alınıp-satılabilen bir şeyden bahsedilir gibidir. Bu durumda köle (cariye) sahipleri mal veya eşya sahibi kimseler olarak gösterilir, köle efendisinin mutlak tasarrufu altında olan bir nesne gibidir. Bu bağlamda Gazali, Araplarda kadınlara düşkünlüğü "Arap kavminde şehvetin hep galip olduğu" şeklinde belirtir (Gazali, 1975./II: 79).

Bundan başka; erkeklere, evli cariyelerle evlenme olanağı tanınmıştır, çünkü cariye bir anlamda her hususta kullanılabilecek bir maldır. Köle/cariye/hizmetçi/esir vb.lere iyi davranma gereği belirtilmesi yanında, erkeklere (dört) kadın eş ve dilediği kadar cariye alma olanağı da tanınmıştır (Arsel. 1997.41,61) Bu da kölelerin bir değere lâyık görülmemesi ve onu insandan bile saymama anlamına gelir. Yani İslamiyet kendinden önceki dönemlerin özelliği sayılan "kişisel kölelik" anlayışını sürdürmüştür, denilebilir (Arsel, 1997: 80).

bitirirken

Modern dünyada milyonlarca kişi, yaşamlarını sürdürebilmek için kişisel özgürlüklerinden işçi veya köle olarak vazgeçmek zorunda kalmaktadır. Ekonomik ve toplumsal gelişimler her zaman beraberinde

özgürlükleri getirmemektedir. Bu, çalışma koşullarının yetersizliğinden ve 18. yüzyılda özellikle gemilere yüklenen milyonlarca insanın kendi yurtları dışına götürülmesi, ve savaşlarda esir olmaları süreçlerinin sonucudur. Ne var ki, bu gelişmeler sonucu özgürlükler kaybedilmiş ve acılar çekilmiştir. Çok sayıda filozof, sosyolog, iktisatçı, tıpçı ve biyolog, bedensel, yaşamsal ve zihinsel travmaların yaşandığı konusunda görüş birliği içindedir. Buna karşılık bilim-kurgu yazarlarından H. G. Wells ve A.Huxley barbar bir yaşama ve sisteme geri dönecek kadar, teknokrasi tarafından "şımartılmış" bir dünya kurgulamaya niyetlendiler. Bu durum 19.yüzyıl sanayicileriyle garip bir çelişki sergilemiştir ve sanki herşey, insanlık acıması bir sefaletten kurtulmamaya mahkûm imiş gibi devam etmektedir. Köleliğin ortadan kaldırılması için getirilen önlemlerden çok daha fazla şeyler yapılması gerekmektedir. Yoksa "have/have not" (sahip olmak/olmamak) yönünde tarihsel çelişki devam edecek ve kölelik en kolay şaşırtıcı, vahşi, ve acılı dönemlerde veya yüzyıllarca sürecektir (Lengelle, 1993: 10-11)>3.10-11).

İnsanların doğayla mücadelesi (!) yanında, bir de iktisadî ve fiziksel sömürü, köle avcıları ve sistemleri ile karşılaşmaları bir paradoks (çelişki) niteliğindedir. Bu da emek gücünü ve siyah-beyaz, kadın-erkek, yerli-yabancı, vahşi-medenî nitelikteki kişileri gündeme getirir. Bununla birlikte yasal ve moral kölelik düşüncesi ve sorunlar karmaşası ile karşı karşıya kalınır, ve dinler arası düzenlemeler ve moral zıtlaşmalar gündeme gelir (Davis, 1969).

Özellikle ticarî amaç ve spekülasyonlar bu karmaşık resmin içine girdikçe, insanlara karşı kötü kullanımlar sisteme süzölmeye başlar. Bilindiği gibi dünyanın önce Londra, Bristol gibi ekonomik merkezlerinde adam kaçırma sıradan bir olay olmuş ve erkek insangücünü zorla müdahale ve çocukları şekerlemeyle kandırma yoluyla girmiştir. Adam kaçırıcılar, erkek, kadın ve çocukları yakalayarak denizler ötesine ulaştırmak üzere gemilere satan insanlardır (Williams, 2014: 30).

Köleleştirilen kadın ve çocuklar, dayanıklı erkeklerden daha az değerliydi çünkü kadınlar doğumlar yüzünden işi kesintiye uğrattıyordu; çocuklar ise kendi kendilerine bakabilecek hale gelene kadar belirli bir ilgiye muhtaç idi. Bu da köle ticaretinde maliyetli ve riskli (!) bir iş idi (Williams, 2014: 62). İngiltere de bile kadınların cezalandırılması ve ıslah evlerinde kırbaçlanması ile karşılaşmıştır (Williams, 2014: 258).

14. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl arasında köle ticareti bağlamında 400 yıl süren Atlantik köle ticaretinde 12.1 milyondan fazla insan köle gemilerine yüklenip Atlantik Denizi üzerinden binlerce km. öteye yayılmış yüzlerce teslim noktasına taşınmıştır. Dehşetli bu yolculuk sırasında 1.8 milyon insan ölmüş, cesetleri gemilerin peşinden ayrılmayan köpekbalıklarına yem olarak güverteden atılmıştır. Bunların yaklaşık 1/3'ü kadın, 1/4'ü ise çocuğu ve 18. yüzyıl sonunda her ikisinin de oranı artmıştır (Rediker, 2012: 13, 135; Rinchon, 1938).

Kadın kölelere ilişkin somut durumu ve Rediker'in verdiği örnekleri şöyle sürdürebiliriz (Rediker, 2012: 315-319, 353, 369, 373-379, 447): Afrikalılara dans ettirilir, şarkı söylettirirlerdi. Afrika çalgıları eşliğinde kadınlar arasında iç karartan şiddetli zincir şakırtıları olurdu. Kadınlar ve çocuklar sonunda 12-14 saat geçirecekleri karanlık bölmelere götürülürdü. Erkekler ve kadınlar konserve balık gibi, en sıkı ve boş yer kalmayacak kadar yakın şekilde istif edilirdi. Köle ticaretindeki bazı denizciler, beyaz vahşi insan avcıları, serî tecavüzcü olarak Afrikalı kadınların bedenlerine diledikleri kadar yakın olmak istiyorlardı. Bazen gemi mürettebatı (işçisi) olarak yazılan tayfalara Afrikalı fahişeleri düşün" deniliyordu. 18. yüzyılda, kaptanlar ile sıhhiyeciler (sağlıkçılar) kayıtlarında "13 no.lu adam", "27 no.lu çocuk" ve "11 no.lu kadın" ya da "92 no.lu kız"ın ölümünü daha kolay belirtiyorlardı. Kaçırılanların ayaklanmaları halinde, erkekler kırbaçlanırken, kadınlar "ateşleri sönsün" diye ıslak bir yelken bezi-ne sarılarak güverteye atılırlardı.

Gemiden kaçıp kurtulmak için suya atlayan bazı erkek ve kadınların ânında köpekba-

lıkları tarafından paramparça edildiklerine, hatta bazen zenci bir kadının sağ olarak gemiden atıldığına da tanık olunmuştur. Köle ticaretinin tüm çeşitlerinin geliştiği ABD'de köle müslümanların durumuna ilişkin süreçler de ilginç örnekleri oluşturur. Adam kaçırma, savaştan daha ucuz ve daha az tehlikeli olduğu için, Avrupalı gemilerin nehirlerin içinde girebildikleri yerlerde, kuyu başındaki kadınlar başta olmak üzere herkes kaçırılabilirdi. Aynı tehlike yerel okullara giden genç kızlar için de sözkonusuydu. Zaten Atlantik'in öte yanına kaçırılıp götürülen müslümanların çoğu 18-30 yaş arasındaki erkekler ve kadınlar idi. Batı Afrika'dan taşınan kadınların toplam taşınanlar içindeki oranı yüzde 30 dolayında idi.

18. yüzyılda köle ticareti oyununu J. F. Stanfield "Gine Seyahatinin Gözlemler" kitabında ilk ağızdan yazan kişidir ve "yüzen zindan" olarak nitelenen (Rediker, 2012: 171) gemide bulunan ve planladıkları düğün gününde oradan alınan bir kızı şöyle anlatır" (Rediker, 2012: 188):

"İğrenç naralar atan telaşlı yağmacılar titreyen avlarını kısıvrak yakalar, bahtsız kızı kumsala taşırlar.

Köleleştirilmiş Afrikalıların Türk torunlarından biri olan Mustafa Olpak da kendi otobiyografisine şöyle başlamaktadır (Toledano, 2010: 47):

"Birinci kuşak yaşar
İkinci kuşak reddeder
Üçüncü kuşak araştırır
Ben Mustafa Olpak. Ailemin üçüncü kuşağıyım."

Kölelik sürecine ve kurumlarına karşı olan akımlar doğal seyri içinde giderek şekillenirken, bu süreci destekleyen edebi, düşünsel temeller de oluşmuştur. "Tanrı'nın simsiyah gövdeye bir ruh, özellikle de iyi bir ruh yerleştirdiği düşünülemez" gibi acımasız, ırkçı ve çağın zihinsel üst düzeyine çıkmamış fikirler yanında, bu süreç ve kurumlara karşı çıkan devletler, uluslararası kurumlar, uluslararası baskılar, iktisadî ve siyasal eylemler, ve kanıtlar da geliştirilmiştir.

Köleleştirilmiş Afrikalıların Türk torunlarından Mustafa Olpak otobiyografisine şöyle başlar: Birinci kuşak yaşar, ikinci kuşak reddeder, üçüncü kuşak araştırır. Ben Mustafa Olpak. Ailemin üçüncü kuşağıyım.

kaynakça

- Akgündüz, Ahmed (1991): Umumi Hukuk Tarihi Ders Notları, Konya, Mimoza Yayını.
- Akyol, Ö. Faruk (2005): Aquinas Thomas, Doctor Angelicus-Hayatı, eserleri ve düşüncesi, İstanbul, Homer Kitabevi.
- Arsel İlhan (1997): Şariat ve Kölelik, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Aydın, Mehmet Akif ve Muhammed Hamîdullah (2002): TDV İslam Araştırmaları Merkezi. Islamansiklopedisi.org.tr/kole
- Beer, Max (1965): Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Tarihi, 1-3, (Çev. G. Üstün), İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası.
- Belgesay, Mustafa Reşit (1963): Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk, İstanbul.
- Çağatay, Saadet (1963): Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara.
- Daniel, Norman (1966): Islam Europe and Empire. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Davis, David Brion (1969): The Problem of Slavery in Western Culture, Ithaca, N.Y. Cornell University Press.
- Demir, Fahri (1993): İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Denis, Henri (1973): Ekonomik Doktrinler Tarihi-I, (Çev. A. Tokatlı), İstanbul, Sosyal Yayınlar.
- Diouf, Sylvione A. (2003): Amerika'da Köle Müslümanlar, (Çev. A. Yazar), İstanbul, Gelenek Yayıncılık.
- Drews, Gerald (2012): Hergelece Sözler, (Çev. H. Kakinç), İstanbul, Eksik Parça yayınları.
- Engels, Friedrich (1972): Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, (Çev. K. Somer), Ankara, Sol Yayınları.
- Engin, Nihat ve Vecdi Akyüz (1994): "Asrı Saadette Kölelik ve Cariyelik", Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam, İstanbul, Beyan Yayınları.
- Erdem, Y. Hakan (2004): Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909), İstanbul, Kitap.
- Falay, Nihat (2020): "Litürji: Kamu Mallarının/Hizmetlerinin/Harcamalarının tarihsel ve antik bir kökeni", Maliye Çalışmaları Dergisi, sayı 64.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin (1996): İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîye, İstanbul, İstanbul Yayınları.
- Fields, Nic (2011): Spartacus ve Köle Savaşı, (Çev. B. Sakar), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Finley, M. I. (1968): "Slavery", International Encycloedia of the Social Sciences, vol. 14.
- Gazali, İmam (1975/2): İhyau Ulumi'd din, İstanbul, Bedir Yayınevi.
- Golden, Mark (2017): "Antik Yunan'da ev köleleri", Aktüel Arkeoloji (Çev. A. Tatar ve D. Gencoğlu), Ocak-Şubat, No. 55.
- Güriz, Adnan (1987): Hukuk Felsefesi, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Hamidullah, Muhammad (1969): İslam Peygamberi-Cilt 2, (Çev. Mutlu ve Tuğ), İstanbul, İrfan Yayınevi.
- Kyrtatos, Dimitris J. (2017): "Erken Hıristiyanlık Döneminde Kölelik, Aktüel Arkeoloji, (Çev. A. Tatar ve D. Gencoğlu), Ocak-Şubat, No. 55.
- Lengelle, Maurice (1993): Kölelik, (Çev. E. Su), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Malay, Hasan (1990): Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma), Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Marx, Karl (2011): Felsefenin Sefaleti, (Çev. A. Kardam), Ankara, Sol Yayınları.
- Monnerville, MM. Gagton (1948): Commemoration du Centenaire de L'Abolition de L'Esclavage, Paris, Presse Universitaires de France.
- Mumcu, Coşkun (1987): Türk Hukuk Tarihi, Ankara.
- Öztürk, Hüseyin Sami (2017): "Roma'da Kölelik", Aktüel Arkeoloji, (Çev. A. Tatar ve D. Gencoğlu), Ocak-Şubat, No. 55.
- Parlatır, İsmail (1983): "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", Belleten, cilt: 47, sayı 187: 808-810, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Parlatır, İsmail (1987): Tanzimat Edebiyatında Kölelik, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Patterson, Orlando (1979): "On slavery and slave formations", New Left Review, September, Nr. 117.
- Platon (1992): Devlet, (Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz), İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Proudhon, Pierre-Joseph (2010): Mülkiyet Nedir?, (Çev. D. Çetinkasap), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rediker, Marcus (2012): Köle Gemisi-İnsanlık tarihinde bir yolculuk, İstanbul, Alfa Basım Yayım.
- Reich, Wilhelm (1979): Faşizmin Kitle Ruhunu

- Anlayışı, (Çev. B. Onaran), İstanbul, Payel Yayınları.
- Rinchon, P., Dieudonne (1958): Le Traffic Negrier, Bruxelles, Les Editions Atlas.
- Rosivach, Vincent J. (1993): "Agricultural slavery in Northern colonies and in Classical Athens, some comparisons", Comparative Study of Society and History, July, Vol. 35, N. 3.
- Samhaber, Ernst (1963): Merchants Make History, London, George G. Harrap.
- Snell, Donald C. (2017): "Antik Yakın Doğu'da Kölelik", Aktüel Arkeoloji, (Çev. A. Tatar ve D. Genoğlu), Ocak-Şubat, No. 55.
- Strabon (2000.): Geographika-Anadolu Coğrafyası, (Çev. A. Pekman), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Toledano, Ehud R. (2010): Suskun ve Yokmuşçasına-İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları", (Çev. Y. H. Erdem), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Umur, Ziya (1979): Roma Hukuku, İstanbul, Fakülteler Matbaası.
- Williams, Eric (2014): Kapitalizm ve Kölelik, (Çev. A. Tarar), Ankara, Dipnot Yayınları.
- Wrenhaven, Kelly (2017): "Antik Yunan Sanat ve Edebiyatında Köle Tasvirleri", Aktüel Arkeoloji, (Çev. A. Tatar ve D. Gencoğlu), Ocak-Şubat, No. 55.
- Yıldırım, Recep (2004): Uygarlık Tarihine Giriş, Ankara, Asil Yayınları.

TBMM 1 Kasım 1922 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını koyması sonucunda, oybirliği ile kabul edilen bir yasa ile saltanatın kaldırılmasına karar vermiştir. Temsil sorunu böylece halledilmişti.

yüzüncü yılında lozan barış konferansı ve türkiye'nin dış politikası

Faruk Sönmezoğlu*

1922 yılının sonlarından 1923 yılının ortalarına kadar devam eden Lozan Barış Konferansı'nın açılış ve sonuçlanmasının yüzüncü yıllarını yaşadık, yaşamaktayız. Bu konferans, ortaya çıkarmakta olan yeni Türkiye devletinin var oluşu açısından büyük önem taşıyan Lozan Barış Antlaşması'nı yaratırken, aynı zamanda da ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası açısından bir kalın çizgi olarak onyıllar boyunca sürecek bir dış politika anlayışının da tohumlarını atmıştır.

anahtar kelimeler: barış, dış politika, strateji, itilaf devletleri, ismet paşa, lord curzon

Bilindiği gibi, içinde yaşadığımız 2019-2023 dönemi, bundan yüzyıl önce Türkiye halkının bu yıllar içerisinde Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa ve arkadaşlarının liderliğinde yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinin yüzüncü yıllarını temsil etmektedir. 1922 yılının Ağustos/Eylül döneminde savaş meydanlarındaki başarı ile Kurtuluş Savaşı kazanılmış, sıra bu başarının konferans diplomasisi zemininde de devam ettirilerek ülkenin bağımsızlık mücadelesinin sonuçlandırılmasına gelmişti. İşte bu bağlamda, 20 Kasım 1922 tarihinde açılış yapılarak 24 Temmuz 1923 tarihinde sonuçlanacak olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasının başlangıç noktası olarak nitelenebileceğimiz Lozan Barış Konferansı'nın yüzüncü yılını yaşamakta olduğumuz bu günler, aylar ve yıllarda, konferans sürecini, sonucunu ve Türkiye'nin dış politikasına etkisini kısaca hatırlamak yerinde olacaktır.¹

1) konferans hazırlıkları

1922 yılının Ekim ayındaki Mudanya Mütarekesi görüşmelerinin olumlu sonuçlanması sonrasında, barış antlaşmalarının yapılabilmesi için bir konferans toplanması kararlaştırılmıştı. 27 Ekim 1922 tarihinde İtilaf Devletleri tarafından daveti yapılan konferansa, bir yandan [Ankara Hüküme-

ti'nin temsil ettiği] Türkiye, diğer yandan I. Dünya Savaşı galipleri olarak İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, Yunanistan ve Romanya katılacaktı. Amerika Birleşik Devletleri ise konferansa gözlemci gönderecekti. Sovyet Rusya ve Bulgaristan'ın da Boğazlar sorunu görüşülürken yer alacakları konferansın toplanma yeri olarak İsviçre'nin Lozan kenti seçilmişti.

İtilaf Devletleri, artık fiilen hiçbir etkisi kalmayan denetimlerindeki İstanbul Hükümeti'ni de konferansa bir taraf olarak katmaya çalıştığında, bu talebe bir tür cevap olarak, TBMM 1 Kasım 1922 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın konuya ağırlığını koyması sonucunda, oybirliği ile kabul edilen bir yasa ile saltanatın kaldırılmasına karar vermiştir. Temsil sorunu böylece halledilmişti.

Öte yandan, Lozan'a Ankara Hükümeti'ni temsilen gidecek heyetin başkanının belirlenmesi Ankara'da çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Mütarekesi görüşmelerindeki başarısından ve kendisi ile yakın çalışmasından dolayı İsmet [İnönü] Paşa'nın bu göreve getirilmesini sağlamıştır. Böylece, Dışişleri Bakanı olarak heyetin başkanlığına getirilen İsmet Paşa ve eski Maliye Bakanı Hâsan [Saka] ile Sağlık Bakanı Rıza Nur bey-

* Prof. Dr.

lerden oluşan siyasilerle, yirmi kişiyi aşkın bir danışman heyeti, katip ve diğer personel olmak üzere toplam otuzaltı kişiden oluşan bir heyet, TBMM ve Hükümet'in direktifleri ile birlikte Lozan'a gönderiliyordu.

2) konferansa ilişkin strateji ve taktikler

Lozan Barış Konferansı'na ilişkin olarak, büyük ölçüde doğrudan Mustafa Kemal Paşa tarafından yönlendirilen diplomatik strateji ve taktikleri, görüşme salonu dışındaki ve içindekiler olmak üzere iki genel gruba ayırmak mümkündür. Birinci kategoriden strateji ve taktikler, Ankara tarafından konferans öncesi ve sırasında uygulanmıştır. Bu türden diplomatik taktiklerin temel amacı, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelere, siyasal, sosyal ve de ekonomik açıdan kendilerine yakınlaşma yolunda olan ve yine onlar gibi bağımsız ve egemen bir yeni Türkiye devletinin ortaya çıkmakta olduğunun anlatılmasıydı. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması, 6 Aralık 1922 tarihinde Halk Fırkası'nın kurulacağını açıklanması, kadın hakları gibi sosyal içerikli konulara Batılı bir perspektiften yaklaşılmaya başlanması, 1922 yılının Eylül ayından Lozan Barış Konferansı'nın açıldığı 20 Kasım 1922 tarihine kadar geçen süre içerisinde Türkiye'deki komünistlere karşı geniş bir tutuklama kampanyasına girişilmesi gibi konferans öncesi bazı gelişmelerin ardından, konferansın ilk dönem toplantılarının sona erdiği 1923 yılının Şubat ayında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın kapitülasyonlara karşı olunmakla beraber yabancı sermayenin reddedilmediğini ifade etmesi, bu açıdan da değerlendirilebilecek olaylardır.

Görüşme salonunda, kendilerini galip Türkiye'yi de mağlup taraf olarak gören İtilaf Devletleri'ne karşı izlenen diplomatik strateji ve taktikler, bu devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından yararlanmak, onlara karşı Sovyet Rusya faktörü ile diplomatik manevra imkanı sağlamak ve de çeşitli konularda diplomatik pazarlığa girişmek olarak özetlenebilirdi. Nite-

kim, Boğazlar konusunun görüşülmesine Sovyet Rusya'nın da katılması Türkiye'ye önemli bir manevra imkanı sağlamış, bu konuda Batılıların tezleri ile Sovyet Rusya'nın uzlaşmaz görünen tezleri çatışırken Türkiye diplomatik açıdan nispeten avantajlı bir konum elde etmiştir.

Bu dönemde İtilaf Devletleri cephesinin lider ülkesinin İngiltere ve ülkenin dış politikası açısından lider kişinin de bu ülkenin Dışişleri Bakanı olan Lord George Curzon olduğu tartışmasıydı. Lord Curzon'un bu konferansta gerçekleştirmeye çalıştığı başlıca amaçlar, Türkiye-Sovyet Rusya yakınlaşmasının önüne geçmek ve özellikle de bu iki taraf arasında imzalanılan 1921 Moskova Antlaşması çerçevesinde Boğazların statüsünün sadece Karadeniz'e sahildar devletlerce saptanması görüşünü etkisiz kılarak Boğazları İngiliz donanmasının serbest geçişine açmak, böylece Sovyet Rusya'nın üzerinde baskı kurmak ile kendileri için büyük önem taşıyan Musul sorununu ülkelerinin çıkarları paralelinde bir sonuca bağlamak olarak özetlenebilirdi. Dışişleri Bakanı Lord Curzon bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için konferans öncesinde giriştiği temaslarda Ankara Hükümeti'nin karşısına, diğer İtilaf Devletleri ile aralarındaki anlaşmazlıkları en aza indirerek çıkmak arzusundaydı. O sıralarda İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki ilişkilerin çeşitli nedenlerden dolayı düzelmekte oluşu ve İtalya'da iktidara gelen faşist lider Benito Mussolini'nin Türklerle karşı sert bir tutum izlenmesi yanlısı gözükmesi, bu ülkelerin Türkiye karşısında Kurtuluş Savaşı sırasında olduklarından çok daha fazla birlikte davranabilmelerini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Lord Curzon Ankara'yı istediği yönde yönlendirmek açısından, güce dayalı diplomasi öğeleri olarak, İstanbul ve Boğazlar Bölgesi'nin hala İtilaf Devletleri'nin ellerinde olması ve Yunan kuvvetlerinin Batı Trakya bölgesinde toplanmaya başlaması gibi araçları kullanmaya yöneliyordu.

Bu dönemin konuya ilişkin Fransız politikası ise çelişkilerle doluydu. Radikal-Sosyalist Parti ve Komünist Partisi, 1921 Ankara

İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın kapitülasyonlara karşı olunmakla beraber yabancı sermayenin reddedilmediğini ifade etmesi, bu açıdan da değerlendirilebilecek olaylardır.

Toprak konuları açısından Lozan Barış Antlaşması'nda Meriç Nehri'nin sınır olması kabul edilmiş, Türk tarafı Batı Trakya'da plebisit yapılması talebinden vazgeçmek durumunda kalmıştır.

İtilafnamesi çerçevesindeki Fransız politikasını desteklerken diğer saftakiler ise bu tutuma karşı çıkmaktaydılar. Başbakan Raymond Poincaré, Mudanya Mütarekesi öncesindeki Çanakkale Krizi sırasında bölgedeki Fransız askerlerini İstanbul'a çekerek bu konuda İngiltere'nin yanında olmadığını göstermiş ve 1921 Ankara İtilafnamesi'nin yapılacak barış antlaşmasında yer alması gerektiğini belirtmiştir. Diğer taraftan, özellikle de bir önceki İngiltere Başbakanı Lloyd George dönemindeki İngiliz politikasını etkisiz kılmaya çalışan Fransa Başbakanı Poincaré, Lozan Barış Konferansı öncesinde Ruhr Bölgesi'ni işgal etmeye hazırlandığı için bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'un en azından hoşgörüsüne ihtiyaç duyuyor, bu nedenle de İngiltere'nin Lozan Barış Konferansı'nda izlemeye yöneldiği politikaları desteklemeye, en azından doğrudan karşı çıkmamaya çalışıyor, Lord Curzon ise Fransa'nın Ankara Hükümeti ile imzalamış olduğu 1921 Ankara İtilafnamesi'ni geçersiz kılmak için çaba sarfediyor, Fransa'yı bu yönde sıkıştırıyordu.

3) birinci dönem görüşmeleri: 21 kasım 1922-4 şubat 1923

Bir gün önceki açılış töreni ardından konferans görüşmeleri 21 Kasım 1922 tarihinde başladı. Konferans, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un başkanlığında askeri ve toplumsal konuların ele alınacağı Birinci Komisyon, İtalyan Marki Camillo Garroni'nin başkanlığında Türkiye'deki yabancılardan statüsünün belirleneceği İkinci Komisyon ve Fransız Camille Barrère'in başkanlığında mali ve ekonomik konuların ele alınacağı Üçüncü Komisyon zemininde örgütleniyordu.

Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, temelde, Türkiye'nin bağımsız ve egemen bir devlet olarak varlığının kabulünü sağlamaya ve diğer ülkelerle eşit hak ve yetkilere sahip olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Örneğin, bunu sembolik anlamda, konferansın açılışında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon bir konuşma yapınca hemen söz alıp

kendi açış konuşmasını yaparak ortaya koymaya çalışmıştır.

a) yunanistan ile ilgili sorunlar

Bu ilk dönem görüşmeleri sırasında Yunanistan ile esirlerin mübadelesi, iki ülke arasındaki sınırların belirlenmesi, iki ülke arasında gerçekleştirilecek nüfus mübadelesi gibi konularda, ya ilgili bir anlaşma çerçevesinde nihai çözüm sağlanmış ya da sorunun nasıl ve ne zaman çözüleceği ile ilgili anlaşmaya varılmıştır. Bu çerçevede ele alınan toprak ve sınır konuları açısından Lozan Barış Antlaşması'nda Meriç Nehri'nin iki ülke arasında sınır olması kabul edilmiş, Türk tarafı Batı Trakya'da *plebisit* yapılması talebinden vazgeçmek durumunda kalmıştır. Ege Denizi'ndeki başta Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sissam ve Nikarya adaları olmak üzere bölgedeki adalar silahsızlandırılarak Yunanistan'a bırakılıyordu. Üç millik Türkiye kararları içerisindeki adalar ile Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye'ye bırakılırken, bu adalar ile birlikte Limni ve Semadirek ayrıca bir de "Boğazönü Adaları" olarak Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile silahsızlandırılıyorlardı. Bu dönemde, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan Ordusu'nun yaptığı tahribatin tazmini konusunda ise herhangi bir anlaşmaya varılmamıştır.

b) musul sorunu

Konu, 23 Ocak 1923 tarihinde konferans gündemine gelmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Musul'un neden Türkiye'de kalması gerektiğini etnografik, siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik, askeri ve stratejik nedenler ile anlatarak, sonuçta anlaşmazlık sürdüğüne göre konunun çözümü açısından bölgede *plebisit* yapılmasını istiyordu. Türk tarafına göre, bölgedeki Türk-Kürt nüfusu Arap ve Hıristiyan oranına göre çok fazlaydı ve Kürtler kendilerine sorulduğunda Türkiye ile birleşmek isteyeceklerdi. Kaldı ki Musul, 1918 Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra işgal edilmişti. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'ya göre bu, hem hukuki hem de ahlaki açıdan kabul edilemezdi. Ayrıca, askeri açıdan ve

ulaşım imkanları bakımından da Anadolu'nun bir uzantısı olan bölge bin yıla yakın bir süredir Türklerin elindeydi.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise İsmet Paşa'nın görüşlerini ele alarak cevaplarını "Türkiye'nin bölgede haklarını kaybetmiş olduğu" ve bu coğrafyada "İngiltere'nin *mandater* devlet olduğu" teması üzerine kurmuş, bölgedeki nüfus dağılımına ilişkin olarak İsmet Paşa'ninkilerden farklı sayı ve oranlar ortaya koymuş, *plebisit* uygulamasına karşı çıkmış, sonuçta anlaşmazlık sürdüğüne göre, konunun çözümlü açısından "tarafsız" bir kuruluş olarak Milletler Cemiyeti'ni adres göstermiştir. İngiltere'nin tezine göre, bölgede yaşayan Arap-Kürt nüfus Türkler için çok daha fazlaydı. Öte yandan, İran asıllı sayılabilecek olan Kürtlerin Türkler ile özel bir yakınlıkları yoktu. Türkiye'ye bağlanmak istedikleri yönünde bir veriden de söz edilemezdi. Kaldı ki, bölgede yer alan Türkler de Anadolu Türklerinden farklı, daha çok Azeri lehçesi kullanan Türkmenlerden oluşuyordu. Daha önce yapılan *plebisitler* de Türklerin istedikleri yönde sonuçlar vermemişti. Curzon'a göre, bölgede yaşayan Kürt halkı *plebisit* yolu ile arzusunu ortaya koyabilecek bir eğitim düzeyinden de yoksundu.

Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, 4 Şubat 1923 tarihinde, yani artık görüşmelerin birinci döneminin sona erdiği gün, İngiltere ve müttefiklerine gönderdiği cevabi mektupta barışın korunmasına vurgu yaparak konunun bir yıl içerisinde iki ülke arasında halledilmesi için konferans programından çıkarılmasını öneriyordu. Böylece ilk dönem görüşmeleri sırasında sorunun çözümü askıda kalıyordu.

c) boğazlar sorunu

Boğazlar Bölgesi konusunda yapılan görüşmeler ise daha çok bir İngiltere-Sovyet Rusya rekabeti çerçevesinde geçmiş, Türkiye temsilcileri de bu durumdan diplomatik anlamda yararlanmışlardır. XIX. yüzyıl boyunca, Akdeniz'e inmek isteyen Rus Çarlığı Boğazların mümkün olduğunca açık tutulmasını, bunu engellemeye

çalışan rakip olarak İngiltere de Boğazların Osmanlı'nın/Türkiye'nin denetiminde kapalı tutulmasını istemişti. Bu defa ise iç savaş sırasında Karadeniz donanması büyük ölçüde yok olan Sovyet Rusya Boğazların mümkün olduğunca savaş gemilerinin geçişine kapalı tutulması görüşünü savunurken, İngiltere de bunun tam aksi görüşü yani Boğazlardan serbest geçiş ilkesini dile getirmekteydi.

Türkiye de, özgün görüşü birçok noktada Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Georgi V. Çiçerin'in tezlerine yakın olmakla beraber, bazı konularda tavizler alabilmek ve İngiltere'nin çok önem verdiği bu konu nedeniyle barışı tehlikeye düşürmemek amacıyla, İngiliz tezine yaklaşmış ve böylece Boğazların yeni statüsü bu temel üzerinde oluşturulmuştur.

d) azınlıklar sorunu

Toplantıda Türkiye'deki azınlıklar konusu da önemli tartışmalara kaynaklık ediyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, konuya ilişkin 12 Aralık 1922 tarihli konuşmasında Türkiye toprakları üzerinde bir "Ulusal Ermeni Yurdu"ndan söz ederken, Türkiye'de yaşayan Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Keldaniler, Nasturi-Asuri gibi azınlıkların haklarının korunmasına ilişkin hassasiyetini ortaya koyarak, Türkiye'deki Hıristiyan azınlıklara temel hakların sınırlandırılmadan uygulanmasına ilaveten belirli bir ödenti karşılığında askerlik hizmetinden muafiyet getirilmesi görüşünü savunuyor, çok daha kritik bir nokta olarak da bu uygulamaları denetlemek üzere Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir uluslararası sistem öneriyordu.

Daha sonra söz alan Fransa ve İtalya temsilcilerinin de Lord Curzon'ı desteklediği bu görüşlere cevaben, İsmet Paşa yaklaşık üç saat süren ve Osmanlı tarihine ilişkin olarak çeşitli çalışmalardan metinler okuyarak azınlık haklarından ve azınlıklara ilişkin uygulamalardan söz ettiği konuşmasında, konunun nasıl sonradan dış etkilerle bir sorun haline dönüştüğünü anlatmıştır. Ermeni sorununun çözümünün de bu dış etkilerin ortadan kalkması ile yakından

Boğazlar Bölgesi konusunda yapılan görüşmeler daha çok bir İngiltere-Sovyet Rusya rekabeti çerçevesinde geçmiş, Türkiye temsilcileri de bu durumdan diplomatik anlamda yararlanmışlardır.

İsmet Paşa ekonomik bağımsızlığa verilen önemi belirtiyor, Osmanlı borçlarının yeni Türkiye devleti ile çeşitli tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkeler arasında paylaşılmasını istiyordu.

ilgili olduğundan ve ayrı bir “Ermeni Yurdu” düşüncesinin imkansızlığından sözetmiş, Türkiye'deki azınlıklara karşılıklılık esas çerçevesinde Avrupa ülkelerinde azınlıklara tanınan hakları tanıyacaklarını belirtmiş, Hıristiyanların askerlik hizmetinden muafiyetlerinin mümkün olamayacağını, bu türden sorunların nüfus mübadelesi yolu ile çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Konuya ilişkin tartışmanın bir başka boyutunda da, İtilaf Devletleri temsilcilerinin azınlık hakları konusunda, bu azınlık üyelerinin birer birey olarak bazı haklara kavuşmalarından çok bir cemaat olarak haklar elde etmeleriyle ilgilendikleri ve bu konuda ısrarcı oldukları, yine bu anlayışa paralel olarak da bu azınlık üyelerinin Türkiye'nin Müslüman vatandaşlarının sahip oldukları hakları eşit ve eksiksiz bir şekilde kullanmalarının sağlanmasını ilgili tüm maddelerde hüküm altına aldırılmaya çalıştıkları görülmüştür. Bunun ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu dönemi uygulamalarının kendilerinde yarattığı alışkanlık çerçevesinde, bu kesim üyelerine (imkan ya da muafiyet anlamında) ayrıcalık anlamına gelecek, yani onları çeşitli açılardan ülkenin Müslüman vatandaşlarından daha avantajlı bir konuma getirmeye yönelik özel düzenleme önerilerinde de bulunmuşlardır. Türk tarafının tutumunda ise yaratılacak yeni devlete ilişkin toplum açısından türdeş bir yapı arzusu, bu toplumsal yapıya dinsel farklılıkların olmadığı bir kültürel ortaklık ortamında daha kolay erişilebileceği saptaması önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminde gayrimüslim azınlıkların büyük devletlerin ülkenin iç işlerine karışmak açısından bir araç olarak kullandığı öğeler olmaları gerekse Mondros Mütarekesi sonrasındaki Milli Mücadele döneminde Hıristiyan azınlıkların, özellikle de İstanbul'daki Patrikhane'nin de açık katkısıyla Rum Ortodoks azınlığın gelen işgal güçleriyle yakın bir işbirliği yapmaları nedeniyle ulusal güvenlik açısından sakıncalı görülmesi, Türk tarafının mübadele arzusunu güçlendiren faktörlerden olmuştur. Ermeni ve Yahudi azınlıklar, gerek gönderilecek

uygun bir muhatap devlet bulunamaması gerekse Rum azınlık kadar önemli ve hasmane eylemler içerisinde bulunmamış olmaları nedeniyle bir mübadele konusu yapılmamışlardır.

e) osmanlı borçları ve kapitülasyonlar sorunu

Fransız Camille Barrère'in başkanlığında toplanan mali ve ekonomik konuların ele alındığı Üçüncü Komisyon'da İtilaf Devletleri oldukça belirgin bir dayanışma içerisinde gözüküyorlardı. Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa konuşmasında, yeni Türkiye devletinin geçmiş tecrübelerin ışığında ekonomik bağımsızlığa verdiği önemi belirtiyor, Osmanlı borçlarının yeni Türkiye devleti ile çeşitli tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkeler arasında paylaşılmasını istiyor, Yunan Ordusu'nun Anadolu'da yaptığı tahribatın bedeli olan tazminatı talep ederken İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi gereği işgal edilen bölgelerdeki masrafların Türkiye tarafından ödenmesi taleplerini karşılamanın mümkün olmadığını belirtiyordu. Bu görüşlere başta Fransa olmak üzere İtilaf Devletleri hep birlikte karşı çıkıyorlar, konulara ilişkin çok çetin tartışmalar yaşanıyordu. Sonuçta, borçlar temelli mali ve ekonomik konularda birinci dönemde hemen hemen hiçbir ilerleme kaydedilemiyordu.

Öte yandan, yeni Türkiye devletini Osmanlı İmparatorluğu'nun bir devamı olarak gören İtilaf Devletleri, eskiden elde etmiş oldukları imtiyazları, kapitülasyonları kolayca elden bırakmak istemiyorlardı. Konuya ilişkin olarak, İtalyan Camillo Garro-ni'nin başkanlığını yaptığı İkinci Komisyon bünyesinde yapılan görüşmelerde İtilaf Devletleri, Osmanlı dönemindeki kapitülasyonlar ile ilgili Türkiye lehine yapılacak bazı küçük düzenlemeler ile sistemin devamından yana görüşler bildiriyorlardı. Buradaki temel savları, Osmanlı Devleti'nden kalan hukuk sistemi şeriatla bağlı olduğu için modern dünyanın gereklerine uygun olmadığı, kapitülasyonların ve özellikle de adli kapitülasyonların kaldırılması

için Türkiye'de kapsamlı bir hukuk reformu gerektiğiydi. Bu açıdan da, Türkiye'nin bu reformu gerçekleştireceği döneme kadar, ilgili konularda bir geçiş dönemi düzenlemesinin gerekli olduğu söylenebilirdi. Bir başka deyişle, kapitülasyonların kaldırılmasını ancak kapitülasyonlara oldukça benzeyen yeni bazı ayrıcalıklar elde ederek kabule yaşıyorlardı. Türk tarafının tamamen kaldırılması konusunda oldukça ısrarlı olduğu bu düzenlemelerin ele alınması açısından İtalyan delegesi Jules Cesar Montagna tarafından önerilen, konunun yerleşme hakkı, ekonomik rejim ve uyrukluk başlıkları çerçevesinde üç alt-komisyonunda ele alınması teklifi kabul görmüştür.

Yerleşme hakkı konusundaki Birinci Alt-Komisyon'da oluşan görüşe göre, Türkiye'de oturan yabancılara ilişkin anlaşmazlıkların Türk tarafının istediği gibi doğrudan Türk Mahkemeleri tarafından karara bağlanabilmesi için, bu mahkemelerde Avrupa'da yetişmiş ve La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı tarafından onaylanan hakimlerin görev yapması sağlanmalıydı. İşte bu duruma uyum sağlanabilmesi için de beş ile on yıl arasında bir geçiş dönemi düzenlemesi gerekliydi. Bu çerçevede de, Türkiye'de yabancı hakimlerden oluşan bir Danışman Heyeti bulunacaktı. Türkiye'deki yabancılar hakkındaki adli kararlar ancak La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı tarafından atanmış bu Danışman Heyeti'nin onayı alınarak verilebilecekti. Bu teklifler Türk tarafınca büyük bir tepki ile karşılanmıştır.

Yabancılara uygulanacak ekonomik rejim konusunun ele alındığı İkinci Alt-Komisyon çalışmaları da, Türk tarafının vergi koyma yetkisine sınırlama getirilmesini kabul etmemesi nedeniyle tıkanmış, ilgili düzenlemelere ilişkin temel anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından İtilaf Devletleri'nin her biri ile Türkiye arasında gerçekleştirilecek ayrı anlaşmalarla sorunlara çözüm bulunması yolunda alınan karar ile bu tıkanıklık aşılıma çalışılmıştır.

Uyrukluk konusunu ele alan Üçüncü Alt-Komisyon'da taraflar arasında nispe-

ten daha az sorun yaşanmıştır.

Konferansın bu ilk bölümü 4 Şubat 1923 tarihine kadar sürmüştür.

4) ikinci dönem görüşmeleri: 23 nisan 1923-24 temmuz 1923

Türkiye Dışişleri Bakanı ve Heyet Başkanı İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra TBMM'de Lozan Barış Konferansı görüşmelerine ilişkin yoğun tartışmalar olmuştur. Bazıları Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'yı eleştirerek, aslında o yıllarda İngiltere'nin Musul için savaşmayı göze alamayacak bir durumda olduğunu, fakat Türkiye'nin de savaşı göze alamayacağı doğrultusunda Lozan Barış Konferansı heyetinden kaynaklanan ve de İngiliz istihbaratı tarafından sağlanan bilgiler ışığında Türkiye'ye karşı sağlam durarak istediklerini aldıklarını söylemekteydiler.

Bu tartışmalarda, başta Ali Şükrü ve Hüseyin Avni [Ulaş] beyler olmak üzere İkinci Grup üyelerinin İsmet Paşa başkanlığındaki Lozan Barış Konferansı Heyeti ile ilgili olarak yaptıkları şiddetli eleştiriler ve Başbakan Hüseyin Rauf [Orbay] Bey ile Lozan Barış Konferansı Heyeti Başkanı İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlık çerçevesinde, Lozan Barış Konferansı görüşmeleri konusunda TBMM'de ortaya çıkan muhalefet sorununu halletmek isteyen Mustafa Kemal Paşa seçimlere gidilmesini sağlamış, Lozan Barış Antlaşması bu seçimler sonucunda oluşan yeni TBMM tarafından kabul edilmiştir.

Sonuçta, 6 Mart 1923 tarihinde, görüşmelerin yeniden başlatılması için teklifte bulunulması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan, Türk tarafının üzerinde anlaşmazlık yaşanan konulara ilişkin yeniden düzenlenen görüşleri İtilaf Devletleri temsilcilerine iletmiştir. Yapılan temaslar sonucunda, 21 Mart 1923 tarihinde Londra'da toplanan İtilaf Devletleri temsilcilerinin de kapitülasyonlar konusunda Türk tezlerine yakın bir pozisyonu kabul etmelerinin ardından, Lozan Barış Konferansı'nın ikinci dönem görüşmeleri 23 Nisan 1923 tarihinde başlamıştır.

Yabancılara uygulanacak ekonomik rejim konusunun ele alındığı İkinci Alt-Komisyon çalışmaları da, Türk tarafının vergi koyma yetkisine sınırlama getirilmesini kabul etmemesi nedeniyle tıkanmıştı.

Taraflar arasındaki önemli sorunlardan birisi, başta İstanbul ve Boğazlar Bölgesi olmak üzere, konferans sırasında halen İtilaf Devletleri kuvvetleri tarafından işgal altında tutulan bazı Türk topraklarının boşaltılması konusuydu.

Yaklaşık üç ay süren bu toplantılar sırasında özellikle kapitülasyonlar konusunda taraflar arasında yoğun tartışmalar olmuştur. Bu konuda Ankara'dan taviz verilmemesi yönünde aldığı kesin direktif çerçevesinde kapitülasyonların, özellikle de adli kapitülasyonların sürdürülemeyeceği yönündeki Türk tarafının görüşü İsmet Paşa tarafından kesin bir biçimde savunulmuş ve sonuçta İngiltere'nin geri adım atmasıyla İtilaf Devletleri orijinal tezlerinden kademe kademe uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte, ilke olarak kaldırılması kabul edilen bu adli ve ekonomik imtiyazlardan bazıları ancak kademeli bir biçimde sıfırlanacaktır. Örneğin, adli kapitülasyonlara ilişkin olarak Türk tarafı, La Haye Uluslararası Daimi Adalet Divanı Başkanı tarafından seçilen İsveç, İsviçre, İspanya ve Hollanda vatandaşı dört hukukçunun bir defa olmak üzere beş yıl için danışman olarak belirlenmesinin kabulü şeklinde anlaşılan formülle bu konuyu nispeten kabul edebileceği bir biçimde halletmiş oluyordu. Yine üzerinde anlaşılan bir diğer formüle göre de, Türkiye, gümrük vergilerini 1929 yılına kadar 1916 yılındaki düzeyin üzerine çıkartmayacak, çeşitli alanlarda yabancılarla tanınmış olan imtiyazlara ilişkin olarak yaklaşık onbeş yıl devletleştirme uygulamasına girişmeyecekti. Öte yandan, kabotaj hakkı Lozan Barış Antlaşması'ndan üç yıl sonra, 1926 yılında; tütün, alkol ve tuz tekeli hakkı ise 1927 yılında Türkiye'ye bırakılıyordu. Fransızlara tanınmış olan demiryolu imtiyazının bitiş tarihi ise 1947 yılıydı. Birinci dönemde halledilemeyen Yunanistan'ın ödeyeceği tazminat sorunu da, İtalya ve Fransa'nın Türkiye'den istedikleri savaş tazminatından vazgeçmeleri ve Yunanistan'ın Karaağaç bölgesini tazminat karşılığı olarak Türkiye'ye terketmesi ile halledilmiştir.

Daha çok Fransa'yı ilgilendiren bir konu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları sorununda da, özellikle borcun faizinin nasıl ödeneceği konusunda taraflar arasındaki ciddi anlaşmazlıklar sürmekteydi. Türk tarafı borcun Fransız frankı üzerinden ödenmesini isterken, Fransızlar ise İngiliz

sterlini olarak ödenmesinde ısrar ediyorlardı. Fransa'nın konuya ilişkin olarak sonuna kadar direnme politikası İngiltere tarafından destek görmeyince konuya ilişkin olarak giderek çözüme yaklaşılmıştır. Nihayet, 9 Temmuz 1923 tarihinde taraflar, Türk tarafının tezlerine oldukça yakın sayılabilecek bir formül üzerinde anlaşmaya varıyorlardı.

Bu sorunun hallinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu döneminde bazı Batı ülkelerinin şirketlerine verilen imtiyazlar konusu gündeme geliyor, yine Ankara'nın konuya ilişkin olarak sonuna kadar direnilmesi doğrultusundaki direktifleri çerçevesinde Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın ülkesinin tutumunu taviz vermez bir şekilde savunması sonucunda, konu Türk tarafının arzusuna yakın bir biçimde çözüme kavuşturuluyordu.

Taraflar arasındaki önemli sorunlardan birisi de, başta İstanbul ve Boğazlar Bölgesi olmak üzere, konferans sırasında halen İtilaf Devletleri kuvvetleri tarafından işgal altında tutulan bazı Türk topraklarının boşaltılması konusuydu. Türk tarafı bu toprakların bir an önce boşaltılması, en azından boşaltılacağına dair bir İtilaf Devletleri deklarasyonu yayınlanmasını istiyor, buna karşılık karşı taraf da elindeki bu en önemli kozu görüşmeler boyunca, en azından genel borç, imtiyazlar ve Musul sorunları çözümlene kadar elinde bulundurmamak amacıyla güdüyordu. Sonuçta, borçlar ve Musul sorununun nasıl çözüleceği konusunda belirli bir noktaya gelinmesinin ardından, Türk tarafının kabul edebileceği bir boşaltma protokolü kaleme alınıyordu.

Musul sorununun çözümü açısından da, konunun Lozan Barış Antlaşması sonrasında taraflar arasında görüşmeler yolu ile halledilmesi, bir yıl içerisinde bu şekilde halledilemediği takdirde de Milletler Cemiyeti zemininde ele alınarak çözülmesi, bu zaman zarfında da bölgedeki mevcut durumun korunması konusunda bir anlaşmaya varılmıştır.

5) lozan barış antlaşması ve türkiye'nin dış politikası

17 Temmuz'da görüşmeleri sona eren antlaşma 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı. Lozan Barış Konferansı ile kabul edilen temel belge, *Barış Antlaşması* ve onyedinci adet *Ek*'tir. Sınırlar, kapitülasyonlar, uyruluk, azınlıklar, Osmanlı borçları vb. konular Barış Antlaşması çerçevesinde; Boğazlar Rejimi, Trakya sınırının belirlenmesi gibi bazı konular da Ek metinler olarak düzenlenmiştir.

Antlaşma, 23 Ağustos 1923 tarihinde de TBMM'de 227 üyenin 14'ünün aleyhte oyuna karşılık 213'ünün kabul oyları ile onaylanmıştır. Ardından, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin 1923 yılının Ekim ayında İstanbul'dan ayrılmaları ile *Misak-ı Milli* büyük ölçüde gerçekleşmiş, mücadele sırasında izlenen dış politika temel hedeflerine ulaşmıştır. Bununla beraber, Lozan Barış Antlaşması'ndan arta kalan birkaç konu yeni devletin dış ilişkilerinde ilk sorunları oluşturacaklardı. Bunlar, İngiltere ile halledilmesi gereken Musul sorunu, Yunanistan ile gerçekleştirilmesi gereken nüfus mübadelesi ve Fransa ile düzenlenmesi gereken Osmanlı Devleti borçlarının tasfiyesi sorunu idi. Bu sorunlardan Musul sorunu 1926, mübadele sorunu ise 1930 yılında taraflar arasındaki anlaşmalarla ve Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunu da 1954 yılında son taksit ödenerek sonlandırılmışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendisinin kuruluşunu mümkün kılan antlaşma niteliğindeki Lozan Barış Antlaşması'na ve bu antlaşma ile yaratılan statükoya bağlılığı, ülke dış politikasının en az değişen unsurlarından birisi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği işgal ve yıkım yıllarında bir milli arzu olarak gelişen, eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde Türklerin çoğunlukta oldukları bölgelerin kurtarılması demek olan ve 1920 yılındaki zorlu günlerde "Misak-ı Milli" şeklinde ifade edilen bu amaç, Kurtuluş Savaşı ile *de facto*, Lozan Barış Antlaşması ile *de jure* bir anlam kazanmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sözü edilen

Pan-İslamist ve Pan-Türkist düşünceler paralelinde gelişen *irredantist* siyasetler esas olarak terk edilmiştir. Dolayısıyla Lozan statükosuna bağlılık, aynı zamanda Osmanlı döneminin son yurtsever üyelerinin çizdiği bu çerçeveye yani *Misak-ı Milli*'ye bağlılık anlamı da taşımaktadır.

Kurtuluş Savaşı sırasında devletin kuruluş hedeflerinin topraksal anlamı olan *Misak-ı Milli*'ye çok büyük ölçüde yaklaşılmış ve bu durumun Lozan'da siyasi ve hukuki anlamda tescil edilmiş olması, Türk dış politikasındaki Lozan Barış Antlaşması ile belirlenen mevcut durumu koruma düşüncesinin temelini oluşturmuştur. Böylece yeni cumhuriyetin kuruluşu ve gelişmesi aşamasında, ülkenin ulusal amaçları konusunda oldukça gerçekçi bir noktada duran lider Mustafa Kemal Atatürk'ün bu temel üzerine inşa edilmesini sağladığı yeni cumhuriyetin on yıllar sürecek dış politika çizgisi ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu durumda (Montrö, Hatay, Kıbrıs hareketi gibi örneklerde) küçük sayılabilecek bazı değişiklikler olsa da, genel çizginin esas olarak sürdürüldüğü söylenebilir.

Bunlardan ilk iki konuda Türkiye lehine olan durumların ortaya çıkması tamamen diplomasi ve uluslararası hukuk yolu ile sağlanmış, bu durum ilgili taraflar ile gerçekleştirilen anlaşmalar ile belirlenmiştir. Kaldı ki, bunlardan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Lozan'daki Boğazlar düzeni değiştirilmiştir. Bu da, Lozan statükosunun değişmezliği ile ilgili, topraksal olmayan, egemenlik hakkına ilişkin bir durumdur. Üçüncü örnekte adaya müdahalenin gerçekleşmesi sırasında silahlı kuvvet kullanılmakla beraber hareketin, temelde Garanti Antlaşması'nın Türkiye'ye tanıdığı yetki yani uluslararası hukuk çerçevesinde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, bunlardan sadece ikincisi, Türkiye'nin sınırlarını genişletici bir sonuç doğurmuştur. Bu durum, Türk dış politikasının maceradan uzak ve hatta bazen pasif olarak nitelenebilecek ölçüde ihtiyatlı bir çizgiye oturmasının da zeminini hazırlamıştır.

Doğal olarak bir ülkenin mevcut durumu

İtilaf Devletleri kuvvetlerinin 1923 yılının Ekim ayında İstanbul'dan ayrılmaları ile Misak-ı Milli büyük ölçüde gerçekleşmiş, mücadele sırasında izlenen dış politika temel hedeflerine ulaşmıştır.

**“Yeni-Osmanlılık”
konusunun Türk dış
politikasına ilişkin
gerek bakış açısı
gerek uygulamaya
yönelik olarak en
fazla gündeme
geldiği dönem
Adalet ve Kalkınma
Partisi’nin iktidara
geldiği 2002
sonrası yıllar
olmuştur.**

koruma düşüncesinde olması bu amacını kolayca gerçekleştirebileceği anlamına gelmez. Mevcut durumu korumak da, değiştirmek gibi, çeşitli nitelik ve büyüklükteki etki araçlarının varlığına ve/veya başarılı bir biçimde kullanılmasına bağlıdır. Bu da sizin korumak istediğiniz statükoyu değiştirmek isteyenlerin etki kapasitesinin önemi ortaya koyar. Rakibin etki kapasitesinin belirgin üstünlüğü karşısında genellikle izlenebilecek iki yol vardır; sözkonusu rakibe karşı ittifaklar geliştirmek veya bu güçlü rakibin küçük ve makul bazı arzularını dikkate alarak mevcut durumun genelini korumak. Nitekim iki savaş arası dönemde savaş yorgunu Türkiye, bölgedeki mevcut durumu değiştirmeye yönelik çeşitli derecelerde girişimlerde bulunan Bulgaristan, İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği’ne karşı bu iki yoldan birisini veya her ikisini birlikte kullanmıştır. Şunu kabul etmek gerekir ki, yeni cumhuriyet bu statükonun korunması siyasetini uygulamak açısından daha çok bunların birincisinden yararlanmıştır. Aynen Kurtuluş Savaşı sırasında olduğu gibi cumhuriyetin kuruluşu sonrasında da, bir yandan Sovyetler Birliği ile Batılı güçlerin rekabetinden yararlanmaya çalışırken, aynı zamanda da Batılı güçlerin kendi aralarındaki statükocu-revizyonist saf-laşmasını kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmek için çaba sarfetmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında bu statükonun korunması konusunda bir tür strateji değişikliği olmuştur. Bu durum, gerek savaş sonrasında ortaya çıkan yeni uluslararası sistemin iki kutuplu yapısının yönlendirmesi ve savaş sonrası ve sonrasında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye yönelik politikasının bu ülkeden tehdit algılanmasına neden

olacak belirgin özellikler göstermesi, gerekse bu dönemde Türkiye’nin siyasal ve sosyo-ekonomik hayatındaki gelişmelerin kapitalist Batı dünyası ile daha yakından bir işbirliği arzusunu destekleyen yönde olması neticesinde, ülkenin Batı Bloku’na ve bu çerçevede NATO’ya yönelmesine neden olmuştur. Bu dönemde Batı Bloku’nun temelde statükonun korunmasından yana bir konuma sahip olduğu hatırlanırsa, Türkiye bu dönemden itibaren aynı politikayı bu strateji çerçevesinde izlemeye devam etmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde bu temel statükoya bağlı dış politikaya yönelik en ciddi sorgulama ilkin, Başbakan ve Cumhurbaşkanı olarak 1980’li yıllara damgasını vuran Turgut Özal tarafından ortaya atılmıştır. Türkiye’nin II. Dünya Savaşı sonlarında İtalyanlardan boşalan Oniki Ada’yı kaçırdığından sözeden, 1990-1991 Körfez Krizi sırasında Türkiye’nin Musul ve civarını denetim altına almasına ilişkin düşünceleri olan ve hatta bu konuda bazı girişimlerde bulunan, belki de en önemlisi “Yeni-Osmanlılık” olarak söz edilen ve kısaca Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında etnik ve dinsel bağları da kullanarak etki alanı yaratmaya yönelik bir dış politika izlemesini öneren anlayışa destek veren Özal’ın bu görüşleri, cumhuriyetin klasik diplomasi ilke ve anlayışına bağlı kesimlerce eleştirilmiştir. Konunun Türk dış politikasına ilişkin olarak gerek bakış açısı gerekse uygulamaya yönelik olarak en fazla gündeme geldiği dönem ise Adalet ve Kalkınma Partisi/AK Parti’nin iktidara geldiği 2002 sonrası yıllar olmuştur.

dipnotlar

- 1 Bu konuda geniş bilgi için “Faruk Sönmezoğlu, *Türkiye’nin Bağımsızlık Mücadelesi ve Dış Politika (1919-1923)*, İstanbul: Der Yayınları, 2023” başlıklı çalışmanın ilgili bölümüne bakılabilir.